

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΠΜΣ Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία (ΜΔΕ) με θέμα: «Η γυναικεία υποεκπροσώπηση ως διακύβευμα για τη δημοκρατία: η δημόσια διαμάχη για τις "ποσοτώσεις", 1988-2002»

του φοιτητή Πασχάλη Φιλιππάκη

Επόπτρια: Δήμητρα Λαμπροπούλου

Τριμελής Επιτροπή: Δήμητρα Λαμπροπούλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ποθητή Χατζαρούλα

Ακαδημαϊκό Έτος: 2019-2020

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	4
Εισαγωγή	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: «Η ανάδυση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης στη Ευρώπη, 1957-1997: έμφυλη ισότητα και η σχέση γυναικείας υποβάθμισης και δημοκρατίας»	
1.1 Εισαγωγή	19
1.2 Η πολιτική των θετικών μέτρων και το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης: η εξέλιξη της έννοιας της «ισότητας» και των «δικαιωμάτων» σε διεθνές επίπεδο, 1918-1979	23
1.3 Τα «θετικά μέτρα» στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών θεσμών και η ανάδυση της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως ζητήματος για την λειτουργία της δημοκρατίας (1957-1997).....	29
1.4 Η έμφυλη ισότητα στο πλαίσιο της ΕΟΚ και η πρόβλεψη περί «ίσης αμοιβής για ίση εργασία» (1957-1975)	31
1.5 Ο κοινωνικός χαρακτήρας της έμφυλης ανισότητας και η προβληματοποίηση της γυναικείας υποεκπροσώπησης 1975-1979.....	34
1.6 Η πρώτη φάση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση 1979-1988: η σύγκρουση για τις ποσοτώσεις	36
1.7 Η γυναικεία υποεκπροσώπηση ως διακύβευμα για την δημοκρατία, 1989-1997	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα της μεταπολίτευσης και το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης	
2.1 Το Αυτόνομο Φεμινιστικό Κίνημα (ΑΦΚ).....	81
2.2 Μαζικές γυναικείες οργανώσεις και ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας ..	94
2.3 Οι διεκδικήσεις του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος και η ανάδειξη του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης.....	110

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην Ελλάδα:
Η έμφυλη διάσταση της δημοκρατίας**

3.1 Εισαγωγή: Χαρτογράφηση και φυσιογνωμία της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην Ελλάδα.....	124
3.2 Συνηγορία υπέρ των ποσοτώσεων: Οι θέσεις του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ)	133
3.3 Η θέση του Αυτόνομου Φεμινιστικού Κινήματος.....	149
Αντί Συμπερασμάτων: Γυναικεία υποεκπροσώπηση, δημοκρατία, φύλο	180
Βιβλιογραφία	197

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας δεν συνιστά για τον γράφοντα την τυπική περάτωση ενός μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών. Αποτελεί την ολοκλήρωση μιας ευρύτερης χρονικά πορείας αναζητήσεων και αγωνιών, η οποία, αν και προσωπική, εμπλέκει την συμβολή πολλών ανθρώπων. Κατ' αρχάς ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλω στην επόπτριά μου, Δήμητρα Λαμπροπούλου. Χωρίς την καθοδήγησή της, την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό μου, την ανεξήγητη πολλές φορές υπομονή της και τις κριτικές συνεισφορές της στο ίδιο το κείμενο, η μελέτη αυτή δεν θα μπορούσε να έχει ολοκληρωθεί. Ωστόσο, η συμβολή της, όπως και αυτή του Βαγγέλη Καραμανωλάκη, προηγείται κατά πολύ της παρούσας εργασίας αν και εκβάλλει σε αυτή. Τα προπτυχιακά τους μαθήματα ήταν για έμένα, για να χρησιμοποιήσω την φράση του Γάλλου φιλοσόφου Jacques Ranciere, ένας εκ νέου «μερισμός του αισθητού», ένας νέος τρόπος να δω, να ακούσω και να κατανοήσω την θέση μου σε συγκεκριμένα που μέχρι τότε περνούσαν απαρατήρητα. Τα κοινά τους μεταπτυχιακά σεμινάρια, το προ τετραετίας «ιστορία-μνήμη- δικαιοσύνη» και ιδίως το προ διετίας «ιστορία στα μονοπάτια του 21ου αιώνα» είχαν την αίσθηση πως σου έδειχναν το «ταβάνι» της σκέψης σου και βίαια σε έσπρωχναν στην κατεδάφισή του. Ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλω επίσης στην Βάσω Σειρηνίδου, της οποίας τα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά σεμινάρια υπήρξαν αφορμές εναλλακτικών αναζητήσεων και διανοητικών προκλήσεων. Η επιμονή της για την καλλιέργεια της «ύψιστης διανοητικής αρετής της αφαίρεσης» αποτελεί ακόμα στόχο προς επίτευξη. Μπορεί η σχέση μου με την Ποθητή Χατζαρούλα να είναι μόνο μέσα από τις ιστοριογραφικές της συνεισφορές εντούτοις συνιστά προνόμιο η δουλειά μου να βρεθεί κάτω από το κριτικό της βλέμμα. Την ευχαριστώ πολύ που δέχθηκε να είναι στην τριμελή μου επιτροπή.

Καθώς το μεγαλύτερο μέρος της πρωτογενούς έρευνας διενεργήθηκε στο ιστορικό αρχείο της Γενικής Γραμματείας Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων θερμές ευχαριστίες οφείλω στο εκεί προσωπικό και ιδίως στην Ντίνα Πεντάρχου, η οποία μετέτρεπε σε προσωπική της υπόθεση την εύρεση όποιου εγγράφου δεν μπορούσα να εντοπίσω. Ειλικρινείς ευχαριστίες οφείλονται επίσης στο Αρχείο Γυναικών: Δελφύς και προσωπικά στην Άννα Μιχοπούλου για την φιλοξενία

της και την προθυμία της να με εξοικειώσει με την ιστορία του αρχείου αλλά και με το δικό της προσωπικό βίωμα από το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα.

Στην μητέρα μου και στον αδερφό μου οφείλω πολλά παραπάνω από αυτή τη διπλωματική. Χωρίς την διακριτικότητά τους, την υπομονή και τις προσωπικές τους θυσίες δεν θα ήταν δυνατή η συγγραφή αυτής της διπλωματικής. Τους ευχαριστώ βαθιά.

Η τετριμμένη φράση θέλει τους φίλους να είναι η οικογένεια που επιλέγεις. Η φιλική συντροφιά των Δημήτρη Φερτάκη και Πέτρο Μπούμη με συνοδεύει εδώ και μια εικοσαετία σχεδόν ενώ αυτή του Πάνου Μήλια αν και προστέθηκε αργότερα γρήγορα κάλυψε το χαμένο έδαφος. Η άνευ όρων στήριξή τους και η διαρκής συντροφιά τους μετέτρεψε την μελέτη αυτή σε ένα εγχείρημα πολύ λιγότερο μοναχικό.

Ειδική μνεία πρέπει στον Δημήτρι Γαρρή που αν τώρα έχει ανοίξει έναν νέο κύκλο ακαδημαϊκών αναζητήσεων μαζί μοιραστήκαμε ενδιαφέροντα, αγωνίες και ελπίδες ήδη από τα προπτυχιακά μας χρόνια. Είναι από τους πρώτους που θα άκουγαν τις σκέψεις μου και θα συνέβαλε με τις καίριες παρεμβάσεις του και την ψυχραιμία που διακρίνει την διανόησή του να μετουσιωθούν σε ιδέες. Η συμβολή του σε αυτή τη διπλωματική είναι μεγαλύτερη απ' ότι ο ίδιος ίσως συνειδητοποιεί. Από κοινού με τον Δημήτρι Γαρρή, η φιλία της Ελευθερίας Θεοδώρου είναι σταθερή και πολύτιμη. Η συναισθηματική της στήριξη και οι συζητήσεις μας επί του θέματος αυτής της μελέτης συνέβαλαν και από την μεριά τους στην διαμόρφωσή της.

Όταν το 2015 διάβαζα τον *Μαίτρ και τη Μαργαρίτα* δεν υποψιαζόμουν πως πέντε χρόνια μετά θα βίωνα την συγγραφική αγωνία του Μαίτρ και πολύ παραπάνω πως θα είχα την δική μου προσωπική Μαργαρίτα, η οποία θα πίστευε σε εμένα και σε αυτό που κάνω όταν εγώ έπαυα. Στην Στελλίνα Γκουντούφα, λοιπόν, οφείλω ένα ξεχωριστό ευχαριστώ γιατί με σήκωσε όποτε έπεσα και γιατί πάντοτε ενσαρκώνει για εμένα έναν εναλλακτικό και πάντοτε ανατρεπτικό ορίζοντα προσδοκιών.

Τέλος, ο Θανάσης Παπαδημητρίου θα μου επιτρέψει να μην τον ευχαριστήσω ως υποσχόμενο Οθωμανολόγο αλλά ως φίλο που οι γνώσεις του αναπάντεχα επεκτείνονται στις πρώτες βοήθειες. Η γνώση εκ μέρους του της λαβής Χάιμλιχ διασφάλισε την υλική μου υπόσταση. Τον ευγνωμονώ.

Οι λέξεις που γράφονται εδώ μόνο μερικώς αποτυπώνουν την ευγνωμοσύνη μου. Οι άνθρωποι που αναφέρονται συνεισέφεραν ο καθένας με τον δικό του τρόπο στην ολοκλήρωση αυτού του εγχειρήματος, του οποίου οι ατέλειες και ελλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμένα.

Εισαγωγή

Εξήντα οχτώ χρόνια μετά την κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα, το 1952, και την σταδιακή απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες, η γυναικεία υποεκπροσώπηση σε όλες τις δομές λήψης αποφάσεων από την κυβέρνηση και το κοινοβούλιο, μέχρι τα συνδικαλιστικά όργανα, τις επαγγελματικές ενώσεις, τον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, είναι έκδηλη και τεκμηριωμένη ποσοτικά. Σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Ισότητα των Φύλων, το 2020 η Ελλάδα βρίσκεται στην όγδοη θέση με την μεγαλύτερη απόκλιση στην κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των φύλων με 78,3% άνδρες έναντι 21,7% γυναίκες σε έναν ευρωπαϊκό μέσο όρο 67,7%-32,8% υπέρ των ανδρών.¹ Στην κυβερνητική εκπροσώπηση των φύλων το χάσμα διευρύνεται ακόμη περισσότερο, με τις γυναίκες να αντιπροσωπεύονται με ένα πενήντο 8,7% του συνόλου των υπουργών και υφυπουργών έναντι 91,3% των ανδρών σε έναν ευρωπαϊκό μέσο όρο 69,9%-30,1%, γεγονός που κατατάσσει την Ελλάδα στην τέταρτη υψηλότερη θέση με την μεγαλύτερη έμφυλη ανισότητα στην αντιπροσώπευση πανευρωπαϊκά.²

Στις 11 Ιουλίου του 2019 ο νεοεκλεγείς πρωθυπουργός της Ελλάδας, Κυριάκος Μητσοτάκης σε συνέντευξή του στο BBC, ανέφερε σχετικά με τον έμφυλο καταμερισμό της κυβέρνησής του πως παρότι ο ίδιος προσωπικά είναι υπέρ της έμφυλης ισότητας και το κόμμα του έχει εφαρμόσει ποσόστωση 40% στις εκλόγιμες θέσεις των ψηφοδελτίων, οι γυναίκες ήταν «πολύ πιο διστακτικές σε σχέση με τους

¹Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Για την Ισότητα των Φύλων, «Gender statistics database: National parliaments: presidents and members», https://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs/indicator/wmidm_pol_parl__wmid_natparl [τ.π.] 3.6.2020

²Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Για την Ισότητα των Φύλων, «Gender statistics database: National governments: ministers by seniority and function of government», https://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs/indicator/wmidm_pol_gov__wmid_natgov_minis [τ.π.], 3.6.2020

άνδρες για την ανάληψη κυβερνητικών θέσεων», αναγνωρίζοντας τον έμφυλο καταμερισμό των υπουργικών θέσεων ως «πεδίο βελτίωσης» για την κυβέρνησή του.³

Όπως φαίνεται από τις παραπάνω εισαγωγικές παρατηρήσεις, το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης είναι ένα ζήτημα που μέχρι και σήμερα απασχολεί υπερεθνικούς θεσμούς, κυβερνήσεις και ΜΜΕ. Η γυναικεία αντιπροσώπευση στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων συνιστά «δείκτη» της έμφυλης ισότητας, της «αντιπροσωπευτικότητας» και «δημοκρατικότητας» ενός πολιτικού συστήματος, ενώ η εφαρμογή συστήματος ποσόστωσης υπονοείται ως ενδεικτική αφενός της βούλησης μιας πολιτικής δύναμης να λάβει «δραστικά μέτρα» για την εξασφάλιση μιας αναλογικότερης έμφυλης αντιπροσώπευσης, αφετέρου της «προοδευτικότητας» της δύναμης αυτής στο πεδίο των έμφυλων σχέσεων.

Τα πράγματα βέβαια δεν ήταν πάντοτε έτσι, η εκπροσώπηση των γυναικών δεν υπήρξε ανέκαθεν δείκτης «δημοκρατικότητας» ενός πολιτικού συστήματος ή «προοδευτικότητας» μιας πολιτικής δύναμης, ούτε ως τέτοια βρισκόταν στο επίκεντρο υπερεθνικών θεσμών, κυβερνητικών λόγων και του δημοσιογραφικού ενδιαφέροντος. Υπό το φως των παραπάνω παρατηρήσεων, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να συστηματοποιήσει σε μια ιστορική προοπτική εκείνες τις δυναμικές και μετατοπίσεις που επέτρεψαν στην γυναικεία αντιπροσώπευση να καταστεί κατ' εξοχήν δείκτης της έμφυλης ανισότητας. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρεί την ιστορικοποίηση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, χρησιμοποιώντας ως μελέτη περίπτωσης την σύγκρουση για την εφαρμογή των ποσοτώσεων ως μέσο υπέρβασής της κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αι. και τις αρχές του 21ου, διάστημα κατά το οποίο και εντοπίζει την πύκνωσή της. Η δημόσια αυτή αντιπαράθεση εξελίχθηκε τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε ελληνικό επίπεδο. Η παρούσα εργασία αναλύει συστηματικά το δεύτερο και πραγματεύεται το πρώτο ως το απαραίτητο πλαίσιο του.

Η σύγκρουση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση έχει αρκετές ιδιομορφίες, οι οποίες ενδεχομένως αποτελούν και τα πλεονεκτήματά της. Κατ' αρχάς δεν πρόκειται για ένα ελληνικό φαινόμενο αλλά για μια ευρωπαϊκή συζήτηση η οποία

³ Ηλεκτρονική έκδοση του CNN Greece, 11.9.19, «Ο Μητσοτάκης εξηγεί στο BBC γιατί υπάρχουν μόνο πέντε γυναίκες στην κυβέρνηση», [Ανυπόγραφο], <https://www.cnn.gr/news/politiki/story/184095/o-mitsotakis-exigei-sto-bbc-giati-yparchoyn-mono-pente-gynaikes-stin-kyvernisi> [τ.π.] 4.4.20

πυροδοτείται από την απόφαση της ΕΟΚ το 1988 στα κράτη-μέλη της την ποσοστιαία συμμετοχή γυναικών στα ψηφοδέλτια των κομμάτων στις ευρωεκλογές του 1989, στο πλαίσιο σχετικής απόφασης για την εφαρμογή ποσοστώσεων στο εσωτερικό της Κοινότητας με σκοπό την ενίσχυση των γυναικών στις δομές της.⁴ Η πρόταση της ΕΟΚ τροφοδότησε μια σειρά συζητήσεων στα κράτη-μέλη αναφορικά με το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των ποσοστώσεων ως μέτρο υπέρβασής της. Το γεγονός αυτό δίνει μια ευκαιρία στους ιστορικούς που δεν είναι πάντοτε δεδομένη: τη δυνατότητα να μελετήσουν τη διαχείριση ενός κοινού ζητήματος -εν προκειμένω της γυναικείας υποεκπροσώπησης και τις προσπάθειες για την επίλυση της διαμέσου θεσμικών αλλαγών- σε διαφορετικά θεσμικά, πολιτικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, και μάλιστα με αναφορά σε υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως ο ΟΗΕ και η ΕΟΚ.

Η σημασία που η πρόταση για την υιοθέτηση ποσοστώσεων της ΕΟΚ το 1988 είχε για την πρόκληση αντιπαραθέσεων σχετικά με την γυναικεία υποεκπροσώπηση και τις ποσοστώσεις ανά την Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, οδήγησε την παρούσα μελέτη να υιοθετήσει ως εναρκτήρια ημερομηνία της συζήτησης το 1988. Καταληκτική ημερομηνία επέλεξε το 2002, όταν εκδίδεται το βιβλίο της Μάρως Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, το οποίο αποτελεί την πληρέστερη τοποθέτηση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των ποσοστώσεων στο συγκείμενο της φεμινιστικής και πολιτικής θεωρίας καθώς και μια απόπειρα σύνδεσής τους με την έννοια της «δημοκρατίας». Σε συνδυασμό με την θεσμική κατοχύρωση των ποσοστώσεων το 2001,⁵ η έκδοση του βιβλίου της Μαλούτα φαίνεται να φανερώνει την ολοκλήρωση της διαμάχης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και τις ποσοστώσεις.

⁴ Decision instaurant un programme d' actions positives pour son personnel feminine/PAP, στο Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της Ισότητας στην σύγχρονη δημοκρατία» στο *Ισότητα και Ανάπτυξη: Πεντηκονταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Αθήνα-Κομοτηνή '98: Σάκκουλα, σ.80-81

⁵ Η θεσμοθέτηση των ποσοστώσεων γίνεται με δύο κυρίως διατάξεις: αφενός με την παράγραφο 2 του άρθρου 116, το οποίο τροποποιείται στα πλαίσια της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001 και υποχρεώνει την πολιτεία να υιοθετήσει θετικές δράσεις για την επίτευξη της έμφυλης ισότητας. Αφετέρου, με το άρθρο 75 παράγραφος 1 του νόμου 2910/01, το οποίο επιβάλλει την εφαρμογή ποσοστώσεων στα ψηφοδέλτια των αυτοδιοικητικών εκλογών. Βλ ενδεικτικά, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα 2002: Σαββάλας, σ. 55-58 και Άννα Μεγάλου, *Οι γυναίκες ως ομάδα στόχος της πολιτικής*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, τμήμα πολιτικής επιστήμης και δημόσιας διοίκησης, Αθήνα 2008, σ.25-26

Τόσο σε κοινοτικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κρατών-μελών, η συζήτηση αρθρώθηκε γύρω από τρεις κυρίως άξονες: κατ' αρχάς, την προσπάθεια αναζήτησης των αιτιών του φαινομένου η ύπαρξη του οποίου έμοιαζε παράδοξη αν λάβουμε υπόψη πως τα δικαιώματα των γυναικών ήταν πλήρως κατοχυρωμένα· περαιτέρω, την αναζήτηση ενδεδειγμένων τρόπων υπέρβασης του προβλήματος, με έμφαση στο ερώτημα εάν η υιοθέτηση συστημάτων ποσόστωσης ήταν επαρκής και θεμιτή· τέλος, τη συσχέτιση του ζητήματος με την έννοια της «δημοκρατίας», με διερωτήσεις περί του τι σήμαινε για την ίδια την δημοκρατία η απουσία των γυναικών από τις αντιπροσωπευτικές δομές και τις συνέπειες που θα είχε η επί ίσοις όροις συμπερίληψή τους, στην βάση του έμφυλου προσδιορισμού τους.

Η συζήτηση στην Ελλάδα σε αντίθεση με την αντίστοιχη σε κοινοτικό επίπεδο, η οποία διεξάγεται σε έναν θεσμικά περιχαρακωμένο χώρο, λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος⁶ της μεταπολίτευση και, προκαλεί έντονες συγκρούσεις, οι οποίες αφήνουν να διαφανούν οι διαχωριστικές γραμμές των οργανώσεων και των ομάδων που το αποτελούσαν. Το μέτρο των ποσοστώσεων θίγει το πολύ ευαίσθητο για το κίνημα ζήτημα της στάσης που θα έπρεπε να κρατήσει απέναντι στους θεσμούς και την παραδοσιακή πολιτική. Βασικό επίδικο, το κατά πόσο το κράτος και οι κομματικοί μηχανισμοί μπορούσαν και ήταν διατεθειμένοι να δρομολογήσουν ουσιαστικές αλλαγές προς την κατεύθυνση της έμφυλης ισότητας και της γυναικείας απελευθέρωσης και, επομένως, το κατά πόσο οι γυναίκες νομιμοποιούνταν να προωθήσουν τις διεκδικήσεις τους διαμέσου αυτών ή ανεξάρτητα από αυτούς. Η συμμετοχή των γυναικών στους πολιτικούς θεσμούς ή η επιλογή μιας αυτόνομης πολιτικής οργάνωσης και δράσης αποτέλεσε την βασική διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους πυλώνες που συνέθεταν το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα της μεταπολίτευσης. Ακριβώς επειδή διατυπώθηκε με τους όρους τόσο ισχυρών πολιτικών διλημάτων, η αντιπαράθεση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και τις ποσοστώσεις προβάλλει ως μια ενδεικτική μελέτη περίπτωσης για την ανασύσταση της ιστορίας του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης.

Σε μια πρώτη ευρείας κλίμακας προσπάθεια παρουσίασης της ιστορίας του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης από τα ίδια του τα μέλη στην

⁶ Για τους λόγους που επιλέγεται ο διπλός όρος «γυναικείο-φεμινιστικό» βλ. εδώ Κεφάλαιο 2 «Η ανάδυση του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης»

έκθεση που διοργάνωσε το ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων τον Μάιο του 2017 με θέμα «Ο φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης 1974-1990: Ιδέες, διεκδικήσεις, συλλογικότητες»,⁷ το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και ιδιαίτερα των ποσοτώσεων αναγνωρίζεται ως η θεματική που, μαζί με το οικογενειακό δίκαιο και την αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος, αποτέλεσαν τις σημαντικότερες παρεμβάσεις του κινήματος κατά την διάρκεια της μεταπολίτευσης. Τον Νοέμβριο του 2017 η προσπάθεια που είχε εγκαινιαστεί με την έκθεση έξι μήνες νωρίτερα συμπληρώνεται με την διεξαγωγή διημερίδας με θέμα «Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”»,⁸ στην οποία γυναίκες που συμμετείχαν στο κίνημα εκθέτουν τις προσωπικές τους αντιλήψεις για τον χαρακτήρα, τους στόχους, τα βασικά προτάγματα και παρεμβάσεις του κινήματος απ’ όπου και πάλι δεν λείπει η αναφορά στις ποσοτώσεις.⁹

Τόσο οι δύο αυτές δράσεις όσο και εν μέρει η παρούσα προσπάθεια καλύπτουν ένα κενό στην λιγοστά γνωστή ιστορία των συλλογικών δράσεων της περιόδου της μεταπολίτευσης εκ μέρους αυτού που αποκαλείται «κοινωνία των πολιτών».¹⁰ Αν και λόγω της οικονομικής κρίσης του 2008 έχει ανοίξει τουλάχιστον εδώ και πέντε χρόνια μια συζήτηση σχετικά με τον «χαρακτήρα» της μεταπολίτευσης σε μια προσπάθεια να κατανοηθεί το «πώς φτάσαμε μέχρι την κρίση», η συζήτηση έχει μονοπωληθεί από την αναζήτηση των «παθογενειών» της μεταπολίτευσης ή της αντίκρουσης μιας τέτοιας προσέγγισης, με το αναλυτικό πρίσμα σπάνια να

⁷ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Ο φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης 1974-1990: Ιδέες, διεκδικήσεις, συλλογικότητες*, Αθήνα 2017: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία

⁸ Ντίνα Βαΐου, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”, Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”, Αθήνα 2018: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*

⁹ Ενδεικτικά Μαρία Στρατηγάκη, «Πολιτικές Ισότητας στη Μεταπολίτευση: θετικά βήματα, συνεχιζόμενα κενά», στο Ντίνα Βαΐου, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”, Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”, Αθήνα 2018: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων*, σ.117,118

¹⁰ Τα τελευταία χρόνια έχει γίνει μια προσπάθεια χαρτογράφησης και ερμηνείας τους από πολιτικούς επιστήμονες κυρίως παρά ιστορικούς. Βλ ενδεικτικά, Καραγιάννης Γιάννης, Λουκίδου Κατερίνα, «Κοινωνικότητα και δημοσιότητα: Επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις και συλλογική δράση στις απαρχές της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας» στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερζόγλου, Χρήστος Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο 2015: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 354-379 και Γιάννης Καραγιάννης, Χρήστος Λυριτζής, «Όψεις της κοινωνικής και πολιτικής διεκδίκησης στις απαρχές της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας: ποσοτικές και ποιοτικές καταγραφές», στο ίδιο, σ. 314-336 και Κατερίνα Λουκίδου, Σωτηρόπουλος Α. Δημήτρης, «Αναζητώντας την Κοινωνία των πολιτών κατά την πρώτη περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση», στο ίδιο, σ.337-353 και Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.28 (Νοέμβριος 2006), σ.2-33

διευρύνεται πέραν των επίσημων πολιτικών θεσμών και των διαδικασιών μεταβατικής δικαιοσύνης. Σε αυτή τη συζήτηση παρότι η πολιτική κινητοποίηση ευρέων κοινωνικών στρωμάτων αναγνωρίζεται ως ένα από τα κατ' εξοχήν φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά της μεταπολίτευσης, οι περισσότερες έρευνες που ασχολούνται με την περίοδο αγνοούν τον τρόπο που τα πολιτικοποιημένα αυτά στρώματα συνεισέφεραν στην διαμόρφωση της πολιτικής φυσιογνωμίας της μεταπολίτευσης.¹¹

Περαιτέρω, αν και όλες οι μελέτες της περιόδου αναγνωρίζουν την μεταπολίτευση ως την στιγμή της «θεμελίωσης» ή «αποκατάστασης» της δημοκρατίας καμιά ιστοριογραφική προσπάθεια δεν την έχει θέσει στο επίκεντρο της ανάλυσής της επιχειρώντας να την προσεγγίσει ως ιστορικό φαινόμενο, ταυτόχρονα θεσμικό, εννοιολογικό και κινηματικό αλλά πρώτιστα ενδεχομενικό, τόσο ως προς την ύπαρξή του όσο και ως προς το περιεχόμενό του, διαστάσεις που ήταν ιδιαίτερα εμφανείς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1974-1981). Ίσως υπό αυτό το πρίσμα μπορούμε να κατανοήσουμε πληρέστερα την έντονη κινηματική δραστηριότητα και τη συγκρουσιακή διάθεση, ιδιαίτερα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου: να τις δούμε, δηλαδή, όχι απλώς ως αντιδράσεις που αντιτίθονταν σε βασικές επιλογές της κυβερνητικής πολιτικής κατά τη διαδικασία εκδημοκρατισμού και θεμελίωσης της δημοκρατίας, αλλά να αναζητήσουμε την κατάφαση πίσω από τις διεκδικήσεις, μια κατάφαση που μπορεί να αναδείξει μια συνολική και διαφορετική αντίληψη για το «πολιτικό» και την «δημοκρατία».

Η παρούσα έρευνα, λοιπόν, προσεγγίζει την διαμάχη για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και τις ποσοτώσεις ως διακυβεύματα για την δημοκρατία. Επιλέγει ένα θέμα το οποίο απασχόλησε ένα σημαντικό κομμάτι των πολιτικοποιημένων στρωμάτων της μεταπολίτευσης, εν προκειμένω το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα, και θέτει στο επίκεντρό της την έννοια της «δημοκρατίας»,

¹¹ Βλ. Ενδεικτικά Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2008 και Speros Vryonis, *Greece on the road to democracy: from the junta to PASOK, 1974-1986*, New Rochelle, N.Y. 1991: Center for the Study of Hellenism, A.D. Caratzas. Εξαίρεση από αυτόν τον κανόνα αποτελεί το έργο του Νικόλαου Παπαδογιάννη, *Militant Around the Clock?: Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981 (Protest, Culture & Society)*, Oxford 2018: Berghahn Books και σε μικρότερο βαθμό δύο συλλογικοί τόμοι για την μεταπολίτευση, Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα 2015: Θεμέλιο και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74-'75: Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα 2016: Θεμέλιο

επιχειρώντας να καλύψει ένα ιστοριογραφικό κενό, ενώ ταυτόχρονα εγγράφεται στην πρόσφατη προσπάθεια ιστορικοποίησης του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης.

Η συζήτηση που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη μπορεί να υπερβαίνει χρονικά τα όρια της μεταπολίτευσης (1974-1989) ωστόσο η φυσιογνωμία της, τα περιβάλλοντα στα οποία εκτυλίχθηκε και οι προεκτάσεις τις οποίες έλαβε ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα διαδικασιών που διενεργήθηκαν κατά τη περίοδο της μεταπολίτευσης. Περαιτέρω, ο ορίζοντας εμπειριών και προσδοκιών των υποκειμένων που μελετούνται, η κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική επένδυση των εμπειριών αυτών και πιο συγκεκριμένα του ζητούμενου της ανατροπής της γυναικείας καταπίεσης και, τελικά, η ματαίωση των προσδοκιών τους, συνυφαίνονται με την μεταπολίτευση, από την οποία λαμβάνουν και το ιστορικό τους βάθος. Τέλος, η σύνδεση της αντιπαράθεσης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση με την «δημοκρατία» θέτει στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος την έννοια η οποία καθόρισε την μεταπολίτευση, αν λάβουμε υπόψη πως βασική καινοτομία της τελευταίας υπήρξε η εισαγωγή της χώρας σε μια δημοκρατική περίοδο.

Κύρια έγνοια της ανάλυσης που ακολουθεί είναι η έκθεση και ερμηνεία των λόγων και των όρων με τους οποίους το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης τέθηκε ως διακύβευμα για την μεταπολιτευτική δημοκρατία, η διερεύνηση δηλαδή του γιατί και πως η σχέση δημοκρατίας και γυναικείας υποεκπροσώπησης έγινε κατανοητή ως ασυμβίβαστη. Περαιτέρω, με αφορμή το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης, σκοπεύει να αναδείξει τις διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με τις γυναίκες ως πολιτικά υποκείμενα, σχετικά δηλαδή με το κατά πόσο θεωρήθηκε πως η «γυναικεία ταυτότητα» μπορεί να κατανοηθεί ως πολιτική ταυτότητα. Επιχειρεί επίσης να φέρει στο προσκήνιο τα διαφορετικά περιεχόμενα που αποδόθηκαν στην «έμφυλη ισότητα» και τη «γυναικεία απελευθέρωση», κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, και τον ρόλο που επιφυλασσόταν στο κράτος και τους θεσμούς για την πραγμάτωσή τους. Εντέλει, ανιχνεύει το έμφυλο περιεχόμενο της δημοκρατίας ως έννοιας που διαμόρφωσε το πολιτικό πεδίο της μεταπολίτευσης, μια οπτική που λείπει από τις περισσότερες προσεγγίσεις της έννοιας της «δημοκρατίας».

Το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης αναδεικνύει το χάσμα ανάμεσα στην πλήρη κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών

(εκλέγειν-εκλέγεσθαι) και της αδυναμίας της πλήρους απόλαυσής τους στην πράξη, όπου απολαμβάνουν πλήρως μόνο το δικαίωμα του εκλέγειν αλλά όχι και του εκλέγεσθαι. Με τον τρόπο αυτό, καταδεικνύει την έμφυλη συγκρότηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο των οποίων το φύλο λειτουργεί ως κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης και αποκλεισμού, που ιστορικά σε μια πρώτη φάση de jure, σε μια δεύτερη de facto, συμπεριλάμβανε τους άνδρες και απέκλειε τις γυναίκες. Έτσι, το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης λαμβάνει παραδειγματικό χαρακτήρα του τρόπου που σε συνθήκες νομικής ισότητας, λειτουργούν αποκλεισμοί με βάση το φύλο των υποκειμένων. Επομένως, το «φύλο» προβάλλει ως μια αναλυτική μεταβλητή που δεν μπορεί να λείπει από καμία έρευνα για την δημοκρατία που θέλει να έχει αξιώσεις πληρότητας.¹² Έτσι, η παρούσα έρευνα ευελπιστεί, μέσα από τις από τις συγκρουόμενες απόψεις και επιχειρήματα γύρω από το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και του διλήμματος της εφαρμογής ποσοτώσεων, να αναδείξει ορισμένες όψεις και να δοκιμάσει ερμηνείες σχετικά με τις διαδικασίες ιστορικής συγκρότησης της «δημοκρατίας». Αυτό θα το επιδιώξει μέσα από την προσέγγιση συναφών της δημοκρατίας εννοιών, όπως η «συμμετοχή», η «αντιπροσώπευση», το «δικαίωμα», η «ισότητα», η «εξουσία» και η «πολιτική» υπό έμφυλο πρίσμα, μια μεταβλητή που λείπει από τις περισσότερες αναλύσεις της έννοιας της «δημοκρατίας».

Τα παραπάνω θα γίνει προσπάθεια να καταδειχθούν μέσα από τρεις κυρίως άξονες, που αντιστοιχούν και στην διάρθρωση της παρούσας έρευνας. Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο επιχειρεί να εντοπίσει και να ερμηνεύσει τις διαδικασίες διεθνούς ανάδυσης της αντιπαράθεσης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση αλλά και των θετικών μέτρων, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και οι ποσοτώσεις, ως μέσα υπέρβασής της. Η επικέντρωση δίνεται στις διεργασίες ανάδυσης του ζητήματος στο πλαίσιο της ΕΟΚ/ΕΕ δεδομένου πως η πύκνωση της σχετικής συζήτησης στα κράτη-μέλη σε μεγάλο βαθμό ήταν αποτέλεσμα της πρότασης της κοινότητας το 1988 για την εφαρμογή ποσοτώσεων στις επικείμενες ευρωεκλογές του 1989. Περαιτέρω, επειδή οι όροι με τους οποίους διεξάγεται η συζήτηση στα περισσότερα κράτη-μέλη και τα διακυβεύματα που την χαρακτηρίζουν υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της αντίστοιχης αντιπαράθεσης σε Κοινοτικό επίπεδο.

¹² Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, ό.π., σ.22-24

Το δεύτερο κεφάλαιο στοχεύει στην σκιαγράφηση των βασικών χαρακτηριστικών των «πρωταγωνιστών» της συζήτησης στην Ελλάδα, των πυλώνων δηλαδή του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης. Επιχειρεί επίσης να εντοπίσει τις διαδικασίες και τους λόγους οι οποίοι οδήγησαν στην δημόσια συζήτηση για τη γυναικεία υποεκπροσώπηση και τις ποσοτώσεις καθώς και τις αιτίες της συσχέτισής τους με την έννοια της «δημοκρατίας» στην Ελλάδα. Κατ' αντιστοιχία το κεφάλαιο αυτό χωρίζεται σε δύο θεματικές ενότητες: στην πρώτη (2.1,2.2) αναλύονται οι διαδικασίες συγκρότησης του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης και επιχειρείται η ερμηνεία των βασικών θέσεων των πυλώνων του επί του γυναικείου ζητήματος. Η ερμηνεία αυτή θεωρήθηκε απαραίτητη ώστε στη συνέχεια να κατανοηθούν οι στάσεις και τα επιχειρήματα των πρωταγωνιστριών της συζήτησης, λαμβάνοντας υπόψη πως αυτά υπήρξαν άμεσα συνυφασμένα με την συνολικότερη στάση τους απέναντι στο γυναικείο ζήτημα εν γένει. Στην δεύτερη θεματική ενότητα του κεφαλαίου αυτού (2.3) επιχειρείται η ανασύσταση και ερμηνεία των διαδικασιών που κατέστησαν την γυναικεία υποεκπροσώπηση το κατ' εξοχήν θέμα που απασχόλησε και σε μεγάλο βαθμό διαίρεσε το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα της μεταπολίτευσης.

Το τρίτο κεφάλαιο καταπιάνεται με την καθ' αυτό συζήτηση στην Ελλάδα και διαρθρώνεται σε τρεις υποενότητες: στην εισαγωγική ενότητα (3.1), επιχειρείται η χαρτογράφηση και περιοδολόγηση της συζήτησης επισημαίνοντας τις διάφορες «φάσεις» της και τους φορείς τους. Οι δύο επόμενες ενότητες (3.2, 3.3) αρθρώνονται σε έναν θεματικό άξονα παρουσιάζοντας συμπεριληπτικά τα βασικά επιχειρήματα των υπέρμαχων και πολέμιων των ποσοτώσεων.

Μεθοδολογικά ακολουθήθηκαν διαφορετικές επιλογές στο πρώτο σε σχέση με τα άλλα δύο κεφάλαια. Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο επιχείρησε να παρακολουθήσει την ανάπτυξη της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση με την πλαισίωσή της σε τρεις χρονικότητες: μια «μεγάλη διάρκεια», η οποία περιλαμβάνει το διάστημα 1918-1997 και ακολουθεί την πορεία από την ανάπτυξη των κοινωνικών δικαιωμάτων την επαύριο του Α'ΠΠ μέχρι την ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου (gender mainstreaming) σε όλες τις πολιτικές της ΕΟΚ. Η περίοδος αυτή ακολουθεί τις ευρείες διαδικασίες, οι οποίες –κοιτάζοντας πάντοτε εκ των υστέρων– έπαιξαν κομβικό ρόλο στην πρόκληση της δημόσιας συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση ως διακύβευμα για την δημοκρατία και των ποσοτώσεων ως μέσο

υπέρβασής της. Στο μεγάλο αυτό χρονικό διάστημα επιχειρείται η ιχνηλάτηση και αδρή παρουσίαση εκείνων των διεργασιών που έστρεψαν διεθνείς οργανισμούς, όπως ο ΟΗΕ και η ΕΟΚ, προς την προβληματοποίηση της έμφυλης ισότητας και την διαμόρφωση πολιτικών για την εξασφάλισή της. Περαιτέρω, αναζητούνται οι αιτίες που συνέβαλαν στην καθιέρωση των θετικών δράσεων ως στρατηγικών υπέρβασης των κοινωνικών ανισοτήτων γενικότερα αλλά και της έμφυλης ισότητας ειδικότερα. Στο πλαίσιο αυτό, το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των ποσοστώσεων γίνεται κατανοητό ως αποτέλεσμα σημασιολογικών μετατοπίσεων που προκλήθηκαν σε κεντρικές της δημοκρατίας έννοιες όπως η «ισότητα», το «δικαίωμα» και οι «διακρίσεις» υπό το βάρος των δύο παγκοσμίων πολέμων.

Η περίοδος 1957-1988 συνιστά μια «μέση διάρκεια», η οποία οριοθετείται από την ιδρυτική συνθήκη της ΕΟΚ μέχρι και την απόφαση της κοινότητας να υιοθετήσει ποσοστώσεις για την ενίσχυση της παρουσίας των γυναικών στις δομές της στις 8 Μαρτίου 1988. Για την περίοδο αυτή, η παρούσα μελέτη επιχειρήσει να εντοπίσει τους τρόπους που η ΕΟΚ προσέγγισε την έμφυλη ισότητα στο πλαίσιο πολιτικών υπέρ των γυναικών προσδοκώντας να εξηγήσει τους λόγους που έστρεψαν το ενδιαφέρον της Κοινότητας στο πρόβλημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και εξίσου τις διαδικασίες που καθιέρωσαν τα θετικά μέτρα ως τις πλέον αποτελεσματικές στρατηγικές για την ανατροπή της γυναικείας καταπίεσης. Στο πλαίσιο αυτό, έμφαση δίνεται στην δυναμικότητα και μετασχηματιστική διάσταση των θεσμικών πολιτικών, στο γεγονός δηλαδή πως οι λόγοι για τους οποίους δρομολογούνται θεσμικές μεταρρυθμίσεις και οι αλλαγές τις οποίες προκαλούν δεν βρίσκονται πάντοτε σε ευθεία αντιστοιχία. Αυτό συμβαίνει επειδή οι θεσμικές πολιτικές αφενός μετασχηματίζονται από τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα, αφετέρου γιατί καλούνται να εφαρμοστούν σε κοινωνικές συνθήκες, η δυναμική των οποίων συχνά αλλάζει με ταχύτερους από τους προβλεπόμενους ρυθμούς με αποτέλεσμα να προκύπτει μια αναντιστοιχία ανάμεσα στις συνθήκες για τις οποίες θεσπίστηκαν και αυτές στις οποίες καλούνται τελικά να εφαρμοστούν.¹³ Τέλος, η περίοδος 1989-1997 αποτελεί μια «μικρή διάρκεια» κατά την οποία λαμβάνει χώρα η καθαυτό συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση. Από την τελευταία επιχειρείται να συναχθούν ορισμένες κρίσεις σχετικά με την κατανόηση εκ μέρους της κοινότητας της σχέσης

¹³ Ενδεικτικό του χάσματος ανάμεσα στην πρόθεση των θεσμικών αλλαγών και των αλλαγών που τελικά επιφέρουν είναι η πρόβλεψη και εφαρμογή του άρθρου 116 της Συνθήκης της Ρώμης περί ίσης αμοιβής για ίση εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα Βλ. *εδώ Κεφάλαιο 1*

«γυναικών» και «πολιτικής», των γυναικών ως πολιτικά υποκείμενα, αντιλήψεων για την «εξουσία» αλλά και την όψη μιας δημοκρατίας που θα χαρακτηρίζονταν από την έμφυλη ισότητα.

Το δεύτερο κεφάλαιο από μεθοδολογική σκοπιά, προσπαθεί να οργανώσει σε μια ιστορική προοπτική δύο βασικά χαρακτηριστικά του φεμινισμού διεθνώς: την θεωρητική του τεκμηρίωση και την ακτιβιστική του δράση. Διεθνώς η φεμινιστική θεωρία λειτούργησε ως στρατηγική παρέμβασης που σε μεγάλο βαθμό τροφοδότησε την ακτιβιστική δράση του κινήματος και αντίστροφα η ακτιβιστική δράση παρήγαγε εμπειρίες που διαμόρφωσαν την φεμινιστική θεωρία. Το κεφάλαιο αυτό επιχειρεί μέσα από την διαλεκτική ανάμεσα στην θεωρία και τον ακτιβισμό να ερμηνεύσει και όχι απλώς να καταγράψει την διαμόρφωση του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης επιχειρώντας για τον σκοπό αυτό την σύνδεσή του και με το ευρύτερο πλαίσιο της μεταπολίτευσης. Περαιτέρω, επιχειρεί να κατανοήσει την διαμόρφωση των θεματικών πεδίων παρέμβασης του κινήματος και να αποφανθεί γιατί ανάμεσα σε αυτά προέκυψε το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των ποσοτώσεων, γιατί εμφανίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 και όχι νωρίτερα και, τέλος, γιατί συσχετίστηκε και στην Ελλάδα με την έννοια της «δημοκρατίας».

Στο τρίτο κεφάλαιο, διατηρώντας την μεθοδολογική σταθερά της διαλεκτικής ανάμεσα στην θεωρία και τον ακτιβισμό, δοκιμάζονται ερμηνείες σχετικά με το έμφυλο περιεχόμενο της δημοκρατίας όπως αυτό προκύπτει από τις τοποθετήσεις των πρωταγωνιστριών της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και τις ποσοτώσεις στην Ελλάδα. Με βάση τις νοηματοδοτήσεις εκ μέρους των πρωταγωνιστριών της συζήτησης κεντρικών εννοιών για την δημοκρατία όπως η «συμμετοχή», η «ισότητα» και η «αντιπροσώπευση» επιχειρείται η ανασύσταση των κοινωνικών τους οραμάτων και επομένως των δικών τους αντικρουόμενων νοημάτων για την δημοκρατία.

Οι μεθοδολογικές σταθερές που επιλέχθηκαν σε κάθε κεφάλαιο σε μεγάλο βαθμό προέκυψαν από το είδος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε σε κάθε ένα από αυτά. Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο είχε την πρόκληση να περιηγηθεί μέσα στην δαιδαλώδη γραφειοκρατική μηχανή που συνιστά την ΕΟΚ/ΕΕ. Το μεγαλύτερο μέρος του πρωτογενούς υλικού συνίστατο σε οδηγίες, αποφάσεις, εκθέσεις, διακηρύξεις και

προτάσεις είτε του Συμβουλίου των Υπουργών είτε του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣτΕ), πρακτικά συνεδρίων, προγράμματα δράσης και πρακτικά επιλεγμένων συζητήσεων του Ευρωκοινοβουλίου της περιόδου '70-'95, όταν και πυκνώνουν οι κοινοτικές αποφάσεις που σχετίζονται με την έμφυλη ισότητα. Σημαντικός οδηγός για την εύρεση αρκετών από τα έγγραφα που ερευνήθηκαν στάθηκε η έκδοση του ΣτΕ αναφορικά με τις εργασίες του συμβουλίου για την έμφυλη ισότητα.¹⁴ Το υλικό αυτό σε μεγάλο βαθμό συλλέχθηκε από το ιστορικό αρχείο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, επίσης ηλεκτρονικά αποστάλθηκαν ορισμένα τεκμήρια από το ιστορικό αρχείο της ΕΕ κατόπιν επικοινωνίας ενώ ορισμένα βρέθηκαν ελεύθερα διαδικτυακά όπως επίσης και στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Το δεύτερο και το τρίτο κεφάλαιο βασίστηκαν κατά κύριο λόγο στα έντυπα που το ίδιο το κίνημα εξέδιδε. Από την πλειάδα των εντύπων επιλέχθηκαν για τον αυτόνομο φεμινιστικό χώρο τα περιοδικά *Σκούπα: για το γυναικείο ζήτημα*¹⁵ και *Δίνη: φεμινιστικό περιοδικό*¹⁶ ως ενδεικτικότερα του χώρου αυτού. Η «Σκούπα» αποτέλεσε το έντυπο που εν πολλοίς θεμελιώνει τις βασικές θεωρητικές προκείμενες του δεύτερου κύματος στην Ελλάδα, ενώ η *Δίνη*, ως ιστορική συνέχεια του εκδοτικού εγχειρήματος της *Σκούπας*, προσφέρει μια συνέχεια και εξέλιξη τόσο των θεωρητικών προβληματισμών όσο και της κινηματικής δραστηριότητας του χώρου αυτού σε ένα χρονικό ανάπτυγμα που ταυτίζεται με διεργασίες που οδήγησαν στην εκδήλωση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην Ελλάδα. Εκ μέρους των μαζικών γυναικείων οργανώσεων έμφαση δόθηκε στον λόγο και την δράση της Ένωσης Γυναικών Ελλάδος (ΕΓΕ) και το εκδοτικό της όργανο, το *Ανοιχτό Παράθυρο*.¹⁷ Η ΕΓΕ υπήρξε η μαζικότερη γυναικεία οργάνωση ενώ το έντυπό της είχε ευρεία διάδοση και εκδόθηκε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από το 1979-1988 δίνοντας μιας σχετικά πλήρη εικόνα της περιόδου. Παράλληλα, η πολιτική του πρόσδεση στο Πασοκ, το οποίο κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που μελετάμε υπήρξε κυβέρνηση μπορεί να δώσει μια καλύτερη εικόνα του ρόλου της κυβερνούσας δύναμης στην ανάδυση του ζητήματος για την γυναικεία

¹⁴ *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Council of Europe, European Committee for Equality Between Women and Men Στρασβούργο 1989

¹⁵ Εξέδωσε 5 τεύχη από το '79 μέχρι το '81 σε τριμηνιαία βάση

¹⁶ Εξέδωσε 9 τεύχη ενώ η περιοδικότητα του δεν ήταν σταθερή.

¹⁷ Εξέδωσε συνολικά σαράντα δύο τεύχη στην περίοδο -79-'88 και ένα επιπλέον τεύχος-αφιέρωμα το '94. Εκδίδονταν σε διμηνιαία συχνότητα

υποεκπροσώπηση αλλά και ευρύτερα τις πολιτικές της διαθεσιμότητες αναφορικά με το γυναικείο ζήτημα. Εκ μέρους του «παλιού φεμινισμού», οργανώσεων δηλαδή που προϋπήρχαν της μεταπολιτευτικής περιόδου και επανιδρύονται στην συγκυρία της μετάβασης στην δημοκρατία, η επικέντρωση δίνεται στον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ) και το εκδοτικό του όργανο, τον *Αγώνα της Γυναίκας*.¹⁸ Ο ΣΔΓ ιδρυμένος το 1920 υπήρξε μια από τις ιστορικότερες γυναικείες οργανώσεις και είναι η οργάνωση που στο πλαίσιο της συζήτησης θα αρθρώσει την πιο ολοκληρωμένη συνηγορία υπέρ των ποσοτώσεων στην Ελλάδα.

Παρότι η παρούσα έρευνα τοποθετείται στο πεδίο της «σύγχρονης ιστορίας» αυτό δεν σημαίνει πως δεν αντιμετωπίζει προβλήματα που θεωρείται πως αφορούν κυρίως ιστορίες προγενέστερων περιόδων. Έτσι, και στην προκειμένη περίπτωση σημαντικό υπήρξε το εμπόδιο της αποσπασματικότητας των πηγών, το οποίο αποπειράθηκε να υπερβληθεί μέσα από την δευτερογενή βιβλιογραφία. Προς την κατεύθυνση αυτή κομβικά υπήρξαν το έργο της Μάρως Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας: ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*,¹⁹ ο συλλογικός τόμος *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη*²⁰ και τα άρθρα της Αλίκης Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της Ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία»²¹ και της Agnes Hubert «From Equal Pay to Parity Democracy: The Rocky Ride of Women's Policy in the European Union».²²

Τόσο η Μαραγκοπούλου όσο και η Μαλούτα αλλά και άλλες γυναίκες, οι οποίες εκδίδουν δουλειές άμεσα σχετιζόμενες με το θέμα όπως λ.χ. η Ελένη Βαρίκα,²³ έλαβαν μέρος στην συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση την στιγμή που αυτή λάμβανε χώρα (1989-2002). Επομένως, η παρούσα έρευνα έρχεται αντιμέτωπη με την μεθοδολογική πρόκληση να αντιμετωπίσει μέρος του υλικού της ταυτόχρονα ως πρωτογενή και δευτερογενή πηγή, αντλώντας δηλαδή ταυτόχρονα στοιχεία που βοήθησαν στην ανασύσταση και ιστορική πλαισίωση της συζήτησης, τα οποία όμως

¹⁸ Ο *Αγώνας της Γυναίκας* είναι το μακροβιότερο περιοδικό του κινήματος εκδίδεται από το 1923 και η εκδοτική του κυκλοφορία χωρίζεται σε τρεις φάσεις: 1923-1936, 1964-1967, 1979-2007

¹⁹ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π.

²⁰ Ράνια Οικονόμου (επιμ), *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 1999: Νεφέλη

²¹ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ο.π.

²² Agnes Hubert «From Equal Pay to Parity Democracy: The Rocky Ride of Women's Policy in the European Union», στο J. Klausen, C. Maier, *Has Liberalism Failed Women?*, New York 2001: Pelgrave

²³ Ελένη Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών» στο Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα* Αθήνα 2000: Κατάρτι

συνιστούσαν οργανικό μέρος ευρύτερων λόγων και επιχειρημάτων που τοποθετούσαν τα έργα σε ένα συγκεκριμένο φάσμα της συζήτησης, υπέρ ή κατά των ποσοτώσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: «Η ανάδυση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης στη Ευρώπη, 1957-1997: έμφυλη ισότητα και η σχέση γυναικείας υποβάθμισης και δημοκρατίας»

1.1. Εισαγωγή

Η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση δεν είναι κάτι που συμβαίνει στην Ελλάδα και διεθνώς για πρώτη φορά με αφορμή την πρόταση της ΕΟΚ τον Οκτώβρη του 1988 για την υιοθέτηση ποσοτώσεων στα ψηφοδέλτια των κομμάτων στις επερχόμενες ευρωεκλογές του 1989.²⁴ Είναι ένα θέμα που άπτεται θεσμικών μεταβολών και σημασιολογικών μετατοπίσεων πυρηνικών εννοιών της δημοκρατίας, όπως είναι η «ισότητα», τα «δικαιώματα» και οι «διακρίσεις», κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα και κυρίως κατά το δεύτερο μισό του. Είναι εξίσου ένα θέμα που άπτεται φεμινιστικών προβληματισμών ήδη από την κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου κε, όταν και καταδείχθηκε το παράδοξο πως η κατοχύρωση της πολιτικής ισότητας των γυναικών δεν συνεπαγόταν αυτόματα και αναγκαία, ούτε την αναλογική τους εκπροσώπηση στις δομές λήψης αποφάσεων ούτε την έμφυλη ισότητα εν γένει.

Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που προσδιόρισαν το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης στην Ελλάδα και διεθνώς. Η σύνδεσή του με την έννοια της «δημοκρατίας» και η σύγκρουση για το κατά πόσο ήταν θεμιτή η υιοθέτηση θετικών μέτρων και ιδιαίτερα συστημάτων ποσόστωσης για την επίλυσή του. Ως ένα ζήτημα με αυτά τα χαρακτηριστικά, η ανάδυση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση φαίνεται να αρθρώνεται γύρω από τρεις εφαιπόμενες αλλά όχι ταυτόσημες ιστορίες: την ανάδυση της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως

²⁴ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα “σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων” (εγγρ. Α2-169/’88)”, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Σ10/ΦΠΠ/Φ1.1288, σ. 33-38 και Γιαννάκου-Κουτσίκου Μαριέττα (εισηγήτρια), εγγρ. Α2-0169/88, «Έκθεση “εξ ονόματος της επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα αποφάσεων”», σ.1-28. Διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα της Μαριέττας Γιαννάκου-Κουτσίκου, http://www.giannakou.gr/images/stories/PDFs/Ginaikes_sta_kentra_lipseos_apofaseon.pdf [τ.π.] 26.5.2020

κατ' εξοχήν έκφανση της έμφυλης ανισότητας, την ανάδυση και καταξίωση των θετικών μέτρων ως πολιτική στρατηγική αντιμετώπισης των ανισοτήτων εν γένει και των έμφυλων ανισοτήτων ειδικότερα, και τις διερωτήσεις αναφορικά με τη σχέση γυναικείας υποβάθμισης και δημοκρατίας.

Δεδομένου ότι η σύγκρουση γύρω από τα θετικά μέτρα αποτέλεσε βασική συνισταμένη της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, το πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού θα επικεντρωθεί στην ανάδειξη των λογικών που οδήγησαν στην καθιέρωση των θετικών δράσεων διεθνώς ως ενδεδειγμένες στρατηγικές υπέρβασης της έμφυλης ανισότητας και όχι μόνο κατά την μακρά χρονική περίοδο 1918-1979. Λαμβάνοντας επίσης υπόψη πως η ανάδυση των θετικών μέτρων υπήρξε άμεσα συνυφασμένη με την ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της σταδιακής κατοχύρωσης του δικαιώματος της έμφυλης ισότητας,²⁵ μέσω της επικέντρωσης σε αυτά θα επιχειρηθεί να καταδειχθεί η σταδιακή στροφή στο πλαίσιο δράσεων διεθνών οργανισμών (ΟΗΕ, ΕΟΚ) προς την προβληματοποίηση της έννοιας της έμφυλης ισότητας κατά την ίδια περίοδο.

Το υπόλοιπο –και κυρίως μέρος –του κεφαλαίου ασχολείται με τις πολιτικές πρωτοβουλίες που λαμβάνει η ΕΟΚ και αφορούν την επίτευξη της έμφυλης ισότητας από την ίδρυσή της μέχρι και το 1997, όταν πλέον η συζήτηση για την έμφυλη ανισότητα υπερβαίνει το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Και στις δύο περιπτώσεις η μελέτη επικεντρώνεται στην διεθνή και κυρίως την ευρωπαϊκή διάσταση του ζητήματος επειδή τα βασικά χαρακτηριστικά, οι όροι, το λεξιλόγιο αλλά και τα διακυβεύματα που η συζήτηση σχετικά με την γυναικεία υποεκπροσώπηση λαμβάνει σε εθνικό επίπεδο διαμορφώθηκαν από τις αντίστοιχες επεξεργασίες σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Το υλικό στο οποίο βασίστηκε το κεφάλαιο αυτό συνίσταται κατά κύριο λόγο σε ψηφίσματα, εκθέσεις, οδηγίες και αποφάσεις²⁶ επιτροπών του Ευρωπαϊκού

²⁵ Eliane Vogel Polsky, «Positive action and the constitutional hindrances to its implementation in the members of the Council of Europe», Strasburg 27 October 1988, σ. 2

²⁶ Τα όργανα της ΕΟΚ/ΕΕ εξέδιδαν μια σειρά πράξεων νομοθετικού περιεχομένου με αρκετές διαβαθμίσεις στην δεσμευτικότητά τους. Επειδή το παρόν κεφάλαιο στηρίζεται σχεδόν σε κάθε είδος τέτοιων πράξεων για λόγους συντομίας όπου τα επιχειρήματα βασίζονται σε παραπάνω του ενός είδους νομοθετικών πράξεων γίνονται συχνά αναφορές συμπεριληπτικά σε «αποφάσεις» ή «προβλέψεις» χωρίς ωστόσο να αγνοούνται οι διαβαθμίσεις στην δεσμευτικότητά κάθε πράξης νομοθετικού περιεχομένου. Για μια τυπολογία των πράξεων αυτών βλ. την επίσημη ιστοσελίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, https://europa.eu/european-union/eu-law/legal-acts_en [τ.π.] 11.5.2020 και

Κοινοβουλίου επιφορτισμένων με ζητήματα που άπτονταν της ισότητας των φύλων,²⁷ του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣτΕ) όπως επίσης και του Συμβουλίου των Υπουργών. Τα τεκμήρια που μελετώνται χαρακτηρίζεται από ένα βασικό μειονέκτημα, το γεγονός ότι αποτελούν το αποτέλεσμα ήδη συντελεσμένων συζητήσεων που απολήγουν στην κατάρτιση της εκάστοτε απόφασης και έτσι δεν επιτρέπουν να διαφανεί η σύγκρουση ανάμεσα στις διαφορετικές πολιτικές τάσεις που χαρακτήρισαν την επεξεργασία κάθε απόφασης. Το γεγονός αυτό συνιστά ώστε να συσκοτίζονται τα πολιτικά υποκείμενα που δρομολογούν τις εκάστοτε μεταβολές στις πολιτικές έμφυλης ισότητας της Κοινότητας και να δημιουργείται η εσφαλμένη εντύπωση της αυθυπαρξίας των θεσμών, της ψευδαίσθησης δηλαδή ότι οι ίδιοι οι θεσμοί έχουν βούληση και δρομολογούν αλλαγές.

Η παρούσα έρευνα αναγκάστηκε να πορευθεί με αυτό το μειονέκτημα καθώς η ανασύσταση των πολιτικών συγκρούσεων που ενυπάρχουν πίσω από την κάθε απόφαση θα απαιτούσε μια πολύ πιο διεξοδική έρευνα. Μια τέτοια ανάλυση θα συμπεριελάμβανε τον εντοπισμό της πολιτικής κατεύθυνσης κάθε μέλους κάθε ερευνώμενου οργάνου διαμόρφωσης πολιτικών για την ισότητα των φύλων και την τοποθέτησή αυτής της πολιτικής κατεύθυνσης στο πλαίσιο ευρύτερων στρατηγικών και προσεγγίσεων της έμφυλης ισότητας από τις πολιτικές ομάδες που κάθε μέλος ανήκε –και όλα αυτά για μια μακρά περίοδο χρόνου. Η δυσκολία πρόσβασης στις σχετικές πηγές και η σχετική έλλειψη συναφών με τη συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση βιβλιογραφικών αναφορών συνέβαλαν στην αδυναμία υπέρβασης του μειονεκτήματος αυτού.

Πέραν των δυσκολιών όμως, η επιλογή μιας αφήγησης διευρυμένης χρονικά αν και με ελλείψεις ως προς τα υποκείμενα στα οποία αναφέρεται κρίθηκε απαραίτητη ως μια πρώτη ερμηνευτική απόπειρα των λόγων ανάδυσης της συζήτησης. Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως πριν από την παρούσα μελέτη δεν εντοπίστηκε καμία άλλη, που να επιχειρεί μια περιοδολόγηση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην ΕΟΚ/ΕΕ, επομένως αυτόματα πρωταρχική μέριμνα της παρούσας έρευνας υπήρξε ακριβώς η περιοδολόγηση της αντιπαράθεσης και η

την επίσημη ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/conclusions-resolutions/> [τ.π.] 11.5.2020

²⁷Οι σημαντικότερες για το ζήτημα της έμφυλης ισότητας υπήρξαν η Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών που ξεκινά την λειτουργία της το 1979 και η Επιτροπή για την Ισότητα Γυναικών και Ανδρών

απάντηση στα κομβικά ερωτήματα: γιατί αναδύεται και γιατί προκύπτει στην συγκεκριμένη συγκυρία. Παράλληλα, η συνειδητοποίηση πως η εμφάνιση της συζήτησης και η συσχέτισή της με την έννοια της «δημοκρατίας» δεν ήταν προϊόν μόνο της συγκυρίας αλλά ευρύτερων διαδικασιών που συνδέονται με τον τρόπο που τα όργανα της ΕΟΚ/ΕΕ κατανόησαν την έμφυλη ισότητα και ανέλαβαν πολιτικές για την επίτευξή της καθιστά μια τέτοια προσέγγιση εκτός από θεμελιακή και αναγκαία για την επαρκή κατανόηση και ερμηνεία της συζήτησης.

Τούτων λεχθέντων, αυτό που θα μπορούσε να επισημανθεί προκαταρκτικά σχετικά με τις διαδικασίες διαμόρφωσης των πολιτικών για την έμφυλη ισότητα στο πλαίσιο της ΕΟΚ/ΕΕ είναι πως το κύριο βάρος της επεξεργασίας τους επωμίσθηκε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και ιδιαίτερα η Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών, η οποία υπαγόταν στην δικαιοδοσία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Η σύνθεση της Επιτροπής συνίστατο από μέλη του Ευρωκοινοβουλίου, το οποίο σε μεγάλο βαθμό καθόριζε και τα θέματα που η Επιτροπή επεξεργαζόταν. Οι Petra Ahrens²⁸ και Lisa Rolandsen Agustin²⁹ στην παρουσίαση του συλλογικού τόμου, *Gendering European Parliament*, τον οποίον επιμελούνται, επισημαίνουν πως διαχρονικά οι περισσότερες προτάσεις σχετικά με την έμφυλη ισότητα υποστηρίζονταν από μεγάλες πλειοψηφίες του Ευρωκοινοβουλίου. Έτσι, στα θέματα που αφορούν την κατοχύρωση των γυναικείων δικαιωμάτων και της έμφυλης ισότητας στα πλαίσια της ολομέλειας του Ευρωκοινοβουλίου παρατηρούν την τάση δημιουργίας ευρέων διακομματικών συνασπισμών υπεράσπισης τέτοιων πολιτικών. Αντίθετα, στο πλαίσιο της Επιτροπής για τα Δικαιώματα των Γυναικών εντοπίζουν την τάση (κεντρο)δεξιές ομάδες να παρουσιάζουν μικρότερη συνεκτικότητα ως προς τις τοποθετήσεις τους στα σχετικά με την έμφυλη ισότητα ζητήματα, ενώ τις (κεντρο)αριστερές ομάδες να τείνουν να διαμορφώνουν συνασπισμούς και να υιοθετούν μια κοινή θέση.³⁰

Αν και τόσο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο όσο και η Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών έχουν την δυνατότητα με δική τους πρωτοβουλία να

²⁸ Είναι ερευνήτρια στο πανεπιστήμιο Tampere της Φινλανδίας και μέλος του ερευνητικού προγράμματος «Φύλο, κομματικές πολιτικές και Δημοκρατία στην Ευρώπη»

²⁹ Είναι επίκουρη καθηγήτρια στο «Κέντρο Ερευνών Φύλου» (Gender Research Center) του πανεπιστημίου του Aalborg στην Δανία

³⁰ Petra Ahrens, Lisa Rolandsen Agustin, «The European Parliament and gender equality: a continuing struggle», <https://www.socialeurope.eu> [τ.π.] 6.6.2020 και Petra Ahrens, Lisa Rolandsen Agustin (επιμ.), *Gendering European Parliament: Structures, Policies, and Practices*, 2019: Rowman & Littlefield International

επεξεργαστούν πράξεις νομοθετικού περιεχομένου ποικίλης δεσμευτικότητας (οδηγίες, ψηφίσματα, αποφάσεις κ.τ.λ.) συχνά τα περιθώρια να προβούν σε ουσιαστικές αλλαγές είναι στενά. Από τη μία, οι περιορισμένες δυνατότητές τους να επιβάλλουν κυρώσεις, και, από την άλλη, το γεγονός πως το ΣτΕ μπορεί να αναστείλει την λήψη αποφάσεων με τις οποίες δεν συμφωνεί,³¹ περιστεύει δραστικά ακόμη και σήμερα τις ουσιαστικές δυνατότητες του Ευρωκοινοβουλίου και της Επιτροπής για τα Δικαιώματα των Γυναικών να δρομολογήσουν αλλαγές.³²

1.2 Η πολιτική των θετικών μέτρων και το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης: η εξέλιξη της έννοιας της «ισότητας» και των «δικαιωμάτων» σε διεθνές επίπεδο, 1918-1979

Τα «θετικά μέτρα» ως πολιτική στρατηγική εξέφρασαν αρχικά την βούληση να ξεπεραστούν τα ειδικά προβλήματα στα οποία συνοψιζόταν η κοινωνικο-οικονομική ανισότητα επιμέρους κοινωνικών ομάδων. Αυτός ο τρόπος νοσηματοδότησης και αντιμετώπισης των ανισοτήτων συνδέεται με μια νέα αντίληψη των εννοιών της «ισότητας» και των «δικαιωμάτων» που αναπτύχθηκε ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο πόλεμος δημιούργησε νέες κοινωνικές ομάδες, όπως ήταν για παράδειγμα οι ανάπηροι πολέμου, εκείνοι που έπασχαν από καθηλωτικό μετατραυματικό σοκ και ήταν ανίκανοι να εργαστούν, χήρες συχνά με παιδιά που η απώλεια του συζύγου πέραν της ψυχολογικής επιβάρυνσης είχε και οικονομικές επιπτώσεις. Βασικό χαρακτηριστικό των ομάδων αυτών ήταν πως αντιμετώπιζαν ειδικά εμπόδια αναφορικά με τις ευκαιρίες διαβίωσης και την απόλαυση της ισότητας και των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονταν νομικά. Για τον λόγο αυτόν, την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θεσπίζονται τα «κοινωνικά δικαιώματα» ή αλλιώς «τα ανθρώπινα δικαιώματα δεύτερης γενιάς».

³¹ Το ΣτΕ μπορούσε να αναστείλει μια απόφαση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μέσω των «τριλογιών» (trilogues). Οι «τριλογίες» διενεργούνται με πρωτοβουλία του ΣτΕ όταν διαφωνεί με τις τροπολογίες του Ευρωκοινοβουλίου επί κάποιου ζητήματος. Λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας «συμβιβαστικής επιτροπής», η οποία αποτελείται από εκπροσώπους των τριών νομοθετικών σωμάτων της ΕΟΚ/ΕΕ, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Συμβούλιο της Ευρώπης και Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η οποία έχει και διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στα άλλα δύο όργανα. Κανένα από τα ευρωπαϊκά όργανα δεν έχει το δικαίωμα να αλλάξει την απόφαση που θα λάβει αυτή η επιτροπή. Με τα λόγια της Ahrens και της Agustin, «οι “τριλογίες” είναι ανεπίσημες διασκέψεις, οι οποίες εξασφαλίζουν την “αποτελεσματικότητα” εις βάρος της “διαφάνειας” και επιτρέπουν πολιτικούς ελιγμούς, λειτουργώντας ανασχετικά της δημοκρατίας και της έμφυλης ισότητας», Petra Ahrens, Lisa Rolandsen Agustin, «The European Parliament and gender equality: a continuing struggle» ό.π. <https://www.socialeurope.eu> [τ.π.] 6.6.2020

³² Στο ίδιο

Αυτά λειτουργούσαν ακριβώς στην λογική της αναγκαιότητας λήψης «ειδικών μέτρων» τα οποία στόχευαν στην εξάλειψη των ειδικών εμποδίων ως προς την ισότητα ευκαιριών διαβίωσης και στην μερική έστω εξουδετέρωση της μειονεκτικής θέσης των κοινωνικά αδύναμων και εξαρτημένων ομάδων. Η τάση αυτή μετουσιώνεται και σε θεσμούς με κυριότερο τον Διεθνή Οργανισμό Εργασίας.³³

Με την έμφαση στα κοινωνικά δικαιώματα συντελείται μια μετατόπιση στην έννοια της «ισότητας» στην οποία στηρίζονται τόσο αυτά όσο μετέπειτα και τα «θετικά μέτρα». Τα «κοινωνικά δικαιώματα» λοιπόν βασίζονται σε μια αντίληψη για την ισότητα, η οποία για να είναι «ουσιαστική» θα έπρεπε να λαμβάνει υπ' όψιν τις ειδικές συνθήκες μέσα στις οποίες καλούνταν να επιβιώσουν οι άνθρωποι ανάλογα με την κοινωνική κατηγορία στην οποία εντάσσονταν. Με τον τρόπο αυτό, η «ουσιαστική ισότητα» που επαγγέλλονταν τα κοινωνικά δικαιώματα διαφοροποιείται από την παραδοσιακή αντίληψη της «ισονομίας» ή αλλιώς «τυπικής ισότητας», που χαρακτήρισε την φιλελεύθερη σκέψη των πολιτικών φιλοσόφων του Διαφωτισμού και των θεωρητικών των συνταγματικών επαναστάσεων. Η «τυπική ισότητα» βασιζόταν στην ύπαρξη ενός απρόσωπου και φαινομενικά ουδέτερου νόμου με οικουμενική ισχύ, που ίσχυε δηλαδή για όλους ανεξαιρέτως και ανεξαρτήτως ειδικών προσδιοριστικών, φυλής, εθνότητας, φύλου, κοινωνικό-ταξικής κατάστασης κτλ.³⁴

Αντίθετα, στην νέα αντίληψη περί «ουσιαστικής ισότητας» η ύπαρξη ενός ουδέτερου νόμου σε μια κοινωνία με ανισότητες θεωρούνταν ότι αναπαράγει τις ήδη υφιστάμενες ανισότητες παγιώνοντας παράλληλα ένα υπάρχον πλέγμα εξουσίας καθώς αποτρέπει από την δημιουργία ουσιαστικών συνθηκών κοινωνικής κινητικότητας. Η «ισότητα ευκαιριών» που επιδιώκει η «ουσιαστική ισότητα», με την μορφή κοινωνικών δικαιωμάτων και αργότερα θετικών μέτρων, δεν έγκειται στην παροχή προς όλους εξίσου των ίδιων μέσων αυτοπραγμάτωσης και διεκδίκησης συμφερόντων, αλλά στην εξασφάλιση «ειδικών παροχών» στους κοινωνικο-οικονομικά υποβαθμισμένους, που λόγω ακριβώς αυτής τους της υποβάθμισης δεν

³³ Αλίκη Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία», στο *Ισότητα και Ανάπτυξης: Πεντηκονταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Αθήνα- Κομοτηνή '98: Σάκκουλα, σ.61

³⁴ Eliane Vogel Polsky, ό.π., σ. 2-4

είχαν την δυνατότητα στην ισότιμη πρόσβαση στην ισότητα και στην απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονταν νομικά.³⁵

Αυτή είναι η λογική σύμφωνα με την οποία λειτουργούν και τα «θετικά μέτρα» όπως επίσης και ένας από τους βασικότερους λόγους που υποστηρίζονται από τις υπέρμαχους των ποσοτώσεων. Ωστόσο, τα «θετικά μέτρα» ρητά ως τέτοια δεν κάνουν την εμφάνισή τους πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς η θέσπιση κοινωνικών δικαιωμάτων ενισχύεται σημαντικά στις μεταπολεμικές συνθήκες. Έτσι, την επαύριον του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναγνωρίζονται σειρά κοινωνικών δικαιωμάτων σε ποικίλους τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, στην παιδεία, στην ιατρική περίθαλψη, στην προστασία της μητρότητας και του παιδιού, και λαμβάνονται μέτρα για την εξασφάλιση ενός μίνιμουμ αξιοπρεπούς διαβίωσης. Βασική διαφοροποίηση σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο είναι πως τα δικαιώματα αυτά δεν διεκδικούνται ως «ελευθερίες» που συνεπάγονταν την απόσυρση του κράτους από την δημόσια ζωή, αλλά ως «θετικές δράσεις» που επιζητούσαν την επέμβαση του κράτους. Με άλλα λόγια το κράτος θα καθιστούσε την ισότητα των πολιτών ουσιαστική, αν αναγνώριζε και μείωνε τις ειδικές ανισότητες που κάθε κοινωνική κατηγορία υφίστατο και όχι αν τις αγνοούσε.³⁶ Η μετάβαση από τον μεσοπολεμικό στον μεταπολεμικό κόσμο λοιπόν θα σημάνει την μετάβαση στα πρότυπα διεκδίκησης δικαιωμάτων και τον ρόλο που αναγνωριζόταν στο κράτος για την πραγμάτωσή τους.

Επομένως, η επέκταση και εξειδίκευση τέτοιων δράσεων μπορούν να ιδωθούν ως συμπλήρωση και διεύρυνση της διαδικασίας αναμόρφωσης του περιεχομένου των εννοιών των «δικαιωμάτων» και της «ισότητας», που είχε αρχίσει από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η «ουσιαστική ισότητα» ταυτίζεται με την εξασφάλιση της πρόσβασης σε «κοινωνικά δικαιώματα» ευρύτερων ομάδων πληθυσμού και με μεταρρυθμίσεις κυρίως στον εργασιακό τομέα, ενώ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα «ειδικά θετικά μέτρα» -συμπληρώνουν την ουσιαστική ισότητα για ειδικές κοινωνικές κατηγορίες εξουδετερώνοντας τα εμπόδια που εκείνες αντιμετωπίζουν.³⁷ Στη σχετική βιβλιογραφία, τα «ειδικά θετικά μέτρα» έχουν θεωρηθεί το επιστέγασμα

³⁵ Στο ίδιο, σ.61-63

³⁶ Στο ίδιο, 61-62

³⁷ Στο ίδιο, σ.66

μιας προοδευτικής πορείας επέκτασης της ισότητας, η οποία θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί ως εξής: από μια κατάσταση ουσιαστικής ανισότητας, που χαρακτηρίζε τα απολυταρχικά κράτη του «παλαιού καθεστώτος», η οποία έγκειτο στην προνομιακή μεταχείριση από τον νόμο των κοινωνικά και οικονομικά ισχυρών, μεταβαίνουμε στην απρόσωπη-ουδέτερη «τυπική ισότητα», που κατοχυρώνεται από τις συνταγματικές επαναστάσεις, και καταλήγουμε, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στην «ουσιαστική ισότητα» των «ειδικών θετικών μέτρων» με την ειδική μεταχείριση υπέρ των αδύναμων κοινωνικών ομάδων.³⁸

Γιατί όμως τα «θετικά μέτρα» εμφανίζονται ως τέτοια μόνο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο; Είναι δύο κυρίως συνθήκες της μεταπολεμικής συγκυρίας που οδηγούν στην ανάληψη «θετικών μέτρων» και στην υιοθέτηση της αντίστοιχης μορφής ισότητας πάνω στην οποία στηρίζεται: Αφενός, η ανάδυση του «κράτους πρόνοιας» αφετέρου η προβληματοποίηση της έννοιας των «διακρίσεων». Το κράτος-πρόνοιας βασίζεται στην ιδέα ενός κράτους που παρεμβαίνει στην κοινωνία και την οικονομία με σκοπό την εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης για την ευημερία των πολιτών του. Αυτή η παρεμβατική διάσταση του κράτους προς την κατεύθυνση της κοινωνικής ευημερίας –μεταφορικό συνώνυμο της «ανοικοδόμησης»- είναι κομβική για την ανάληψη θετικών μέτρων, που όπως είδαμε και προηγουμένως στηρίζονταν ακριβώς στην κρατική παρέμβαση. Εξίσου σημαντική όμως υπήρξε και η προβληματοποίηση της έννοιας των «διακρίσεων» ως μέσου αποτροπής κυρίως ρατσιστικών φαινομένων τα οποία είχαν αποτελέσει το ιδεολογικο-κοινωνικό υπόβαθρο των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Έτσι, τα πρώτα «θετικά μέτρα» προβλέπονται από διεθνείς συμβάσεις, όπως η Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1948, και αφορούν κυρίως την καταπολέμηση φυλετικών και όχι τόσο έμφυλων διακρίσεων, οι οποίες, ωστόσο, προβλέπονταν τόσο από την συγκεκριμένη διακήρυξη όσο και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου το 1950.³⁹ Δέκα χρόνια μετά, όπως πληροφορεί η Νίκη Καλτσόγια Τουρναβίτη, τα «θετικά μέτρα» δεν παύουν να χρησιμοποιούνται για την εξάλειψη

³⁸ Στο ίδιο, σ.64

³⁹ Η εφαρμογή των «θετικών μέτρων» βλέπει την απαρχή της στις ΗΠΑ το 1954 όταν και στρατολογούνται για την εξάλειψη φυλετικών διακρίσεων από την απόφαση Brown στο εκπαιδευτικό συμβούλιο (Board of Education), η οποία έκρινε αντισυνταγματικό τον διαχωρισμό των μαθητών σε εκπαιδευτήρια με βάση τη φυλή τους. Στο ίδιο, σ. 65-66,71

των φυλετικών διακρίσεων. Έτσι, υπό τον διαφορούμενο όρο «θετικές διακρίσεις» (positive discriminations) το 1964 στις ΗΠΑ αναγνωρίζονται «ειδικά δικαιώματα» σε κοινωνικές κατηγορίες που βίωναν την κοινωνική υποβάθμιση, περιθωριοποίηση και αποκλεισμό από βασικά αγαθά της δημόσιας ζωής λόγω των στερεοτυπικών αντιλήψεων που συνόδευαν την κοινωνική κατηγορία στην οποία τοποθετούνταν. Τα μέτρα αυτά δεν αφορούσαν μόνο ή κυρίως τις γυναίκες αλλά και έγχρωμους, μετανάστες και άλλες υποβαθμισμένες κοινωνικές ομάδες, ενώ δεν εφαρμόστηκαν στο πολιτικό πεδίο αλλά στο εργασιακό, ως μέσο δηλαδή εξασφάλισης πιο ισότιμων όρων πρόσβασης στην αγορά εργασίας και άρα πιο ισότιμες συνθήκες διαβίωσης με την μορφή ποσοστών πρόσληψης στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα.⁴⁰

Από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες μέχρι και την υιοθέτηση «ειδικών θετικών μέτρων» ως κεντρική ευρωπαϊκή πολιτική για την επίτευξη της έμφυλης ισότητας το 1988, λαμβάνει χώρα μια διττή θεσμική πορεία: από την μια, η διεθνοποίηση της εφαρμογής των θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας γενικά, από την άλλη, η υιοθέτηση ειδικών μέτρων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο για την προώθηση πιο συγκεκριμένα της έμφυλης ισότητας. Οι δύο τροχιές δεν υπήρξαν ανεξάρτητες μεταξύ τους, καθώς διεθνείς δράσεις για την έμφυλη ισότητα προβλέπονται, όπως είδαμε, ήδη από την Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1948 ενώ διατάξεις με στόχο την εξασφάλιση της ισότητας των γυναικών στο πολιτικό κυρίως πεδίο εντοπίζονται τόσο στην Διεθνή Σύμβαση περί ίσων πολιτικών Δικαιωμάτων του 1952 όσο και στο Διεθνές Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων της 16/12/66.⁴¹

⁴⁰ Νίκη Καλτσόγια Τουρναβίτη, «Υποαντιπροσώπευση γυναικών και Δημοκρατία: Η Συνταγματικότητα των ποσοτώσεων», στο Ράνια Οικονόμου (επιμ.) *Φύλο των Δικαιωμάτων: εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, πρακτικά ευρωπαϊκού συνεδρίου 9-10 Φεβρουαρίου 1996, Αθήνα 1999: Νεφέλη, σ.464 Η μεταπολεμική στροφή προς την προβληματοποίηση της έννοιας των διακρίσεων ίσως να οφείλεται και σε μια ευρύτερη διαδικασία που ξεκινά στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, την αποαποικιοποίηση. Η σταδιακή κατάρρευση του αποικιακού κόσμου σήμανε μια διαδικασία ανάδυσης νέων εθνικών κρατών και ραγδαίας αλλαγής του γεωπολιτικού χάρτη μιας εκτεταμένης περιοχής του πλανήτη, γεγονός που θα μπορούσε να λειτουργήσει αποσταθεροποιητικά για τη μεταπολεμική συνθήκη ειρήνης. Όπως και η εμπειρία του ρατσισμού έτσι και το φαινόμενο της αποαποικιοποίησης ώθησε στην προβληματοποίηση της έννοιας των «διακρίσεων» και της «διαφορετικότητας», ο σεβασμός της οποίας όπως και των ταυτοτικών ποικιλιών των νέων εθνών κρατών πρόβαλλε ως εχέγγυο της διατήρησης της ειρήνης και της αποτροπής μιας ευρείας κλίμακας πολέμου.

⁴¹ Επικυρώνεται και γίνεται νόμος του ελληνικού κράτος με τον Ν.2462/97. Το άρθρο 26 του Συμφώνου προέβλεπε την κατάργηση κάθε είδους διάκρισης για όλα τα πρόσωπα γενικά, ενώ το άρθρο 3 αναφερόταν ειδικά γυναίκες. Βλ Αλίκη Γ. Μαραγκοπούλου, *ό.π.*, σ. 71, 85 και «Explanatory Memorandum» στο Recommendation Rec (2003) 3 of the Committee of Ministers and explanatory

Σχετικά με την διεθνοποίηση της υιοθέτησης των «θετικών μέτρων», κομβική αναδεικνύεται η Διεθνής Σύμβαση για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικής διάκρισης, η οποία υπογράφεται το 1965 και τίθεται σε εφαρμογή το 1969.⁴² Από την άλλη, για την προώθηση ειδικά της έμφυλης ισότητας ιδιαίτερα σημαντική είναι η Σύμβαση για την Εξάλειψη Κάθε Μορφής Διάκριση Εναντίον των Γυναικών (CEDAW) του 1979,⁴³ η οποία υπήρξε η πρώτη σύμβαση με διεθνή ισχύ που προβλέπει την εφαρμογή ποσοτώσεων ως μέτρο προς την ουσιαστική ισότητα των φύλων.⁴⁴ Ωστόσο, η πρώτη *εφαρμογή* θετικών μέτρων για την έμφυλη ισότητα με την μορφή μάλιστα ποσοτώσεων συμβαίνει λίγο νωρίτερα στην πολιτεία του Michigan, η οποία επέβαλε ένα ελάχιστο ποσοστό συμμετοχής γυναικών στα αιρετά αξιώματα. Το σύστημα διατηρείται έκτοτε αβίαστα με τον αριθμό των αιρετών γυναικών στην πολιτεία αυτή να είναι μεγαλύτερος απ' όλες τις άλλες στις ΗΠΑ.⁴⁵

Μετά την CEDAW του 1979 η αναγκαιότητα λήψης «ειδικών θετικών μέτρων» για την καταπολέμηση των ανισοτήτων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και για την αναβάθμιση του κοινωνικού τους status έγινε κοινός τόπος. Η διεθνής συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για τις Γυναίκες στην πόλη του Μεξικό το 1975 είχε ήδη εκπονήσει πρόγραμμα δράσης που προέβλεπε θετικά μέτρα για την έμφυλη ισότητα και το ίδιο πράττουν και οι υπόλοιπες διεθνείς συνδιασκέψεις για τις γυναίκες έκτοτε.⁴⁶ Από αυτές η κομβικότερη ίσως για το θέμα μας είναι η τέταρτη διεθνής συνδιάσκεψη του ΟΗΕ για τις γυναίκες στο Πεκίνο το 1995, όπου για πρώτη φορά τίθεται το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης στις δομές λήψης αποφάσεων ως ένδειξη ενός γενικότερου «δημοκρατικού ελλείμματος».⁴⁷

memorandum, «Balanced participation of women and men in political and public decision-making» Council of Europe 12 March 2003: Directorate General of Human Rights. Council of Europe, σ. 14

⁴² Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, *ό.π.*, σ.65

⁴³ Υιοθετείται ως εσωτερικό δίκαιο με τον νόμο 1342/83. Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, *ό.π.*, σ.73 και Eliane Vogel Polsky, *ό.π.*, σ.5

⁴⁴ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, *ό.π.*, σ.73-75

⁴⁵ Στο *ίδιο*, σ.65. Η Μαραγκοπούλου που είναι και η μόνη από τις σχετικές έρευνες που μελετήθηκαν, η οποία προβαίνει στην σχετική παρατήρηση παραβλέπει να σημειώσει την ακριβή χρονολογία της υιοθέτησης των ποσοτώσεων για την ενίσχυση της γυναικείας συμμετοχής στην πολιτεία του Michigan.

⁴⁶ Στην Κοπεγχάγη το '80, στο Ναϊρόμπι το '85 και στο Πεκίνο το '95

⁴⁷ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, *ό.π.*, σ.72-73 και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, *ό.π.*, σ.462-463

1.3 Τα «θετικά μέτρα» στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών θεσμών και η ανάπτυξη της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως ζητήματος για την λειτουργία της δημοκρατίας (1957-1997)

Σε στενή συνάφεια με τις παραπάνω διεργασίες αντίστοιχες δράσεις λαμβάνουν χώρα και σε επίπεδο κεντρικών ευρωπαϊκών θεσμών. Από την δεκαετία του '70 η ΕΟΚ και το Συμβούλιο της Ευρώπης λαμβάνουν «θετικά μέτρα» για την επανόρθωση ανισοτήτων που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες στην πράξη⁴⁸ ως αποτέλεσμα «συμπεριφορών» (attitudes) και «κοινωνικών δομών»,⁴⁹ -με ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα της εργασίας.⁵⁰ Ως επιστέγασμα αυτών των δράσεων έρχεται η απόφαση στις 8.3.'88 για την εκπόνηση προγράμματος διάρκειας τριών ετών (1988-1990 Decision instaurant un programme d'action positives pour son personnel féminin/ PAP),⁵¹ το οποίο περιελάμβανε ένα σύστημα προοδευτικών ποσοτώσεων υπέρ των γυναικών υπαλλήλων κατά την πρόσληψη και την προαγωγή τους στα όργανα της ΕΟΚ μέχρις ότου να φθάσουν τον αριθμό των ανδρών υπαλλήλων. Είναι στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος που εν τέλει, τον Οκτώβρη του 1988, το Ευρωκοινοβούλιο ζητά την ποσοστιαία συμμετοχή των γυναικών στα ψηφοδέλτια των κομμάτων στις επόμενες ευρωεκλογές.⁵²

Η απόφαση αυτή μπορεί να φαίνεται ως το επιστέγασμα της πορείας των θεσμών που περιγράφηκε προηγουμένως, ωστόσο, όπως σημειώνει η Μαραγκοπούλου, στην πραγματικότητα έρχεται να μετριάσει δύο προηγούμενες του Συμβουλίου Υπουργών, μια στις 17/6/'84 και μια στις 4-5/3/'86⁵³, οι οποίες προέβλεπαν την εξασφάλιση της αναλογικής εκπροσώπησης των γυναικών στα

⁴⁸ Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 «περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας» αρ.1 και 2παρ. 4

⁴⁹ Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αρ. L 331/34, 19/12/'84, «Σύσταση Συμβουλίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1984 σχετικά με την προώθηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών (84/635)»

⁵⁰ Απόφαση 84/C161/02 του συμβουλίου των υπουργών στις 17/6/84 Παραπέμπεται στο Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.78

⁵¹ Παραπέμπεται στο Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.80-81

⁵² Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» (εγγρ. Α2-169/'88), ό.π., σ. 33-38. επικυρώνεται στις 16.9.'88 μετά από συζήτηση στο ευρωπαϊκό κοινοβούλιο την προηγούμενη ημέρα. Βλ. Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» και Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αρ. 2-368/338, 16/9/'88, «Έκθεση (Έγγραφο Α2-169/'88) της Γιαννάκου Κουτσίκου εξ ονόματος της επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων-Αιτιολογήσεις ψήφου», βλ. επίσης Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.76-82, 92

⁵³ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.78-79

όργανα λήψης αποφάσεων. Σύμφωνα με αυτή όσο ήταν το ποσοστό των γυναικών-μελών σε ένα κόμμα τόσο θα έπρεπε να είναι και το αντίστοιχο ποσοστό των γυναικών που θα βρίσκονταν σε εκλόγιμες θέσεις. Η υιοθέτηση των ποσοτώσεων δεν αποτελεί το τέλος ούτε για την θεσμική πραγμάτωση της «ουσιαστικής ισότητας» που εκκινεί την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ούτε για την συμπερίληψη των γυναικών ως κοινωνιών αυτής της «ουσιαστικής ισότητας». Συνιστά όμως μια τομή για την συστηματοποίηση του προβληματισμού σχετικά με τη γυναικεία υποεκπροσώπηση, τις αιτίες της και τους όρους με τους οποίους οι γυναίκες θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στις δομές λήψης αποφάσεων.

Η ανάδυση ωστόσο της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως κριτηρίου για τη λειτουργία της δημοκρατίας, όπως επίσης και η ανάδυση των θετικών μέτρων ως ο ενδεικτικότερος τρόπος υπέρβασης του προβλήματος δεν θα έρθουν ως αβίαστο αποτέλεσμα ενός γραμμικού εκσυγχρονισμού των θεσμών. Αντίθετα, συνδέονται με διεργασίες στο εσωτερικό της Κοινότητας γύρω από τους όρους προσέγγισης της έννοιας της «έμφυλης ισότητας» κατά την περίοδο 1957-1997, περίοδο κατά την οποία η ισότητα των φύλων διήνυσε μια τεθλασμένη πορεία με υπαναχωρήσεις καιπισωγυρίσματα: από την περιφέρεια του ενδιαφέροντος των ευρωπαϊκών πολιτικών στην ανάδειξή της σε υπαρκτικό ζήτημα για το μέλλον της ΕΟΚ/ΕΕ και, εντέλει, στην ενσωμάτωσή της ως πολιτική σταθερά στον προγραμματισμό της, που για ορισμένους ερμηνεύεται ως μια στιγμή επαναπεριθωριοποίησής της.⁵⁴ Η διαδικασία αυτή μπορεί να σχηματιστεί σε μια πορεία από την κατοχύρωση της «ίσης αμοιβής για ίση εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα» από την Συνθήκη της Ρώμης (αρ. 119) στην ανάδυση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση (1979-1988) και τη συσχέτισή της με την δημοκρατία (1989-1997) και τελικά στην ανάδειξη της πολιτικής της ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές της Κοινότητας (gender mainstreaming).⁵⁵

⁵⁴ Η Agnes Hubert αναγνωρίζει την κριτική της Μαρίας Στρατηγάκη απέναντι στην πολιτική αυτή ως την ενδεικτικότερη για τους κινδύνους που ενέχει για την έμφυλη ισότητα. Βλ. Agnes Hubert, «From Equal Pay to Parity Democracy: The Rocky Ride of Women's Policy in the European Union», στο Klausen, J., Maier, C. *Has Liberalism Failed Women?*, New York 2001: Pelgrave, σ. 158

⁵⁵ Κατοχυρώνεται από την Συνθήκη του Άμστερνταμ και παραμένει ακόμη η κυρίαρχη πολιτική της ΕΕ στο θέμα της έμφυλης ισότητας βλ. ενδεικτικά την ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Έμφυλη Ισότητα <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/what-is-gender-mainstreaming> [τ.π.]11.5.2020

Η περίοδος μέχρι η γυναικεία υποεκπροσώπηση να γίνει ρητά καταληπτή ως ζήτημα για την ίδια τη δημοκρατία, το 1989, μπορεί να διακριθεί συμβατικά σε τρεις υποπεριόδους: μια πρώτη από το 1957 έως το 1975, η δεύτερη ανάμεσα στο 1975 και το 1979 και η τρίτη που καλύπτει την περίοδο 1979-1997. Η πρώτη περίοδος εγκαινιάζεται με την διάταξη περί «ίσης αμοιβής για ίση εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα» της Συνθήκης της Ρώμης και χαρακτηρίζεται από μια περιφερειακή ενασχόληση με την εμφυλη ισότητα. Η δεύτερη περίοδος οριοθετείται από το παγκόσμιο συνέδριο για τις γυναίκες στο Μεξικό το 1975, την ψήφιση της CEDAW το 1979, καθώς και την διενέργεια των πρώτων ευρωεκλογών την ίδια χρονιά, και χαρακτηρίζεται από την επικέντρωση στους κοινωνικούς όρους παραγωγής της έμφυλης ανισότητας και στην ανάδυση των θετικών μέτρων ως του καταλληλότερου μέσου υπέρβασής της. Η τρίτη περίοδος χωρίζεται σε δύο επιμέρους φάσεις. Στην πρώτη από αυτές (1979-1988), η δημόσια συζήτηση στρέφεται στους πολιτικούς όρους της έμφυλης ανισότητας, στην ανάδειξη της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως της κατ' εξοχήν έκφασής της και στο αν τα θετικά μέτρα αποτελούν τον πλέον θεμιτό τρόπο για την υπέρβαση του προβλήματος. Προς το τέλος αυτής της φάσης τίθεται το ερώτημα κατά πόσο τα υπάρχοντα πολιτικά συστήματα μπορούν να χαιρούν νομιμοποίησης την στιγμή που από τις αντιπροσωπευτικές δομές τους ουσιαστικά λείπουν οι γυναίκες. Στην επόμενη φάση (1989-1997) τα παραπάνω ερωτήματα μετασχηματίζονται σε μια συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση ως ζήτημα για την ίδια τη δημοκρατία, απ' την οποία προκύπτει η ιδέα περί «δημοκρατίας της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» (parity democracy).

1.4 Η έμφυλη ισότητα στο πλαίσιο της ΕΟΚ και η πρόβλεψη περί «ίσης αμοιβής για ίση εργασία» (1957-1975)

Παρά την ύπαρξη μιας σειράς διατάξεων διεθνώς, ήδη από την Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1948, που αναδείκνυαν την έμφυλη ισότητα ως μια εκ των θεμελιωδών αρχών του μεταπολεμικού κόσμου, η καταστατική συνθήκη της ΕΟΚ μόνο περιφερειακά επεξεργάστηκε το ζήτημα της έμφυλης ισότητας μέσω του αρ. 119 της Συνθήκης της Ρώμης σχετικά με την εξασφάλιση ίσων αμοιβών για ίση εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα. Παρά το παραπλανητικό ίσως του τίτλου της, η διάταξη δεν συστάθηκε τόσο προς επίρρωση της έμφυλης ισότητας ως θεμελιώδους ανθρωπίνου δικαιώματος, αλλά περισσότερο

ως εχέγγυο για την αποφυγή του αθέμιτου ανταγωνισμού εν όψει της δημιουργίας μιας ενιαίας άνευ δασμών αγοράς και, επομένως, ως μέτρο πρωταρχικά οικονομικό.⁵⁶

Η κυριαρχία του οικονομικού χαρακτήρα της διάταξης δεν συνιστά παράδοξο, αν σκεφτούμε πως η ΕΟΚ, παρά την προοπτική της μετατροπής της σε πολιτική ένωση δομήθηκε ως μια κατά βάση οικονομική ένωση χωρών. Επιπλέον, δημιουργήθηκε στο πλαίσιο ενός ψυχροπολεμικού πολιτικού περιβάλλοντος στο οποίο η σταθερότητα και η ισχύς της «δυτικής» οικονομίας αποτελούσε, αφενός, εχέγγυο για την μεταπολεμική ειρήνη, μιας και η αποσταθεροποίηση της οικονομίας από την οικονομική κρίση του '29 θεωρήθηκε κομβική αιτία της έκρηξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αφετέρου, ένδειξη υπεροχής του «δυτικού» μοντέλου διακυβέρνησης έναντι του σοβιετικού, με αποτέλεσμα η έμφαση στην οικονομία να ανάγεται σε υπαρξιακή συνθήκη για την Κοινότητα. Οι παρατηρήσεις περί προτεραιότητας του οικονομικού χαρακτήρα της διάταξης ενισχύονται αν αναλογιστούμε ότι η θέσπισή της έρχεται μετά από πιέσεις και προς εφησυχασμό κυρίως της Γαλλίας, της οποίας η οικονομία λειτουργούσε υπό αυστηρό καθεστώς προστατευτισμού και επομένως εξέφραζε τους περισσότερους ενδοιασμούς για τις πιθανές αρνητικές συνέπειες που μια ενιαία αγορά χωρίς δασμούς θα είχε στην οικονομία της. Ως αντιστάθμισμα, λοιπόν, προτείνεται η διάταξη με την λογική πως ικανό μέρος της γαλλικής βιομηχανίας βασιζόταν στις φάμπρικες υφάσματος στις οποίες, ενδεχομένως λόγω της ενισχυμένης παρουσίας των γυναικών, είχε κατοχυρωθεί θεσμικά από το γαλλικό κράτος η ίση αμοιβή για ίση εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα.⁵⁷

Η Γαλλία είναι και η χώρα που θα πρωτοστατήσει στην εφαρμογή της διάταξης. Έτσι, όταν τον Μάιο του 1960 τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ θα επιχειρήσουν την επιτάχυνση της ενοποίησης της αγοράς προχωρώντας στην δεύτερη φάση κατάργησης των δασμών, η Γαλλία επεμβαίνει ζητώντας να εφαρμοστεί πρώτα η προβλεπόμενη διάταξη. Στην διένεξη θα δοθεί τελικά συμβιβαστική λύση, καθώς από την μια η ΕΟΚ προχωρά ταχύτερα του προβλεπόμενου στην δεύτερη φάση της ενοποίησης της αγοράς αλλά καταρτίζει επίσης αναλυτικά χρονοδιαγράμματα για την λήψη των αναγκαίων μέτρων που θα εκπλήρωναν τις προβλέψεις του άρθρου 119. Ο διακανονισμός αυτός σε συνδυασμό με την αλλαγή στη σύνθεση του εργατικού

⁵⁶ Agnes Hubert, ό.π., σ. 144-145

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 146

δυναμικού στα γαλλικά εργοστάσια, όπου οι γυναίκες εργάτριες αντικαθίστανται ως επί το πλείστον από άνδρες μετανάστες, οδήγησαν στον υποβιβασμό του αιτήματος κατά το διάστημα 1961-1966.⁵⁸

Το 1966 θα λάβουν χώρα δύο συμβάντα που θα ανανεώσουν το αίτημα, αρχής γενομένης από την απεργία των εργατριών της Herstal στις Βρυξέλλες τον Ιούνιο, ένα από τα βασικά επίδικα της οποίας υπήρξε η διεκδίκηση της εφαρμογής της διάταξης για την ίση αμοιβή των φύλων. Την ίδια χρονιά, εν μέρει ως αποτέλεσμα της απεργίας, λαμβάνει χώρα η πρώτη εκδίκαση υπόθεσης έμφυλης διάκρισης στον μισθό.⁵⁹ Ως επιστέγασμα των δράσεων αυτών έρχεται το 1970 η έκθεση της Γαλλίδας κοινωνιολόγου Εβελίν Σουλλερώ (Evelyne Soullerot) εκ μέρους της Κομισιόν, η οποία σηματοδοτεί μια στροφή αναφορικά με τους όρους προσέγγισης της έμφυλης ισότητας στο πλαίσιο της ΕΟΚ. Η έκθεση εφιστά την προσοχή στην ευρύτερη κοινωνική –και όχι μόνο οικονομική ή εργασιακή– θέση των γυναικών ως σημαντικό δείκτη για τις πολιτικές που τις αφορούν. Με τον τρόπο αυτό, αναγνωρίζει την έμφυλη ισότητα ως αυταξία και θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα και όχι μια συνθήκη της οποίας η αξία πηγάζει αποκλειστικά από την δυνατότητα της να εξασφαλίζει την οικονομική και πολιτική σταθερότητα της Κοινότητας. Περαιτέρω, η έκθεση προέτρεπε στην ανανέωση της προσοχής στις κοινωνικές συνθήκες που βίωναν οι γυναίκες ταυτόχρονα σχεδόν στην Ευρώπη, επισημαίνοντας πως η αύξηση του προσδόκιμου ζωής των γυναικών σε συνδυασμό με τη μείωση των ποσοστών εγκυμοσύνης δημιουργούσαν αλλαγές στην κατανομή του χρόνου των γυναικών, οι οποίες στις αρχές της δεκαετίας του '70 αφιέρωναν, όπως υποστηρίζονταν, μόνο το 1/7 του χρόνου τους στην μητρότητα, γεγονός που τις καθιστούσε διαθέσιμο εργασιακό αλλά και πολιτικό δυναμικό.⁶⁰

⁵⁸ Στο ίδιο, σ.147

⁵⁹ Πρόκειται για την υπόθεση «Gabrielle Defrenne». Στα πλαίσια της δεύτερης υπόθεσης «Defrenne» το '76 το ευρωπαϊκό δικαστήριο αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της άμεσης εφαρμογής του αρ. 119 και την παραβίαση του κοινοτικού δικαίου από τον «πολιτικό διακανονισμό» του '61. Η απόφαση αυτή παίζει σημαντικό ρόλο στην αναβάθμιση της θέσης της έμφυλης ισότητας ανάμεσα στις ευρωπαϊκές πολιτικές. Οι εξελίξεις αυτές οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην διακεκριμένη Βελγίδα νομικό, καθηγήτρια και μέγιστη μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και μια εκ των θερμότερων υποστηρικτριών των θετικών μέτρων και των ποσοστώσεων Eliane Vogel –Polsky, η οποία εκτελούσε χρέη πολιτικής αγωγής στην υπόθεση. Για μια συνηγορία της υπέρ των θετικών δράσεων βλ. Eliane Vogel –Polsky, «Positive Action and the constitutional hindrances to its implementation in the members of the Council of Europe», Council of Europe, European Committee for Equality Between Women and Men Στρασβούργο 27 Οκτωβρίου '88

⁶⁰ Agnes Hubert, ό.π., σ.148

Με τον τρόπο αυτό, αν και η διάταξη περί ίσης αμοιβής για ίση εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα προσέγγιζε το ζήτημα της έμφυλης σχεδόν αποκλειστικά στην οικονομική του διάσταση, οι διεργασίες που λαμβάνουν χώρα την περίοδο 1957-1979 λειτουργούν ως εφαλτήριο για ευρύτερες διερωτήσεις αναφορικά με την κοινωνική και πολιτική θέση των γυναικών.⁶¹ Με τον τρόπο αυτό, όχι μόνο αναβαθμίζεται η έμφυλη ισότητα ως αυτόνομο θέμα στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών πολιτικών αλλά και μετατοπίζεται η έμφαση προς την σημασία της γυναικείας συμμετοχής στις κοινωνικές, οικονομικές και τις πολιτικές διαδικασίες σε συνθήκες ισότητας με τους άνδρες. Παράλληλα, οι μετατοπίσεις αυτές αναδεικνύουν πως οι θεσμοί δεν αποτελούν απλά άκαμπτα νομικά πλαίσια αλλά ενέχουν μια μετασχηματιστική διάσταση. Όπως φαίνεται από το παράδειγμα του άρθρου 119 οι θεσμικές διατάξεις μπορούν να γίνουν αντικείμενο διεργασίας και να χρησιμοποιηθούν από τα ίδια τα υποκείμενα με τρόπο τέτοιο ώστε οι αλλαγές που δρομολογούν να υπερβαίνουν την αρχική τους στοχοθεσία. Με άλλα λόγια, το παράδειγμα του άρθρου 119 καταδεικνύει την σχετική αυτονομία ανάμεσα στις θεσμικές προβλέψεις και τα αποτελέσματά τους, τα οποία εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων.

1.5 Ο κοινωνικός χαρακτήρας της έμφυλης ανισότητας και η προβληματοποίηση της γυναικείας υποεκπροσώπησης 1975-1979

Κατά την δεκαετία του '70 το δεύτερο κύμα του φεμινισμού έρχεται ως το «εξωτερικό» ερέθισμα που θα ολοκληρώσει την μετάθεση του κέντρου βάρους των σχετικών συζητήσεων στα πλαίσια της ΕΟΚ προς τους δομικούς –κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς– όρους παραγωγής της γυναικείας υποτέλειας.⁶² Η στροφή του ενδιαφέροντος στον δομικό χαρακτήρα της γυναικείας υποβάθμισης και η προσέγγιση της έμφυλης ισότητας ως αυτόνομου ζητήματος και όχι ως μέρους της

⁶¹ Ενδεικτικά βλ. Έκθεση Geertuida S. N. M. Kok (μέλος της κοινωνικής επιτροπής της συμβουλευτικής συνέλευσης), AS/Soc (19), «Revised draft Report on “the political, social, and civic position of women in Europe”», Strasbourg 15 August 1967 Council of Europe, Consultative Assembly, Social Committee, σ.1-30 διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/090000168079a176> [τ.π.] 25.5.2020, και την έκθεση Raymond Fletcher, AS/Pol (27) 4, «The political rights and position of women», Strasbourg 30 May 1975: Council Of Europe, Parliamentary Assembly, σ.1-19 διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/09000016807a1a8e> [τ.π.] 25.5.2020

⁶² Η ανάδειξη κατά την δεκαετία του '70 στα πλαίσια της ΕΟΚ της έμφυλης ισότητας σε ένα ζήτημα με αυτοδύναμη αξία μπορεί να πιστοποιηθεί και από την αναγνώριση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου στα πλαίσια της δεύτερης «υπόθεσης Defrenne» το '76 της έμφυλης ισότητας ως θεμελιακής αρχής της ΕΟΚ τόσο στον εργασιακό τομέα όσο και στο κοινωνικό πεδίο. Βλ. Agnes Hubert, ό.π., σ. 148.

οικονομικής κατάστασης των γυναικών, ενισχύονται στις αρχές της δεκαετίας του '70 από την προοπτική διεύρυνσης της Κοινότητας, η οποία τελικά επιτυγχάνεται το 1973 με την είσοδο της Μ. Βρετανίας, της Ιρλανδίας και της Δανίας. Στο πλαίσιο αυτό η Κοινότητα προσπαθεί να δομήσει μια θελκτική εικόνα που θα αναδείκνυε το ευρωπαϊκό εγχείρημα ως μια «ιστορία επιτυχίας» και την ΕΟΚ ως μετωνυμία της προόδου και της ευημερίας, κάτι που μέχρι τουλάχιστον την πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973 μπορούσε να στηρίζει. Προς αυτή την κατεύθυνση, η επιλεκτική οικειοποίηση των προβληματισμών του δεύτερου κύματος, οι οποίοι την ίδια περίοδο γνώριζαν αυξανόμενη ανταπόκριση, προσέθετε στο επιδιωκόμενο προφίλ «προοδευτικότητας» στοιχεία ριζοσπαστισμού. Ανεξαρτήτως των σκοπιμοτήτων, η έμφαση στους δομικούς όρους της γυναικείας υποβάθμισης θα οδηγήσει κατά την δεκαετία του '70 την ΕΟΚ στην ανάπτυξη προβληματισμών για την θέση των γυναικών στα θεσμικά, κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα των κρατών-μελών της, οι οποίοι θα πυκνώσουν κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70.⁶³

Παρά την ύπαρξη του αρ.119 η υποβάθμιση των γυναικών στον νευραλγικό για την ΕΟΚ τομέα της οικονομίας θα συνεχίσει καθ' όλη την δεκαετία του '70.⁶⁴ Αυτό σε συνδυασμό με την έμφαση που η Κοινότητα έδινε από τα μέσα της δεκαετίας του '70 στον δομικό χαρακτήρα της γυναικείας υποτέλειας θα οδηγήσουν στην κατανόηση της έμφυλης ανισότητας ως αποτέλεσμα του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και στην «πραγματική ισότητα» των δύο φύλων. Από τα μέσα της δεκαετίας αυτής λοιπόν η ΕΟΚ θα λάβει μέτρα με σκοπό ακριβώς την υπέρβαση του δομικού χαρακτήρα της γυναικείας υποτέλειας και την πραγμάτωση της «ουσιαστικής ισότητας» για τις γυναίκες, ενώ παράλληλα βαρύνουσα σημασία ανάμεσα στις δράσεις αυτές αρχίζουν να έχουν και τα θετικά μέτρα. Σημαντικό ρόλο για την υιοθέτησή τους θα διαδραματίσει τόσο το πρώτο παγκόσμιο συνέδριο του ΟΗΕ για τις γυναίκες στο Μεξικό το 1975, στο οποίο για πρώτη φορά υιοθετούνται θετικές δράσεις αποκλειστικά για την προώθηση της έμφυλης ισότητας, όσο και η Σύμβαση για την Εξάλειψη κάθε Μορφής Διάκρισης Εναντίον των Γυναικών (CEDAW) το 1979, μετά από την οποία η υιοθέτηση των θετικών δράσεων για την προώθηση της έμφυλης ισότητας θεωρούνταν αυτονόητη. Σε ευρύτερο διεθνές επίπεδο το 1975

⁶³ Στο ίδιο, σ.148

⁶⁴ Ενδεικτικά, σύμφωνα με τα λεγόμενα της Agnes Hubert, μέχρι και τις αρχές του '80 τουλάχιστον ο γυναικείος μισθός αντιστοιχούσε μόλις στο ¼ του ανδρικού ενώ οι γυναίκες υπερεκπροσωπούσαν στις κατηγορίες των φτωχών, ανέργων και ημιαπασχολούμενων. Agnes Hubert, ό.π., σ.150

υπήρξε μια στιγμή πύκνωσης των προβληματισμών για την έμφυλη ισότητα και την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των γυναικών γεγονός που αποτυπώνεται και στην επιλογή του ΟΗΕ για την ανακήρυξη του σε «έτος γυναίκας», μετά το πέρας του οποίου εγκαινιάστηκε η «δεκαετία γυναίκας» του ΟΗΕ (1975-1985).

Οι εξελίξεις αυτές δημιούργησαν ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την διεκδίκηση μέτρων προώθησης της έμφυλης ισότητας καθώς η αναγνώριση του γυναικείου ζητήματος ως αυτόνομου ζητήματος με βαρύνουσα σημασία και ευρύτερες επιπτώσεις ελκύει πόρους για την ανάληψη δράσεων με σκοπό την επίλυσή του. Έτσι, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70 θα δημιουργηθούν στον πλαίσιο της ΕΟΚ θεσμοί και δομές με αποκλειστικό σκοπό την προώθηση των γυναικείων δικαιωμάτων: το «γραφείο γυναικών»,⁶⁵ το οποίο υπόκειται στην δικαιοδοσία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, μία συμβουλευτική επιτροπή από αντιπροσώπους των κρατών μελών και μία ad hoc επιτροπή για τα δικαιώματα των γυναικών το 1979, μετά τις ευρωεκλογές, η οποία μονιμοποιείται το 1984.⁶⁶ Οι δομές αυτές συνιστούν ένα δίκτυο το οποίο κατάφερε, αφενός, την συνεχή προβολή των ζητημάτων έμφυλης ισότητας και την επίτευξη ορισμένων στόχων, αφετέρου, την προσέγγιση της έμφυλης ισότητας με άξονα τους νέους προβληματισμούς για την κοινωνικό-οικονομική θέση των γυναικών.⁶⁷ Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του '70 πυκνώνουν οι αποφάσεις που αποσκοπούν στην βελτίωση της θέσης των γυναικών στο πλαίσιο της Κοινότητας μέσω της διασφάλισης της νομικής τους θέσης σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο⁶⁸ και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην εργασία⁶⁹, την επαγγελματική εκπαίδευση⁷⁰ και την κοινωνική ασφάλιση.⁷¹

1.6 Η πρώτη φάση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση 1979-1988: η σύγκρουση για τις ποσοστώσεις

⁶⁵ Μετέπειτα «Μονάδα Ίσων Ευκαιριών»

⁶⁶ Agnes Hubert, ό.π., σ. 148

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.150

⁶⁸ Parliamentary Assembly, Legal Affairs Committee, AS/Jur (27) 23 .Part II, «Recommendation 741 (1974) "on the legal position of women (30 September 1974)"», σ.1-3, διατίθεται διαδικτυακά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/09000016807a1460> [τ.π.] 25.5.2020

⁶⁹ Οδηγία 75/117/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1975 «περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών που αφορούν την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών»

⁷⁰ Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 «περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας»

⁷¹ Οδηγία 79/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1978 «περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισεως μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφαλίσεως»

Οι επεξεργασίες της ΕΟΚ σχετικά με την θέση των γυναικών στις εργασιακές και κοινωνικές δομές, κατά τις δεκαετίες του '60 και '70 συνέβαλαν ώστε από τα μέσα της δεκαετίας του '70 να αναπτυχθούν συστηματικότεροι σε σχέση με το παρελθόν προβληματισμοί αναφορικά με την θέση των γυναικών στις πολιτικές δομές και πιο συγκεκριμένα στην αναζήτηση των πραγματικών δυνατοτήτων των γυναικών να απολαμβάνουν στην πράξη τα πολιτικά τους δικαιώματα.⁷² Από το 1979 οι προβληματισμοί αυτοί πληθαίνουν και αρχίζουν να περιστρέφονται γύρω από το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης και της αναζήτησης τρόπων ενίσχυσης της γυναικείας συμμετοχής. Η μεγάλη απόκλιση στον έμφυλο καταμερισμό των εδρών κατά τις πρώτες ευρωεκλογές του 1979⁷³ θα στρέψει την προσέγγιση του ζητήματος της έμφυλης ισότητας προς την αναζήτηση των αιτιών της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Η τελευταία κάνει την εμφάνισή της ή τουλάχιστον γίνεται αισθητή στο κοινοτικό επίπεδο ενώ έχει προηγηθεί μια δεκαετία θεσμικών δράσεων εκ μέρους φορέων της ΕΟΚ για την καταπολέμηση της υποβάθμισης των γυναικών, γεγονός που εγείρει επείγοντα ερωτήματα γύρω από την αποτελεσματικότητα της Κοινότητας.

Έτσι, κατά την δεκαετία του '80, και κυρίως από τα μέσα της, πυκνώνουν οι Κοινοτικές αποφάσεις που αφορούν τη γυναικεία υποεκπροσώπηση και προβλέπουν την λήψη θετικών μέτρων ως την κατάλληλη στρατηγική επίλυσης του προβλήματος.⁷⁴ Σημαντικότερες από τις αποφάσεις αυτές ήταν το ψήφισμα της 12^{ης}

⁷² Βλ. Έκθεση Raymond Fletcher, υποσημείωση 61

⁷³ Το ισοζύγιο ήταν 16% γυναίκες για 84% άνδρες. Βλ. <https://europarl.europa.eu/election-results-2019/el/isorropi-ekprosopisi-ton-fylon-sta-meli-tou-evropaikou-koinovouliou/2019-2024/> τ.π. [10.1.20]

⁷⁴ Karl Ahrens (μέλος της επιτροπής προϋπολογισμού και προγράμματος διακυβερνητικής εργασίας της κοινοβουλευτικής συνέλευσης) 15.5.81 «On the role of women within the Council of Europe», παραπέμπεται στο European Committee for Equality between Women and Men, *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, ό.π., σ. 97 και Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αρ. C 186/3, 21.7. 82, «Ψήφισμα του Συμβουλίου, 12.7.82 "σχετικά με την προώθηση της ισότητας ευκαιριών για τις γυναίκες"» και A. De La Moussaye (μέλος της επιτροπής σχετικά με τις τοπικές δομές και την οικονομία της διαρκούς διάσκεψης (standing conference) των τοπικών και περιφερειακών αρχών της Ευρώπης) Doc. CPL (18) 6, 18.10.83 «Report on "the status and working conditions of local and regional elected representatives"» παραπέμπεται στο *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Council of Europe, ό.π., σ. 97. Για την απόφαση που τελικά λαμβάνεται με βάση την αναφορά βλ. Ιστοσελίδα Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/090000168071968d> [τ.π.] 25.5.2020 και τρίτομη μελέτη «The situation of women in the political process in Europe», European Committee for Equality between Women and Men, *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, ό.π., σ. 97 και Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ό.π., «Σύσταση Συμβουλίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1984 σχετικά με την προώθηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών (84/635)» και Committee of Experts on the

Ιουλίου 1982 «σχετικά με την προώθηση της ισότητας ευκαιριών για τις γυναίκες»⁷⁵, η σύσταση του Συμβουλίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1984 «σχετικά με την προώθηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών»,⁷⁶ η πρόταση 1008 (1985) του ΣτΕ «σχετικά με τις γυναίκες στην πολιτική»⁷⁷ και η απόφαση⁷⁸ και διακήρυξη⁷⁹ του συμβουλίου των υπουργών- για την «εκπόνηση στρατηγικών για την επίτευξη της ισότητας στην πολιτική και στην διαδικασία λήψης αποφάσεων» στις 4 Μαρτίου 1986, η οποία είναι και η πρώτη απόφαση που αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στο ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης προτείνοντας τις θετικές δράσεις ως κεντρική στρατηγική αντιμετώπισής της. Επομένως, από το 1986 και μετά θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως εδραιώνεται μια συζήτηση σχετικά με την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην ΕΟΚ, όπου κυριαρχεί η σύγκρουση γύρω από την πολιτική των θετικών μέτρων, η οποία θα αναλυθεί ακολούθως.

Όπως έχει αναφερθεί, τομή για την διεθνοποίηση των θετικών μέτρων αποτελεί η Σύμβαση για την Εξάλειψη κάθε Μορφής Διάκρισης Κατά των Γυναικών

situation of women in the political process, H (85) 4, «The situation of women in the political process: A programme for action in the Council of Europe», Strasbourg 1985: Council of Europe, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <https://rm.coe.int/09000016809b66b1> [τ.π.] 25.5.2020, και Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Thirty Seventh Ordinary Session, Recommendation 1008 (1985) “Women in politics”, στο European Committee for Equality between Women and Men, *Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Council of Europe, ο.π, σ. 59-60 και European Ministerial conference on equality between women and men, “Resolution: on policy and strategies for achieving equality in political life and in decision making process 4 March ‘86”, στο *ίδιο*, σ.65-69 και European Ministerial Conference on Equality between women and men “Declaration on equality between women and men in political and public life 4 March ‘86”, στο *ίδιο*, σ. 70-71 και Proceedings of the European Conference on women in local and regional life –Equal participation by women in policy making in local and regional level (Athens 10-12 September 1986), Council of Europe 1987, στο *ίδιο*, σ. 98 και Doreen Fleming (μέλος της Επιτροπής Πολιτισμικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων της Διαρκούς Διάσκεψης των Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών της Ευρώπης), CPL (21) 8 pron, “Women’s participation in local and regional life” (16 October 1986), διαθέσιμο διαδικτυακά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <https://rm.coe.int/09000016808bcbf9> [τ.π.] 25.5.2020

⁷⁵ Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών κοινοτήτων, ό.π., «Ψήφισμα του Συμβουλίου, 12.7.82 "σχετικά με την προώθηση της ισότητας ευκαιριών για τις γυναίκες"»

between women and men “Declaration on equality between women and men in political and public life 4 March ‘86”, στο *ίδιο*, σ. 70-71 και Doreen Fleming, ο.π., Women’s participation in local and regional life” (16 October 1986)

⁷⁶ Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αρ. L 331/34, 19/12/84, «Σύσταση Συμβουλίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1984 σχετικά με την προώθηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών (84/635)»

⁷⁷ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Thirty-Seventh Ordinary Session, Recommendation 1008 (1985) “Women in politics”, στο *Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Council of Europe, ο.π, σ. 59-60

⁷⁸ European Ministerial conference on equality between women and men, “Resolution: on policy and strategies for achieving equality in political life and in decision making process 4 March ‘86”, στο *ίδιο*, σ.65-69

⁷⁹ European Ministerial Conference on Equality between women and men “Declaration on equality between women and men in political and public life 4 March ‘86”, στο *ίδιο*, σ. 70-71

(CEDAW) το 1979. Η CEDAW αποτέλεσε την πρώτη διεθνή σύμβαση η οποία αφιερώνεται εξολοκλήρου στο ζήτημα της έμφυλης ισότητας παρέχοντας και μια συγκεκριμένη ερμηνεία των αιτιών της γυναικείας υποβάθμισης ως αποτέλεσμα των διακρίσεων και άρα των έμφυλων προκαταλήψεων εις βάρος τους. Αν και η Σύμβαση, όπως φαίνεται και από τον τίτλο της, αναγνωρίζει τις πολλαπλές εκφάνσεις της γυναικείας υποβάθμισης και επομένως το δομικό της χαρακτήρα, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο φαινόμενο της υποεκπροσώπησης των γυναικών και καταξιώνει σε επίπεδο διεθνές τα θετικά μέτρα ως την κατ' εξοχήν στρατηγική υπέρβασης τόσο της έμφυλης ανισότητας γενικά όσο και της γυναικείας υποεκπροσώπησης ειδικότερα.

Η προώθηση των θετικών μέτρων συνδέεται έντονα με τον ίδιο τον χαρακτήρα της Σύμβασης, καθώς αποτέλεσε ένα από τα πρώτα νομικά κείμενα τα οποία δεν διακήρυτταν μόνο συγκεκριμένες αρχές προς υιοθέτηση αλλά χαρακτηρίζονταν από αναζητήσεις για την έμπρακτη εφαρμογή των διακηρύξεών τους. Η μέριμνα για την εύρεση τρόπων ουσιαστικής εφαρμογής των προβλέψεων καθιστά την Σύμβαση φορέα της νέας αντίληψης για την «ουσιαστική ισότητα», η οποία αναπτύχθηκε σταδιακά –όπως περιγράφηκε στην προηγούμενη ενότητα– ήδη από την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και εκκινούσε από την παραδοχή πως για την πραγματοποίηση των διακηρύξεων δεν επαρκεί η θεσμική κατοχύρωσή τους αλλά επιβάλλεται η ανάληψη ειδικών μέτρων που θα τις πραγματώσουν.⁸⁰ Εξίσου, ως μια Σύμβαση η οποία αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στην γυναικεία υποβάθμιση, εκ των πραγμάτων αναγνωρίζει την ιδιαιτερότητα της γυναικείας καταπίεσης και απομακρύνεται από την κλασική φιλελεύθερη αντίληψη της ισότητας ως κατάστασης που στηρίζεται σε έναν «ουδέτερο» με «οικουμενική» ισχύ νόμο, αδιάφορο απέναντι στα ιδιαίτερα προσδιοριστικά των ατόμων, φυλετικά, έμφυλα, ταξικά ή ευρύτερα πολιτισμικά. Επομένως, αναγνώριζε την ανάγκη λήψης ειδικών μέτρων τα οποία θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στην ιδιαιτερότητα της γυναικείας καταπίεσης και να συντελέσουν στην πράξη στην μείωση ή κατάργησή της. Είναι για τους λόγους

⁸⁰ Για τον σκοπό αυτό η Σύμβαση υποχρέωνε κάθε συμβαλλόμενη χώρα να δημιουργήσει σε εθνικό επίπεδο μια υπεύθυνη επιτροπή για την εφαρμογή των διατάξεων, προς την οποία κάθε χώρα υποχρεούντο να δίνει τακτικές αναφορές σχετικά με την πρόοδο από την εφαρμογή των μέτρων. Και στο πλαίσιο της ΕΟΚ δημιουργείται αυτή η επιτροπή (επιτροπή για τα δικαιώματα των γυναικών) *ad hoc* και λόγω των επικείμενων ευρωεκλογών του '79. Παρά την πρόθεση ωστόσο της πραγμάτωσης των προβλεφθέντων δεσμεύσεων, ο χαρακτήρας της Σύμβασης στην καλύτερη περίπτωση υπήρξε «ημι-υποχρεωτικός» καθώς ναι μεν οι συμβαλλόμενες χώρες δεσμεύονταν να φέρουν αποτελέσματα μετά την άρτια εφαρμογή των διατάξεων, όμως δεν υπάρχουν ποινές στην περίπτωση που αυτό δεν συμβεί. Eliane Vogel Polsky, ό.π., σ. 5, 9

αυτούς ίσως που η Σύμβαση αναδεικνύει τις θετικές δράσεις ως τις κατ' εξοχήν στρατηγικές που μπορούν να καταστήσουν την έμφυλη ισότητα ουσιαστική, καθώς στηρίζονταν στην ίδια αντίληψη για την ισότητα και τους τρόπους επίτευξής της με αυτή που εξέφραζε και η ίδια η Σύμβαση.⁸¹

Η επικράτηση ωστόσο των θετικών δράσεων ως κυρίαρχη στρατηγική υπέρβασης της γυναικείας υποεκπροσώπησης στο πλαίσιο των οιοτοικών πολιτικών δεν υπήρξε αβίαστο αποτέλεσμα των ευρύτερων διεθνών τάσεων, της CEDAW συμπεριλαμβανομένης, αλλά εξίσου και των αιτιών που θεωρούνταν οι πιο αποφασιστικές για τη γυναικεία υποβάθμιση όπως αναδύθηκαν στο πλαίσιο των επεξεργασιών για την γυναικεία υποεκπροσώπηση κατά τη δεκαετία του '80. Με άλλα λόγια, τα θετικά μέτρα αναδύονται ως ενδεικτικότερη στρατηγική υπέρβασης της γυναικείας υποεκπροσώπησης γιατί θεωρείται πως αντιμετωπίζουν τα κυριότερα αίτια της έμφυλης ανισότητας και άρα της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Σύμφωνα με τις Κοινοτικές αποφάσεις της δεκαετίας του '80, που εξετάστηκαν, ως κυρίαρχη αίτια της έμφυλης ανισότητας προβάλλει η πολιτισμική υποβάθμιση του «γυναικείου», η απαξίωση δηλαδή στο πεδίο των αντιλήψεων όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που αποδίδονταν στις γυναίκες. Η πολιτισμική υποβάθμιση του «γυναικείου» με την μορφή των έμφυλων προκαταλήψεων κατανοείται ως η κεντρομόλος δύναμη που δρομολογούσε την συνολικότερη υποβάθμιση των γυναικών σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο γεγονός που προσέδιδε στην γυναικεία υποβάθμιση τον δομικό της χαρακτήρα. Παρά όμως την ποικιλία εκφάνσεων της γυναικείας υποβάθμισης στο οικονομικό, κοινωνικό, ευρύτερα δημόσιο αλλά και ιδιωτικό πεδίο, κατά την δεκαετία του '80, για λόγους που έχουν ήδη αναλυθεί, το βάρος δόθηκε στην πολιτική υποβάθμιση των γυναικών και ιδιαίτερα στο ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης.

Έτσι, οι δομικοί όροι της γυναικείας υποβάθμισης προβάλλονται να δημιουργούν πολιτισμικά προσδιορισμένα προσκόμματα στην ισότιμη συμπερίληψή τους «σε όλο το φάσμα της δημόσιας ζωής»⁸² μεταξύ της οποίας και η πολιτική

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 5-6

⁸² Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών κοινοτήτων, ό.π., «Ψήφισμα του Συμβουλίου, 12.7.82 "σχετικά με την προώθηση της ισότητας ευκαιριών για τις γυναίκες"»

σφαίρα.⁸³ Η συνειδητοποίηση των πολιτισμικών όρων της πολιτικής περιθωριοποίησης και του εμπράγματος αποκλεισμού των γυναικών προκάλεσε μια συζήτηση αναφορικά με τους όρους συγκρότησης και λειτουργίας του «πολιτικού» και τον έμφυλο προσδιορισμό του. Αν οι γυναίκες θεωρούνταν πως δεν κατέχουν τις απαραίτητες ικανότητες ώστε να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της «υψηλής πολιτικής»⁸⁴ αυτό οφειλόταν σε έναν συνδυασμό, από την μια, της εν γένει υποτίμησης του «γυναικείου» από την άλλη της ανδροκεντρικής διάρθρωσης, μεθόδων και προτύπων δράσης της συμβατικής πολιτικής.⁸⁵

Ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική λοιπόν γινόταν αντιληπτός κατ' αρχάς ως αποτέλεσμα συμβολισμών και αναπαραστάσεων του «πολιτικού» και του «γυναικείου» που τα καθιστούσαν μεταξύ τους ασυμβίβαστα. Σε αυτή τη διαδικασία στις Κοινοτικές αποφάσεις της δεκαετίας του '80 κομβική αναδεικνύεται η συμβολή της εκπαίδευσης, των ΜΜΕ και της οικογένειας, οι οποίοι λογίζονται ως προνομιακοί χώροι επένδυσης των φύλων με συμβολικά νοήματα, αναπαραγωγής των προκαθορισμένων ρόλων τους και συνακόλουθα καταξίωσης του ασυμβίβαστου μεταξύ γυναικών και πολιτικής. Οι έμφυλες αναπαραστάσεις που διαδραματίζονται στα πεδία αυτά θεωρείται πως συνεπικουρούν στην διαιώνιση των προκαταλήψεων βάσει των οποίων δρομολογείται ένας έμφυλος καταμερισμός ρόλων στην δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Μέσα από την ιεράρχηση των ρόλων αυτών υποστηρίζεται πως διαιωνίζεται ο πολιτικός αποκλεισμός των γυναικών καθώς το «γυναικείο» θεμελιώνεται σε επίπεδο πολιτισμικό, στο πεδίο των αντιλήψεων δηλαδή, ως υποτελές και άρα αταίριαστο για τα «ανδρογενή» χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν την πολιτική διαδικασία.⁸⁶

Παράλληλα, η πολιτισμική υποτίμηση του «γυναικείου» κατανοείται πως στερεί από τις γυναίκες τις δυνατότητες απόλαυσης στην πράξη του δικαιώματος στην ισότητα ευκαιριών. Έτσι, οι γυναίκες υπογραμμίζεται πως αντιμετωπίζουν παραπάνω προσκόμματα στην πρόσβαση στην εργασία και στην εργασιακή τους

⁸³ Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Thirty-Seventh Ordinary Session, Recommendation 1008 (1985) "Women in politics", στο *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Council of Europe, ο.π, σ. 59-60

⁸⁴ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5.Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» (εγγρ. Α2-169/88)

⁸⁵ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα "σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων"» (εγγρ. Α2-169/88)», ό.π., σ.33-34

⁸⁶ Στο ίδιο, σ.37 και Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5.Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» (εγγρ. Α2-169/88)

ανέλιξη, αμείβονται κατά κανόνα λιγότερο και επιβαρύνονται μονομερώς με τις οικογενειακές υποχρεώσεις –και ιδιαίτερα με την φροντίδα των μη παραγωγικών μελών της οικογένειας (ηλικιωμένοι και παιδιά)– με αποτέλεσμα να στερούνται τόσο τις οικονομικές δυνατότητες όσο και τις χρονικές διαθεσιμότητες για την ενασχόλησή τους με την ενεργό πολιτική. Η ανυπαρξία ίσων ευκαιριών πρόσβασης στην εξουσία για τις γυναίκες και ο πολιτικός αποκλεισμός ή έστω περιθωριοποίησή τους⁸⁷ συνεπικουρούσαν στην αναπαραγωγή των έμφυλων προϊδεάσεων και της πολιτισμικής υποβάθμισης του «γυναικείου» καθώς στερούσαν από τις γυναίκες την δυνατότητα να επηρεάζουν τις αποφάσεις που παίρνονταν, είτε προς την κατεύθυνση της αποτροπής τους λόγω της αρνητικής τους λειτουργίας για τις γυναίκες είτε προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της θέσης των γυναικών μέσω των αποφάσεων.⁸⁸

Αρα, στις Κοινοτικές αποφάσεις της δεκαετίας του '80 το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης γίνεται αντιληπτό ως αποτέλεσμα τόσο της πολιτισμικής υποβάθμισης του «γυναικείου» και της ανάδειξής του ως ασυμβίβαστο με μια ανδροκεντρική θεώρηση της πολιτικής όσο και της στέρησης των υλικών ευκαιριών πρόσβασης στην πολιτική. Λόγω αυτής της πολιτισμικής και κοινωνικής υποβάθμισης του «γυναικείου» υποστηρίζεται πως οι γυναίκες στερούνταν την ουσιαστική απόλαυση στην πράξη των δικαιωμάτων που τους αναγνωρίζονταν θεσμικά. Αυτή η αδυναμία της υπέρβασης του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και «ουσιαστική» ισότητα εκ μέρους της παραδοσιακής θεσμικής προσέγγισης της έμφυλης ισότητας υποστηρίζεται πως καθιστούσε την υπάρχουσα νομοθεσία αναποτελεσματική για την συνολική δομική βελτίωση της θέσης των γυναικών στο επίπεδο των αντιλήψεων («πολιτισμικό») και των ευκαιριών («κοινωνικό», «οικονομικό») αλλά και της αντιπροσώπευσης και εξουσίας («πολιτικό»)⁸⁹.

Στο πλαίσιο αυτό τα θετικά μέτρα κατανοούνται ως ικανά να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στην «τυπική» και την «ουσιαστική» ισότητα και να πραγματώσουν

⁸⁷ Ο ανδροκεντρικός χαρακτήρας της πολιτικής θεωρείτο πως είτε υποχρέωνε τις γυναίκες πολιτικούς να υιοθετήσουν ανδρικές πολιτικές σταθερές είτε εφόσον αναζητούσαν την προώθηση γυναικείων ζητημάτων τις περιθωριοποιούσε. βλ. ενδεικτικά Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα “σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων” (εγγρ. A2-169/’88)», ό.π., σ.34

⁸⁸ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5.Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» (εγγρ. A2-169/’88) και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα “σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων” (εγγρ. A2-169/’88)», ό.π., σ.37

⁸⁹ Βλ. ενδεικτικά European Ministerial conference on equality between women and men, “Resolution: on policy and strategies for achieving equality in political life and in decision making process 4 March ‘86”, ό.π., σ.65

την ισότητα που κατοχυρωνόταν θεσμικά. Η ικανότητά τους αυτή οφειλόταν, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, στην απομάκρυνση από την φιλελεύθερη αντίληψη περί «απροσωπίας» και «ουδετερότητας» του νόμου που αναγνωριζόταν ως εχέγγυο για την εξασφάλιση της ισότητας όλων απέναντι στον νόμο. Στο πλαίσιο των θετικών μέτρων η ύπαρξη ενός «απρόσωπου» και «ουδέτερου» νόμου σε μια κοινωνία που χαρακτηριζόταν από ανισότητες σήμαινε την ουσιαστική αναπαραγωγή των ανισοτήτων και όχι την πρακτική κατοχύρωση της ισότητας. Μεταφέροντας την αντίληψη αυτή στο πεδίο των έμφυλων σχέσεων, σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από έμφυλες ανισότητες, η διατήρηση μιας «ουδέτερης» στάσης απέναντι στα φύλα θα είχε ως αποτέλεσμα την αναπαραγωγή της έμφυλης ανισότητας και όχι την ανατροπή της.⁹⁰ Απομακρυνόμενα από αυτήν την αντίληψη του νόμου τα θετικά μέτρα προάγουν την αναγνώριση του ιδιαίτερου χαρακτήρα της γυναικείας καταπίεσης και στοχεύουν στην υπέρβασή της. Ήδη στα πλαίσια της CEDAW οι θετικές δράσεις προσεγγίζονταν ως ένα σύνολο μέτρων που στόχο είχαν να επιδιορθώσουν ανισότητες που κοινωνικές ομάδες υφίσταντο στην πράξη, ώστε να απολαμβάνουν τα θεσμικά κατοχυρωμένα δικαιώματά τους.⁹¹ Από το τέταρτο άρθρο της σύμβασης τα θετικά μέτρα κατοχυρώνονται ως παροδικά ειδικά μέτρα με στόχο την επιτάχυνση της «πραγματικής ισότητας» των φύλων. Η διάρκεια της εφαρμογής υποχρεούτο από την Σύμβαση να είναι προκαθορισμένη και τα μέτρα να παύουν την λειτουργία τους όταν τεκμηριωθεί η επίτευξη των αντικειμενικών στόχων της ισότητας ευκαιριών και μεταχείρισης ανάμεσα στα δύο φύλα.⁹²

Στο πεδίο της έμφυλης ισότητας συγκεκριμένα στοχεύουν στην υπέρβαση του δομικού χαρακτήρα της γυναικείας υποβάθμισης. Η ικανότητά τους αυτή αποδίδεται

⁹⁰ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ. 96,111

⁹¹ Eliane Vogel Polsky, ό.π., σ. 4.

⁹² Από την Σύμβαση δεν προσφέρονται κριτήρια σύμφωνα με τα οποία να μπορεί να τεκμηριωθεί τότε μπορεί να θεωρηθεί πως στόχοι αυτοί είχαν επιτευχθεί. Ωστόσο, δεδομένου ότι οι θετικές δράσεις συνέδεαν την υπέρβαση της ανισότητας με την ενίσχυση της συμμετοχής των μελών της υποαντιπροσωπευόμενης ομάδας στις δομές όπου η υποβάθμισή και υποεκπροσώπησή τους λάμβανε χώρα, τότε μπορούμε να υποθέσουμε πως οι στόχοι θα θεωρούνταν εκπληρωμένοι όταν ο καταμερισμός των φύλων σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής θα ήταν περίπου ανάλογη και η πραγματικότητα αυτή θα διατηρούνταν αβίαστα. Όπως σημειώνει και η Μαραγκοπούλου, στις Σκανδιναβικές χώρες, οι οποίες λειτουργούν διεθνώς ως «παράδειγμα» πολιτικών για την έμφυλη ισότητα, έχουν φτάσει στο σημείο όργανα λήψης αποφάσεων χωρίς σημαντική γυναικεία εκπροσώπηση απλώς να στερούνται νομιμότητας. Επομένως, ενδεχομένως κριτήριο εκπλήρωσης των στόχων να θεωρούνταν αφ' ενός η αναλογική εκπροσώπηση των φύλων σε όλες τις δομές της δημόσιας ζωής, αφ' ετέρου η έλλειψη νομιμότητας των φορέων όταν δεν υπήρχε σημαντική παρουσία των γυναικών. Βλ. ενδεικτικά Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.97υπ64

στο γεγονός ότι αποτελούν ένα εύκαμπτο σύνολο θεσμικών ρυθμίσεων ικανών να καλύψουν την ποικιλία των εκφάνσεων της γυναικείας υποτέλειας ακριβώς λόγω της πολύμορφης τυπολογίας τους και του ότι αναγνωρίζουν την ιδιαιτερότητα της γυναικείας υποβάθμισης. Έτσι, για την εξασφάλιση της «κουσιαστικής ισότητας ευκαιριών» για τις γυναίκες προέβλεπαν την λήψη «προπαρασκευαστικών μέτρων ισότητας». Αυτή η κατηγορία θετικών μέτρων αναγνώριζε πως η κοινωνικο-οικονομική υποβάθμιση των γυναικών λειτουργούσε ανασχετικά της εξοικείωσής τους με τις γνώσεις ορισμένων αντικειμένων ή κλάδων με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό τους από αντίστοιχες θέσεις εργασίας ή από την δυνατότητα εργασιακής ανέλιξης σε έναν κλάδο. Σε αυτή την περίπτωση ένα «μέτρο προπαρασκευαστικής ισότητας» θα μπορούσε να είναι η διεξαγωγή ενός ειδικού σεμιναρίου επιμόρφωσης και κατάρτισης που θα εξοικείωνε με τις απαιτούμενες γνώσεις για την συμπερίληψη ή ανέλιξη σε έναν αντίστοιχο επαγγελματικό κλάδο. Με τον τρόπο αυτό, τα «προπαρασκευαστικά μέτρα ισότητας» παρείχαν στις γυναίκες τις δυνατότητες για την απασχόληση σε οποιονδήποτε γνωστικό κλάδο ή εργασιακή βαθμίδα, ακυρώνοντας το φύλο ως παράγοντα που τους στερούσε τις ίσες ευκαιρίες διαβίωσης. Για την αντιμετώπιση ειδικά των υλικών εκφάνσεων της πολιτισμικής απαξίωσης των γυναικών στο πλαίσιο των θετικών μέτρων προβλέπονταν «μέτρα ενδυνάμωσης» τα οποία συνιστούσαν απόπειρες απευθείας ενίσχυσης της κοινωνικό-οικονομικής κατάστασης των γυναικών ως εχέγγυο εξασφάλισης ίσων ευκαιριών. Η στενή τους συνάφεια με τα «προπαρασκευαστικά μέτρα ισότητας» συνέβαλε ώστε πολλές φορές να θεωρούνται υποκατηγορία τους. «Μέτρα ενδυνάμωσης» θα μπορούσαν λ.χ. να είναι είτε η απευθείας χρηματική ενίσχυση των γυναικών ενός εργασιακού κλάδου που αμείβονταν λιγότερο από άνδρες ομολόγους τους λόγω του φύλου τους είτε ο προσανατολισμός τους σε θεματικές και προσόντα που σχετίζονταν με τον εκσυγχρονισμό των ικανοτήτων τους και θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην εργασιακή τους ανέλιξη.⁹³

Στην διαδικασία υπέρβασης των πολλαπλών εκφάνσεων της γυναικείας υποβάθμισης, οι θετικές δράσεις δεν παραγνωρίζουν την σημασία ανατροπής των έμφυλων προκαταλήψεων, οι οποίες αναγνωρίζονται και ως ο κυρίαρχος παράγοντας της έμφυλης ανισότητας. Τα «μέτρα άμεσου αποτελέσματος» ή «αποκαταστατικής

⁹³ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.68 και Μαρία Στρατηγάκη (επιμ.), *Θετικές Δράσεις για την Ισότητα των Ευκαιριών Ανδρών και Γυναικών στις (sic) ΜΜΕ και στις μεγάλες επιχειρήσεις* Αθήνα 2002: Κ.Ε.Θ.Ι, σ.14

ισότητας» αναδεικνύονται να συντελούν προς τον σκοπό αυτό. Χαρακτηριστικό αυτής της ομάδας θετικών μέτρων είναι η προσπάθεια υπέρβασης των αποκλεισμών που προκύπτουν λόγω των προκαταλήψεων, όταν δηλαδή άτομα, εν προκειμένω γυναίκες, αποκλείονται από θεσμούς και διαδικασίες ακόμα κι αν πληρούν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις και προσόντα. Η ομάδα αυτή θετικών μέτρων διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: τα «μέτρα προτίμησης» και τα «μέτρα ποσόστωσης». Τα μεν πρώτα εφαρμόζονται κυρίως στο εργασιακό πεδίο με σκοπό την ενίσχυση υποβαθμισμένων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες υφίσταντο ανισότητες στις διαδικασίες πρόσληψης και προαγωγής είτε λόγω προκαταλήψεων είτε λόγω των δυσμενέστερων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών στις οποίες βρίσκονταν. Ωστόσο, στην προσπάθεια ενίσχυσης των ομάδων αυτών στον εργασιακό τομέα δεν παραβλεπόταν η ανάγκη κατοχής των απαραίτητων προσόντων. Έτσι, ένας συνδυασμός συνθηκών υποαντιπροσώπευσης και κατοχής των απαραίτητων τυπικών και ουσιαστικών προσόντων θεωρούνταν ως προαπαιτούμενα για την λήψη θετικών μέτρων και ως εχέγγυο της διατήρησης του αξιοκρατικού χαρακτήρα της διαδικασίας. Με άλλα λόγια, η πρόβλεψη περί πλήρωσης των απαιτούμενων προσόντων πέραν της πραγματικότητας της υποαντιπροσώπευσης σε έναν εργασιακό κλάδο λειτουργεί ως δικλείδα ασφαλείας, ώστε η διάκριση που γίνεται προς όφελος μιας ομάδας να είναι «θετική» με την έννοια ότι αποκαθιστά μια αδικία και ταυτόχρονα αποβαίνει προς όφελος του τομέα στον οποίο εφαρμόζεται.⁹⁴

Από την άλλη, τα «μέτρα ποσόστωσης» εφαρμόζονται στις αρχαιρεσίες και κυρίως στα πολιτικά αξιώματα, ορίζοντας ένα ανώτερο ή κατώτερο ποσοστό αντιπροσώπευσης με προοπτική την επίτευξη της «ισόποσης εκπροσώπησης».⁹⁵ Η βασική διαφορά ανάμεσα στα «μέτρα προτίμησης» και στα «μέτρα ποσόστωσης» συνίσταται στο ότι τα μεν πρώτα εξαρτώνται από «αντικειμενικά» κριτήρια, όπως αυτά της ικανότητας και των προσόντων, ενώ για τα δεύτερα ο μοναδικός όρος είναι η συνθήκη υποαντιπροσώπευσης του ενός εκ των δύο φύλων, καθώς τα κριτήρια των ικανοτήτων και των προσόντων θεωρούνται αταίριαστα για την εκλογή στα αιρετά αξιώματα.⁹⁶

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 67-68 και Eliane Vogel Polsky, ό.π., σ. 4-5

⁹⁵ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.67-69 και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π., σ.462-464

⁹⁶ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.69-70

Παρά την διεθνή καταξίωση των θετικών μέτρων κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70 και την αναγνώρισή τους από την Κοινότητα, η υιοθέτησή τους από την τελευταία δεν έρχεται δίχως τριγμούς και αντιστάσεις. Έτσι, παρότι η εισηγητική έκθεση που καθιέρωνε τα θετικά μέτρα και τις ποσοστώσεις στο πλαίσιο της Κοινότητας⁹⁷ ψηφίσθηκε ομόφωνα απ' όλες τις πολιτικές ομάδες, η συζήτηση που συνόδευσε⁹⁸ την διαδικασία ψήφισής τους χαρακτηρίστηκε από σαφείς ενστάσεις κυρίως κατά των ποσοστώσεων. Οι τοποθετήσεις των ομιλητριών μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: αυτές που τίθενται κατά των ποσοστώσεων και αυτές που τίθενται υπέρ ή υπό όρους υπέρ.

Είναι αρκετά δύσκολο όσο και επισφαλές κάθε μια από αυτές τις δύο τάσεις να τοποθετηθεί σε ένα μέρος μόνο του πολιτικού φάσματος καθώς εντός τους μπορούμε να εντοπίσουμε γυναίκες από διαφορετικές πολιτικές παρατάξεις. Έτσι, εντός της ομάδας των αρνητριών των ποσοστώσεων μπορεί να κυριαρχεί μια συντηρητική τάση εκπροσωπούμενη από την Μαριέττα Γιαννάκου-Κουτσίκου⁹⁹ και

⁹⁷ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» και Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «Έκθεση (Έγγραφο Α2-169/88) της Γιαννάκου Κουτσίκου εξ ονόματος της επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων- Αιτιολογήσεις ψήφου»

⁹⁸ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» και Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «Έκθεση (Έγγραφο Α2-169/88) της Γιαννάκου Κουτσίκου εξ ονόματος της επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων- Αιτιολογήσεις ψήφου»

⁹⁹ Η Μαριέττα Γιαννάκου-Κουτσίκου, ελληνικής καταγωγής και ψυχίατρος στο επάγγελμα ήταν μέλος της συντηρητικής παράταξης της Νέας Δημοκρατίας στην Ελλάδα και του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος στην ΕΟΚ/ΕΕ. Διετέλεσε ευρωβουλευτίνα τρεις φορές από το 1984 μέχρι το 1989 όταν και υπήρξε επικεφαλής του ευρωψηφοδελτίου της Νέας Δημοκρατίας, την χρονιά 1999-2000 όταν και ανακαλείται εν όψει εθνικών εκλογών και από το 2009 μέχρι το 2014. Ως ευρωβουλευτίνα εμπλέκεται κυρίως με το θέμα της διακίνησης ναρκωτικών διατελώντας το 1989 πρόεδρος της εξεταστικής επιτροπής του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για το πρόβλημα των ναρκωτικών στα κράτη-μέλη της Κοινότητας. Αναφορικά με την εμπλοκή της στο γυναικείο ζήτημα αυτή οριοθετείται από την θητεία της στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο καθώς στην Ελλάδα δεν αναλαμβάνει ούτε πριν ούτε κατόπιν δράσεις που να σχετίζονται με τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν αποκλειστικά οι γυναίκες. Στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής της θητείας υπήρξε αντιπρόεδρος της Επιτροπής για τα Δικαιώματα των Γυναικών από το 1984 μέχρι το 1989 και εισηγήτρια της υπό εξέταση έκθεσης, «σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα αποφάσεων. Το 1999 κατέθεσε δύο προτάσεις ψηφίσματος για την καταστρατήγηση θεμελιωδών δικαιωμάτων των γυναικών στο Κουβέιτ και στο Αφγανιστάν, που υπήρξαν και οι μόνες της παρεμβάσεις αναφορικά με το γυναικείο ζήτημα. Βλ. ενδεικτικά, <http://www.giannakou.gr/biografiko/politiki-drasi> [τ.π.] 7.5.2020 και https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1431/MARIETTA_GIANNAKOU/history/5#detailedcardme p [τ.π.] 7.5.2020 και http://www.giannakou.gr/images/stories/pps_13121999a.pdf [τ.π.] 7.5.2020 και <http://www.giannakou.gr/drasi/eurwpaiko-koinoboulio/5-koinobouleutiki-periodos/protaseis-psifismaton/item/109-δικαιωμα-ψηφου-των-γυναικών-στο-κουβέιτ> [τ.π.] 7.5.2020

την Marlene Lenz¹⁰⁰ μέλη του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος (European People's Party), ωστόσο εξίσου μπορούμε να εντοπίσουμε και την Carmen Llorca Vilaplana¹⁰¹ των Ευρωπαϊκών Δημοκρατών (Group of European Democrats). Αντίστοιχα, η ομάδα των υποστηρικτριών των ποσοτώσεων μπορεί να κυριαρχείται από μέλη των Σοσιαλιστών, την Marijke Van Hemeldonck¹⁰² και την Κωνσταντίνα Πανταζή,¹⁰³

¹⁰⁰ Η Marlene Lenz είναι Γερμανίδα πολιτικός μέλος του Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος της Γερμανίας (CDU) και του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος. Έχει σπουδάσει οικονομικά και φιλολογία αλλά από το 1976, στα είκοσι έξη της χρόνια εμπλέκεται με την πολιτική ως ερευνητική συνεργάτιδα του Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος, όπου αναλαμβάνει αρχικά την θέση του συμβούλου γυναικών και στην συνέχεια την θέση της πρόεδρος του τμήματος γυναικών του κόμματος. Το 1979 εκλέγεται στην Ευρωβουλή αξίωμα που θα διατηρήσει μέχρι και το 1999 αδιάλειπτα. Στο πλαίσιο της θητείας της στην Ευρωβουλή εκλέγεται πρόεδρος του τμήματος γυναικών του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος ενώ διατελεί και πρόεδρος της Επιτροπής για τα Δικαιώματα των Γυναικών από το 1984 μέχρι το 1987 στην οποία βρίσκεται ως μέλος μέχρι το 1994 και ως αναπληρωματικό μέλος μέχρι το 1999. Παράλληλα, υπήρξε αντιπρόεδρος της ερευνητικής επιτροπής για την κατάσταση των γυναικών στην Ευρώπη και πρόεδρος της επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Βλ ενδεικτικά https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1236/MARLENE_LENZ/history/4#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020

¹⁰¹ Η Carmen Llorca Vilaplana ήταν Ισπανίδα ιστορικός μέλος του Λαϊκού Συνασπισμού (Coalition Popular) κατά τα έτη 1986-1987, της Λαϊκής Συμμαχίας (Alianza Popular) απ' το 1987 μέχρι το 1989 και του Λαϊκού Κόμματος (Partido Popular) απ' το 1989 μέχρι το 1994. Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο υπήρξε μέλος των Ευρωπαϊκών Δημοκρατών απ' το 1986 μέχρι το 1989 και του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος από το 1989 μέχρι το 1994. Στην Ισπανία δραστηριοποιήθηκε για την υπόθεση της «απελευθέρωσης των γυναικών» ιδρύοντας την «Ανεξάρτητη Γυναικεία Οργάνωση» (Organización de Mujeres Independientes) στην οποία επιδίωξε να δώσει υπερπολιτικό χαρακτήρα ώστε να πετύχει την μεγαλύτερη δυνατή σύμπλευση στον αγώνα των γυναικών «όχι μόνο για την νομική ισότητα αλλά για την προαγωγή τους στην κοινωνική ιεραρχία». Ως μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υπήρξε μέλος της Επιτροπής για τα Δικαιώματα των Γυναικών απ' το 1984 μέχρι το 1989 και αντιπρόεδρος της από το 1989 μέχρι το 1994. Βλ. ενδεικτικά https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1306/CARMEN_LLORCA+VILAPLANA/history/2#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020 και σχετικά με την γυναικεία οργάνωση που ίδρυσε Sofía Rodríguez López, *I patio de la cárcel. La Sección Femenina de FET-JONS en Almería (1937-1977)*. Sevilla 2010: Centro de Estudios Andaluces, σ.349-417

¹⁰² Η Marijke Van Hemeldonck είναι Βελγίδα παιδαγωγός και μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος του Βελγίου από το 1982 μέχρι και το 1993. Εκλέγεται ευρωβουλευτίνα το 1982 και εντάσσεται στην Ομάδα Σοσιαλιστών (Socialist Group) όπου θα παραμείνει μέχρι το 1994 όταν πλέον το κόμμα θα έχει μετονομαστεί σε Κόμμα Ευρωπαίων Σοσιαλιστών. (Group of the Party of European Socialists). Ήδη πριν την εκλογή της όμως η Van Hemeldonck αναλαμβάνει ευρύτερα διεθνή δράση ως εμπειρογνώμονας της Επιτροπής Εργασίας Γυναικών του ΟΗΕ το '75 και ως μέλος της επιτροπής του ΟΗΕ για την θέση των γυναικών το '79. Στην ΕΟΚ θα συμμετάσχει ως μέλος στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών κατά την τριετία 1987-1989. Ενδεικτικά https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1430/MARIJKE+J.H._VAN+HEMELDONCK/history/1#detailcardmep [τ.π.] 7.5.2020

¹⁰³ Η Κωνσταντίνα Πανταζή είναι Ελληνίδα πολιτικός μέλος του Πασοκ στην Ελλάδα και της Ομάδας Σοσιαλιστών στην ΕΟΚ. Εκλέγεται ευρωβουλευτίνα το 1981, θέση που θα διατηρήσει αδιάλειπτα μέχρι το 1989. Η μόνη της γνώστη εμπλοκή με προβλήματα που αφορούν τις γυναίκες έρχεται μέσω της συμμετοχής της στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών όπου διετέλεσε μέλος από 1984 μέχρι το 1989. https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1540/KONSTANTINA_PANTAZI/history/2 [τ.π.] 7.5.2020

ωστόσο υπέρ των ποσοτώσεων τάσσεται και η Ursula Braun-Moser¹⁰⁴ του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος.¹⁰⁵ Η ύπαρξη γυναικών από διαφορετικές πολιτικές κατευθύνσεις εντός των δύο τάσεων της συζήτησης ενδεχομένως υπονοεί πως η τοποθέτηση τους καθορίστηκε περισσότερο από την προσωπική τους αντίληψη για το σε τι συνίσταται η έμφυλη ανισότητα και ποιοι είναι οι ενδεδειγμένοι τρόποι αντιμετώπισής της παρά από συγκεκριμένες κατευθύνσεις των πολιτικών τους ομάδων επί του γυναικείου ζητήματος.

Τη στιγμή που συμβαίνει η συζήτηση για τις ποσοτώσεις, η ΕΟΚ έχει διανύσει σχεδόν μια εικοσαετία που αναλαμβάνει δράσεις και δημιουργεί δομές¹⁰⁶ με σκοπό την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των γυναικών και την ενίσχυση της θέσης τους ενώ αντίστοιχες δράσεις υιοθετούνται ήδη την επαύριον του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από διεθνείς οργανισμούς όπως ο ΟΗΕ. Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, από τα μέσα της δεκαετίας του '70 λόγω και της απήχησης των προβληματισμών του δεύτερου κύματος οι δράσεις αυτές πληθαίνουν καθιερώνοντας το γυναικείο ζήτημα ως πάγια θεματική της δημόσιας σφαίρας στις περισσότερες «δυτικές» χώρες. Στο πλαίσιο αυτό τα γυναικεία δικαιώματα καταξιώνονται ως αναπόσπαστα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ανάγοντας κάθε δράση για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των γυναικών και της ενίσχυσης της θέσης τους σε απαραίτητο προαπαιτούμενο κάθε δημοκρατικής και προοδευτικής πολιτείας. Είναι γι' αυτούς τους λόγους που –όπως υποστηρίχθηκε στην σχετική ενότητα– η Κοινότητα συνέδεσε την ανάληψη δράσεων για την βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών και την

¹⁰⁴ Η Ursula Braun-Moser είναι Γερμανίδα οικονομολόγος και πολιτικός. Το μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής της σταδιοδρομίας το πέρασε ως μέλος του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας (CDU), και του γυναικείου τμήματός του. Το 2013 αποχωρεί από το CDU για να μεταπηδήσει στο νεοσύστατο κόμμα «Εναλλακτική Λύση για την Γερμανία» (AfD). Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο θα πραγματοποιήσει δύο θητείες, η πρώτη απ' το 1984 μέχρι το 1989 και η δεύτερη απ' το 1990 μέχρι το 1994 και οι δύο ως μέλος του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος. Η μόνη της εμπλοκή σε ευρωπαϊκό επίπεδο με το ζήτημα της γυναικείας υποβάθμισης θα έρθει μέσω της συμμετοχής της ως μέλος στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα των γυναικών. Βλ. Ενδεικτικά https://www.europarl.europa.eu/meps/en/941/URSULA_BRAUN-MOSER/history/2#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020

¹⁰⁵ Σε αυτές τις ομάδες θα μπορούσε να αναγνωρισθεί και μια τρίτη αποτελούμενη από την αντιπρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Marin και τη Cassamango Cerretti, μέλος του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος. Η ομάδα αυτή δεν τοποθετείται ρητά στο ζήτημα των ποσοτώσεων αλλά επισημαίνει περισσότερο τις βασικές αιτίες της έμφυλης ανισότητας και τα μέτρα που θεωρεί ως σημαντικότερα για την υπέρβασή της γεγονός που την τοποθετούν εγγύτερα στην πρώτη κατηγορία των αρνητών των ποσοτώσεων

¹⁰⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η ίδια η Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών που καταθέτει το ψήφισμα για την ενίσχυση των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων. Βλ. *εδώ*, σ. 32

εξασφάλιση των δικαιωμάτων τους με το προφίλ μιας δημοκρατικής, προοδευτικής και ευημερούσας ένωσης χωρών που προσπαθούσε να προβάλλει.¹⁰⁷

Επομένως, στην συγκεκριμένη συγκυρία μια συνολική αντίθεση εκ μέρους ενός πολιτικού κόμματος του Ευρωκοινοβουλίου απέναντι στην υιοθέτηση στρατηγικών ενίσχυσης των γυναικών θα έρχονταν σε σύγκρουση τόσο με το προοδευτικό προφίλ της Κοινότητας όσο και με την διεθνή τάση ανάληψης δράσεων για την κατοχύρωση των γυναικείων δικαιωμάτων. Αυτό ίσχυε ακόμη περισσότερο για τις θετικές δράσεις και ιδιαίτερα τις ποσοτώσεις οι οποίες μετά την Σύμβαση για την Εξάλειψη Κάθε Μορφής Διάκριση Εναντίον των Γυναικών (CEDAW) του 1979 είχαν καταξιωθεί ως ρηξικέλευθες και με άμεσα αποτελέσματα δράσεις για την βελτίωση της θέσης των γυναικών. Προς αυτή την κατεύθυνση, τα τμήματα γυναικών των ευρωπαϊκών κομμάτων, που αρχίζουν να δημιουργούνται από την δεκαετία του '80, παρά τις διαφοροποιήσεις στις ερμηνείες του γυναικείου ζητήματος, δεν φαίνονταν διατεθειμένα να αναπτύξουν μια συνολική κριτική στις επιλογές της Κοινότητας στο γυναικείο ζήτημα, κάτι που θα διατηρήσουν και μεταγενέστερα ως τακτική.¹⁰⁸ Αντίθετα, ευθυγραμμίζονται με τις βασικές συντεταγμένες της, όπως αυτές αποτυπώνονται στις σχετικές με την έμφυλη ισότητα αποφάσεις μέχρι την δεκαετία του '80 και στην μεταγενέστερη ενσωμάτωση τους στις συνθήκες του Μάαστριχτ το 1992 και του Άμστερνταμ το 1997. Το γεγονός αυτό συμβάλλει ώστε οι όποιες διαφωνίες σχετικά με τις πολιτικές στρατηγικές που ακολουθεί η ΕΟΚ στο γυναικείο ζήτημα να εκφράζονται περισσότερο σε προσωπικό επίπεδο και όχι εξ ονόματος μιας συνολικότερης στάσης μιας πολιτικής ομάδας στο γυναικείο ζήτημα, με αποτέλεσμα σε κάθε τάση σχετικά με τις ποσοτώσεις να μπορούμε να εντοπίσουμε εκπροσώπους απ' όλες τις πολιτικές παρατάξεις. Παράλληλα, η καθολική υπερψήφιση της έκθεσης παρά τις ενστάσεις για τις ποσοτώσεις ενδεχομένως υπήρξε μέσο ώστε να αποφευχθεί η κλιμάκωση της αντιπαράθεσης και επομένως να αντανakλά μια διάθεση καλλιέργειας ενός συναινετικού προτύπου πολιτικής όπου υπάρχει απόλυτη πειθαρχία στις αποφάσεις της πλειοψηφίας.

¹⁰⁷ Βλ. εδώ, σ.30-31

¹⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά τις θέσεις στο ζήτημα της έμφυλης ισότητας στο μανιφέστο των Ευρωπαίων Σοσιαλιστών όπου αποδέχονται ανεπιφύλακτα τις συντεταγμένες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πεδίο της έμφυλης ισότητας, Jean-Francois Vallin (επιμ.), *Party of European Socialists Manifesto for the 1999 European Elections: 21 Commitments for the 21st Century*, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στην επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος των Ευρωπαίων Σοσιαλιστών https://www.pes.eu/export/sites/default/Downloads/PES-Documents/Manifeste_1999_EN.pdf_2063069299.pdf [τ.π.] 12.5.2020

Έτσι, η στάση της ομάδας των πολεμίων των ποσοστώσεων εν πολλοίς καθορίζεται από τις αντιλήψεις των γυναικών που την αποτελούσαν σχετικά με τις αιτίες της έμφυλης ανισότητας εν γένει, η οποία γινόταν αντιληπτή ως αποτέλεσμα της συνολικής κοινωνικής και πολιτισμικής υποβάθμισης των γυναικών. Ως εκ τούτου έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στην δομική βελτίωση της θέσης των γυναικών και στην εξασφάλιση της ισότητας ευκαιριών γι' αυτές στην πράξη. Είναι ίσως γι' αυτό τον λόγο που αποδέχονταν τις θετικές δράσεις ως ικανές στρατηγικές βελτίωσης της κοινωνικής και πολιτισμικής θέσης των γυναικών υπογραμμίζοντας όμως παράλληλα την σημασία της παρέμβασης σε θεσμούς όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση και τα ΜΜΕ κατά τρόπο τέτοιο ώστε να καλλιεργηθεί μια ισότιμη αντιμετώπιση των φύλων στο πεδίο των αντιλήψεων, που θα τα καταξίωνε ως πολίτες με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.¹⁰⁹

Σε αυτή την διαδικασία η πρόσβαση των γυναικών στο πεδίο της πολιτικής αντιπροσώπευσης επισημαίνονταν ως κεντρική για την συνολικότερη βελτίωση της θέσης τους. Η αντίληψη αυτή συνδέεται με μια συγκεκριμένη νοηματοδότηση της «εξουσίας» εκ μέρους της Κοινότητας ως ενός πεδίου με ισχυρή συμβολική βαρύτητα και εξίσου ως ενός πεδίου που παρείχε σημαντικούς διαύλους επιρροής και δυνατότητες εξασφάλισης των γυναικείων συμφερόντων. Έτσι, η ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις εξουσίας υποστηριζόταν πως θα λειτουργούσε παραδειγματικά για την ανατροπή των έμφυλων προκαταλήψεων καθώς θα εξοικείωνε με την εικόνα των γυναικών σε θέσεις εξουσίας. Επιπλέον, η εξασφάλιση της αντιπροσώπευσης των γυναικών πιστευόταν πως θα τους έδινε την δυνατότητα να παρέμβουν στην λήψη αποφάσεων είτε αποτρεπτικά όταν αυτές κρίνονταν ότι απέβαιναν εις βάρος των γυναικών είτε προτρεπτικά όταν αποτιμούνταν πως λειτουργούσαν βελτιωτικά της θέσης τους.¹¹⁰

Παρά το γεγονός όμως πως για την ενίσχυση της θέσης των γυναικών στις κοινωνικές και πολιτισμικές δομές οι εκπρόσωποι της ομάδας αυτής αναγνώριζαν την προσφορά των θετικών μέτρων, στην διαδικασία ενίσχυσης των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές αντίθετα αρνούσαν την κατ' εξοχήν κατηγορία θετικών μέτρων του πεδίου αυτού, τα «συστήματα ποσόστωσης». Τα τελευταία απορρίπτονταν με την ιδέα ότι δεν απαιτούσαν την επίδειξη εκ μέρους των γυναικών

¹⁰⁹ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων»

¹¹⁰ Βλ. τις τοποθετήσεις Marlen Lenz και Llorca Vilaplana, στο ίδιο

των απαραίτητων προσόντων για την κατοχή των πολιτικών τους θέσεων αλλά αρκούσαν μόνο στην συνθήκη της υποεκπροσώπησής τους για την ενίσχυση της αντιπροσωπευσής τους. Ως τέτοιες οι ποσοτώσεις κατανοούνταν ως μέσα επιβολής των γυναικών στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς.¹¹¹ Παράλληλα, η έμφαση που δίνονταν στην ανάγκη διαβεβαίωσης πως οι γυναίκες έφεραν τα απαραίτητα προσόντα για την εκλογή τους υπαινίσσεται τον φόβο πως οι ποσοτώσεις θα είχαν σαν αποτέλεσμα η παρουσία των γυναικών αντιπροσώπων να κριθεί λιγότερο νομιμοποιημένη σε σχέση με αυτή των ανδρών καθώς οι μεν θα βρίσκονταν στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς λόγω του φύλου τους ενώ οι δε λόγω των πολιτικών τους θέσεων και των ικανοτήτων τους.¹¹² Η Marlen Lenz χαρακτηριστικά θα σημειώσει: «Δεν θα ήθελα αυτή η ώρα να γίνει η ώρα των γυναικών των ποσοτώσεων, αλλά η ώρα των υπεύθυνων πολιτικών, ανδρών και γυναικών, που εργάζονται [...] για μια δημοκρατία βαθιά ριζωμένη στην συνείδηση όλων των πολιτών, ανδρών και γυναικών».¹¹³

Από την μεριά της, για την ενίσχυση των γυναικών στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και εναλλακτικά των ποσοτώσεων, η Μαριέττα Γιαννάκου-Κουτσίκου πρότεινε την επιλογή εκ μέρους της Κοινότητας και των κυβερνήσεων εκλογικών συστημάτων που αποδεδειγμένα ενισχύουν την γυναικεία παρουσία στις αντιπροσωπευτικές δομές, όπως το αναλογικό, το οποίο όπου εφαρμόστηκε, υποστηριζόταν, επέφερε μια αύξηση της γυναικείας παρουσίας κατά 5%-33%.¹¹⁴ Από την μεριά της, η Marlen Lenz αναγνωρίζει στις μικτές γυναικείες οργανώσεις¹¹⁵ την ευθύνη της ενίσχυσης της παρουσίας των γυναικών σε ένα ευρύ φάσμα πεδίων και δραστηριοτήτων ώστε να βρίσκονται σε θέση να επηρεάσουν τις μεσοπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες πολιτικές. Εκ μέρους της Llorca Vilaplana δίνεται έμφαση στην αναγκαιότητα της εφεύρεσης τρόπων υπέρβασης των νοοτροπιών που

¹¹¹ Σε μια αρκετά συναφή λογική και η Llorca Vilaplana απορρίπτει τις θετικές δράσεις ως παράγουσες διακρίσεις. Βλ σχετική τοποθέτηση, στο *ίδιο*

¹¹² Βλ. τις τοποθετήσεις Marlen Lenz και Μαριέττας Γιαννάκου Κουτσίκου, στο *ίδιο*

¹¹³ Στο *ίδιο*

¹¹⁴ Για το πώς το πλειοψηφικό σύστημα θεωρείται πως αποβαίνει εις βάρος των γυναικών πολιτικών βλ. υποσημείωση 180

¹¹⁵ Δεν αποσαφηνίζει στο που έγκειται ο μικτός τους χαρακτήρας. Μπορούμε να υποθέσουμε πως αναφέρεται στην έμφυλη σύνθεση των μελών, τα οποία ωστόσο εργάζονταν όλα για την επίλυση σημαντικών γυναικείων ζητημάτων.

στηρίζουν και παράγουν την γυναικεία υποβάθμιση, συμπεριλαμβανομένης και της γυναικείας υποεκπροσώπησης.¹¹⁶

Είναι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο όμως που η επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών εισηγείται την υιοθέτηση θετικών μέτρων και ειδικά ποσοτώσεων καθώς θεωρεί πως με την άμεση ενίσχυση της γυναικείας συμμετοχής σε παραδοσιακά ανδροκρατούμενους χώρους συμβάλλουν στην άμβλυνση των προκαταλήψεων εναντίον των γυναικών και διευκολύνουν την εξασφάλιση για αυτές της ουσιαστικής απόλαυσης των θεσμοθετημένων δικαιωμάτων τους. Περαιτέρω όμως η υιοθέτησή τους θεωρείται πως αποκαθιστά την κοινωνική αδικία που συνιστά η αναντιστοιχία ανάμεσα στην έμφυλη σύνθεση του κοινωνικού σώματος και του αντιπροσωπευτικού σώματος. Εφόσον η έμφυλη κατανομή του κοινωνικού σώματος, υποστηρίζουν οι ευρωβουλευτίνες αυτής της ομάδας, είναι ισομοιρασμένος, αντίστοιχος θα έπρεπε να είναι και ο καταμερισμός των κοινοβουλίων. Για την Marijke Van Hemeldonck η ποσοτική αυτή διάσταση συμπληρωνόταν με μια εξίσου θεμελιακή ποιοτική που ήθελε τα δύο φύλα όχι μόνο να μοιράζονται ισομερώς στο κοινωνικό σώμα αλλά να αντιπροσωπεύουν επίσης και δύο διαφορετικές εκδοχές του «πολιτικού». Λόγω αυτών λοιπόν θεωρούσε πως θα έπρεπε να αντιπροσωπεύονται εξίσου στα κοινοβούλια τόσο ως φυσικές παρουσίες όσο και ως πολιτικές ιδέες. Οι υπέρμαχες των θετικών δράσεων λοιπόν τίθονταν υπέρ της «ισορροπημένης αντιπροσώπευσης» των φύλων στις αντιπροσωπευτικές δομές.¹¹⁷

Παράλληλα, η υπέρβαση της αναντιστοιχίας ανάμεσα στον έμφυλο καταμερισμό του κοινωνικού σώματος και του αντιπροσωπευτικού σώματος υπογραμμίζεται ως κομβική για τον δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος. Προς αυτήν την κατεύθυνση η Ursula Braun-Moser υποστηρίζει πως μια δημοκρατία απ' της οποίας το κοινοβούλιο απουσιάζει το μισό του κοινωνικού σώματος μπορεί να χαρακτηριστεί, στην καλύτερη περίπτωση, ελλιπούς αντιπροσώπευσης, αν όχι υποκριτική. Έτσι, ενώ θεωρεί τις ποσοτώσεις έναν μηχανισμό επιβολής, τις αποδέχεται ως έσχατη λύση λόγω της σημασίας της

¹¹⁶ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων»

¹¹⁷ Ακόμη δεν γίνονταν λόγος για «ισάριθμη αντιπροσώπευση» (parity ή parity democracy) αλλά για «ίση», «ισότιμη» ή «ισόρροπη» αντιπροσώπευση (equal representation, balanced representation). Η Κωνσταντίνα Πανταζή λ.χ. έκανε λόγο για «ισότιμη συμμετοχή στα κέντρα λήψης αποφάσεων» ενώ η Marijke Van Hemeldonck τοποθετούνταν περιφραστικά: «Η δική μου άποψη για τις ποσοτώσεις είναι 50%-50%». Βλ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων»

γυναικείας υποεκπροσώπησης για τον δημοκρατικό χαρακτήρα του ίδιου του πολιτικού συστήματος.¹¹⁸

Από τα παραπάνω προκύπτει πως οι ευρωβουλευτίνες που συμμετέχουν στην συζήτηση αναγνώριζαν ως κεντρική αιτία της συνολικής υποβάθμισης των γυναικών τον πολιτισμικά προσδιορισμένο αποκλεισμό τους από θεσμοθετημένα τους δικαιώματα, όπως ήταν οι ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση, την κατάρτιση και την εργασία αλλά και στην πολιτική αντιπροσώπευση και τον έλεγχο της εξουσίας. Κατ' αντιστοιχία, η εξασφάλιση της συμμετοχής των γυναικών σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής, με έμφαση στο πολιτικό πεδίο, αναγνωριζόταν ως ο κατ' εξοχήν τρόπος άρσης των έμφυλων ανισοτήτων. Την ίδια στιγμή, η τυπολογία των θετικών μέτρων και η αναγνώριση των έμφυλων προκαταλήψεων ως κομβικών για την (ανα)παραγωγή της γυναικείας υποβάθμισης φαίνεται να πείθει σχετικά με την δυνατότητά τους να αντιμετωπίσουν τον δομικό χαρακτήρα της γυναικείας υποβάθμισης. Παράλληλα, πυρήνας της λογικής των θετικών μέτρων υπήρξε η ενίσχυση της γυναικείας συμμετοχής ως εχέγγυο για την ανατροπή της ανισότητας που υφίσταντο. Η ταύτιση αυτή ανάμεσα στις αιτίες της έμφυλης ανισότητας (πολιτισμική υποβίβαση του «γυναικείου») και των μέσων υπέρβασής της (ενίσχυση της συμμετοχής) συνέβαλε στην ομόφωνη υπερψήφιση της απόφασης που καθιέρωνε τα θετικά μέτρα συμπεριλαμβανομένων και των ποσοτώσεων.¹¹⁹

Σε κάθε περίπτωση, η έμφαση που δινόταν στην εξασφάλιση της συμμετοχής των γυναικών στο πολιτικό πεδίο ως μέσο υπέρβασης των ανισοτήτων εις βάρος τους, οδήγησε σε μια θεμελιακή μετατόπιση στους όρους της πολιτικής συμμετοχής. Έτσι, πέραν της κοινής ανθρώπινης ιδιότητας, που μέχρι τότε θεωρούνταν το μοναδικό κριτήριο για την απόδοση πολιτικής ιδιότητας και άρα για την αναγνώριση του δικαιώματος συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία, τώρα προστίθεται ως κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης και το φύλο. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, οι πολιτικοί αντιπρόσωποι δεν εκλέγονταν μόνον ως «πολίτες» αλλά ως «έμφυλοι πολίτες», ως γυναίκες και ως άνδρες, με αποτέλεσμα η έμφυλη ταυτότητα να αναγνωρίζεται ως μια πολιτική ταυτότητα. Έτσι, τα φύλα υποστασιοποιούνται καθώς νοούνται ως δύο ουσιώδεις και διαφορετικές εκδοχές του «ανθρώπινου», που αντιπροσωπεύουν δύο

¹¹⁸ Στο ίδιο

¹¹⁹ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα “σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων” (εγγρ. Α2-169/’88)», ό.π., σ.33-38

εξίσου διαφορετικές εκδοχές του «πολιτικού». Για τον λόγο αυτό υποστηρίζεται από τις υπέρμαχες των ποσοτώσεων πως τα δύο φύλα θα έπρεπε να αντιπροσωπεύονται εξίσου και στην «διαφορετικότητα» τους στις πολιτικές δομές.¹²⁰

Όπως προκύπτει απ' την λογική πάνω στην οποία στηρίχθηκε η υιοθέτηση των θετικών μέτρων, η προοπτική τους ήταν εξ αρχής η καθιέρωση της «ισάριθμης αντιπροσώπευσης» των δύο φύλων. Ωστόσο, οι αντιστάσεις γύρω από τις ποσοτώσεις οδήγησαν σε συμβιβασμούς και στην υιοθέτηση συχνά μικρότερων ποσοστών αντιπροσώπευσης ως εναρκτήρια σημεία για την επίτευξη της «ισάριθμης αντιπροσώπευσης», η οποία αναγνωριζόταν ως απώτερος στόχος. Ο καθορισμός του ποσοστού ήταν συμβατικός και εξαρτιόταν από ένα ισοζύγιο αισθήματος δικαίου αναφορικά με τον έμφυλο καταμερισμό του κοινοβουλίου και του επιπέδου που κάθε χώρα θεωρούσε ότι βρίσκεται σχετικά με το ζήτημα της έμφυλης ισότητας. Έτσι, λ.χ. στην Ελλάδα που θεωρούνταν πως δεν είχε κάνει πολλά βήματα στον τομέα αυτό το ποσοστό καθορίστηκε στο 35%, το οποίο αντιστοιχούσε στο ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών, προσδίδοντας και μια αίσθηση δικαιοσύνης, ότι δηλαδή δεν παραβλεπόταν η κοινωνικοοικονομική προσφορά των γυναικών.¹²¹

Η κατανόηση των φύλων ως ενέχοντα δύο διαφορετικές θεάσεις και κατανοήσεις του «πολιτικού» αποτυπώνεται και στις Κοινοτικές αποφάσεις που αφορούν την έμφυλη ισότητα την δεκαετία του '80, στις οποίες ο ουσιαστικός αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική διαδικασία κατανοείτο ως επιζήμιος για την ποιότητα της πολιτικής διαδικασίας εφόσον απέκλειε τις ικανότητες, τις εμπειρίες και τα ταλέντα του μισού πληθυσμού.¹²² Το επιχείρημα ωστόσο δεν ήταν μόνο ποσοτικής υφής. Με τον ουσιαστικό πολιτικό αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική διαδικασία δεν υποστηριζόταν πως αποκλείονταν οι ικανότητες του μισού πληθυσμού γενικά αλλά οι ικανότητες, οι εμπειρίες και τα προσόντα των γυναικών ειδικά. Η ευρωβουλευτής Marijke Van Hemeldonck στη σχετική συζήτηση στο ευρωκοινοβούλιο σημείωνε πως οι γυναίκες και οι άνδρες έχουν διαφορετική οπτική και αντιλήψεις για τους στόχους και τους τρόπους λειτουργίας της πολιτικής, των

¹²⁰ Βλ ενδεικτικά Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» .

¹²¹ Στο ίδιο

¹²² European Ministerial conference on equality between women and men, "Resolution: on policy and strategies for achieving equality in political life and in decision making process 4 March '86", ό.π., σ.65-69 και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα "σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων" (εγγρ. A2-169/'88)», ό.π., σ.33-34

πολιτικών προτεραιοτήτων και της χρήσης των πόρων. Στην ίδια συζήτηση η Κωνσταντίνα Πανταζή υπογράμμισε πως τα δύο φύλα έχουν διακριτές έμφυλες εμπειρίες απ' τις οποίες προκύπτουν έμφυλα προσδιορισμένες ικανότητες που δεν πρέπει να πάνε χαμένες.¹²³ Ήδη όμως και από την διακήρυξη του Συμβουλίου των Υπουργών το 1986 υπογραμμιζόταν πως η εξασφάλιση της γυναικείας συμμετοχής θα εμπλούτιζε την πολιτική διαδικασία με τις «γυναικείες εμπειρίες» προσφέροντας μια διευρυμένη οπτική των πραγμάτων.¹²⁴

Παράλληλα, σε μια λογική «περιγραφικής αντιπροσώπευσης» (descriptive representation)¹²⁵ που ήθελε την εκπροσώπηση των συμφερόντων και των προβλημάτων μιας κοινωνικής ομάδας να εξαρτάται αποκλειστικά από την αντιπροσώπευση των μελών της ομάδας αυτής, η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική διαδικασία γινόταν αντιληπτή ως ο μόνος ασφαλής τρόπος εξασφάλισης των συμφερόντων και των αναγκών τους. Είναι γι αυτό ακριβώς λ.χ. που στα πλαίσια της συζήτησης στο ευρωκοινοβούλιο η Marijke Van Hemeldonck υπογραμμίζει την εξασφάλιση της συμμετοχής των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες ως δικλείδα ασφαλείας για την προστασία των συμφερόντων τους εν όψει οικονομικής κρίσης.¹²⁶ Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο της συζήτησης στο ευρωκοινοβούλιο για τα θετικά μέτρα και στις Κοινοτικές αποφάσεις της περιόδου, θεωρείται πως οι γυναίκες μόνο επειδή είναι γυναίκες και, άρα, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης μπορούν να δρομολογήσουν θετικές εξελίξεις για το φύλο τους. Ως εκ τούτου, οι επεξεργασίες της περιόδου αναφορικά με το ζήτημα της έμφυλης ισότητας, προσεγγίζοντας με μια υποστασιοποιημένη λογική τα φύλα ως δύο ομογενοποιημένες, εσωτερικά αδιαφοροποίητες και μεταξύ τους αντίθετες ταυτότητες, ταύτιζαν το «φύλο της πολιτικής» με το «φύλο του/της πολιτικού».

¹²³ Βλ. σχετικές εισηγήσεις στο Συζητήσιες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων»

¹²⁴ European Ministerial Conference on Equality between women and men "Declaration on equality between women and men in political and public life 4 March '86", στο *ίδιο*, σ. 70-71

¹²⁵ Βλ. Hannah Fenichel Pitkin, *The Concept of representation*, Berkley 1967: University of California Press όπως παρατίθεται στο Joni Lovenduski, Introduction, στο Joni Lovenduski (επιμ.) *State Feminism and political representation*, Cambridge University Press 2005, σ.3

¹²⁶ Βλ. στο Συζητήσιες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» την σχετική τοποθέτηση της Marijke Van Hemeldonck και European Ministerial Conference on Equality between women and men "Declaration on equality between women and men in political and public life 4 March '86", στο *ίδιο*, σ. 70-71

Έτσι, οι Κοινοτικές αποφάσεις της δεκαετίας του '80 αντιμετωπίζουν την έμφυλη ταυτότητα ως ικανή να παράγει μια κοινότητα συμφερόντων στην βάση των οποίων θεμελιώνεται η πολιτική συμμετοχή. Συνακόλουθα αντιμετωπίζουν την γυναικεία ταυτότητα ως μια πολιτική ταυτότητα, η οποία ενέχει μια μοναδική πολιτική αλλά και κοινωνική θέαση των πραγμάτων. Αναφερόμενη στο «ήμισυ της ανθρωπότητας» η γυναικεία ταυτότητα με τις έμφυλα προσδιορισμένες κοινωνικοπολιτικές προοπτικές που φέρει εντός της, υποστηρίζεται πως θα έπρεπε να εκπροσωπούνται «ως τέτοιες» στην πολιτική διαδικασία. Η πολιτική συμπερίληψη των εμπειριών των γυναικών που θα σήμαινε και την συμπερίληψη της «άλλης πλευράς της ανθρωπότητας» υποστηρίζεται πως θα λειτουργούσε βελτιωτικά τόσο για την θέση των γυναικών όσο και για την πολιτική διαδικασία εν γένει. Στις Κοινοτικές αποφάσεις του '80 λοιπόν η γυναικεία ταυτότητα θεμελιωνόταν ως μια κατ' εξοχήν προοδευτική πολιτική ταυτότητα, η οποία εξορισμού μπορούσε να δρομολογήσει θετικές εξελίξεις για τις γυναίκες αλλά και για την ποιότητα της πολιτικής εν γένει. Κατ' αντιστοιχία, ο ουσιαστικός πολιτικός αποκλεισμός των γυναικών αναδεικνυόταν ως μια κοινωνική αδικία καθώς δημιουργούσε μια δυσαναλογία ανάμεσα στην έμφυλη σύνθεση του πληθυσμού και στην αντιπροσώπευσή του. Την ίδια στιγμή όμως, η ουσιαστική στέρηση των δυνατοτήτων αντιπροσώπευσης των γυναικών και άρα των οπτικών, συμφερόντων και προβλημάτων του μισού και πλέον του πληθυσμού σημειωνόταν όχι μόνο ως επιζήμια για την αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησης και της κοινωνικής θέσης των γυναικών αλλά και ως πηγή περιορισμού του αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος.¹²⁷

Η συνειδητοποίηση αυτή είχε οδηγήσει ήδη από την απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών το '86 στην βαθμιαία σύνδεση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης με την έννοια της «δημοκρατίας». Έτσι, η εξασφάλιση των ουσιαστικών δυνατοτήτων ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική διαδικασία πέραν της εκπλήρωσης ενός θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος, καθώς συνιστά κυρίαρχη έκφανση της «τυπικής» και «ουσιαστικής» ισότητας των φύλων, θεωρείται και απαραίτητη προϋπόθεση για την ενδυνάμωση των δημοκρατικών θεσμών. Για τους τελευταίους, η ισότιμη πολιτική συμπερίληψη των

¹²⁷ Βλ. ενδεικτικά «Ψήφισμα “σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων”» (εγγρ. Α2-169/88), ό.π., σ.33-34 και Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων».

γυναικών δεν θα σήμαινε μόνο την ενίσχυσή τους με τις ικανότητες και τις εναλλακτικές θεάσεις του πολιτικού και του κοινωνικού γίνεσθαι που υποτίθεται πως έφερε εντός του το γυναικείο φύλο αλλά και την ενίσχυση της αντιπροσωπευτικότητάς τους. Με την συλλογιστική αυτή, η υπέρβαση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης τεκμηριώνεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνιση της δημοκρατικότητας του πολιτικού συστήματος.

Προς το τέλος της δεκαετίας και εν όψει των ευρωεκλογών του 1989, η σύνδεση αυτή ανάμεσα στην γυναικεία υποεκπροσώπηση σε δομές λήψης αποφάσεων και της «δημοκρατίας» εντείνεται. Έτσι, στο πλαίσιο των Κοινοτικών αποφάσεων των τελών της δεκαετίας του '80 αναπτύσσονται προβληματισμοί σχετικά με την κατανομή των φύλων τόσο στα κοινοβούλια των κρατών-μελών¹²⁸ όσο και στα όργανα του ΣτΕ.¹²⁹ Οι επικείμενες ευρωεκλογές του 1989 με προοπτική την εμφάνιση της ενοποίησης το 1992 καθιστούσαν την υπέρβαση της νομιμοποιητικής ένδειας που προέκυπτε από την γυναικεία υποεκπροσώπηση πιο επείγουσα από την συστηματική επεξεργασία των αλλαγών που θα επέφερε στην πολιτική διαδικασία αλλά και στην ίδια την κατανόηση της δημοκρατίας η μαζική είσοδος των γυναικών στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς¹³⁰

Παρά την σημασία των δράσεων αυτών, οι οποίες στρέφουν την εφαρμογή των θετικών μέτρων στο πεδίο της εκπροσώπησης, η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση ως ζήτημα για την δημοκρατία δεν αναδύεται πριν το '89. Στο περιθώριο της παγκόσμιας τομής που συνιστά το έτος θα λάβουν χώρα και για την παρούσα προβληματική ένα σύνολο γεγονότων και συγκυριών που θα οδηγήσουν

¹²⁸ Βλ ενδεικτικά *Distribution of seats between men and women in national parliaments of the member states of the Council of Europe as at 30 June 1987 and in the Parliamentary Assembly of the Council of Europe* παραπέμπεται στο Council of Europe, Committee for Equality between Women and Men, *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, ό.π., σ.98

¹²⁹ Βλ ενδεικτικά, "Number of women in the main committees and bodies of the Council of Europe Comparative table 1980-1987. Implementation of Recommendation N° R (81) of the Committee of Ministers to member states on the participation of women and men in an equitable proportion in committees and other bodies set up in the Council of Europe", παραπέμπεται στο *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Council of Europe, ό.π, σ 98

¹³⁰ Στο ψήφισμα «σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» (εγγρ. Α2-169/88) σημειώνεται χαρακτηριστικά πως «Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα δεν μπορεί να προχωρήσει προς το 1992 χωρίς την άμεση συμμετοχή της πλειοψηφίας των πολιτών σε όλα τα επίπεδα» και καλεί στην λήψη μέτρων που θα εξασφαλίσουν στην πράξη την συμμετοχή των γυναικών. Βλ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα "σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων" (εγγρ. Α2-169/88)», ό.π., σ. 34

στην τοποθέτηση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης στον ορίζοντα της δημοκρατίας, σημαντικότερο εκ των οποίων ίσως η κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, η οποία εκδηλώνεται στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Η αδυναμία του «δυτικού» πολιτικού συστήματος να αποτρέψει τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 και την αισθητή πτώση του βιοτικού επιπέδου που τις συνόδευε σε μια στιγμή πύκνωσης διεθνώς των φαινομένων πολιτικής διαφθοράς είχε σαν αποτέλεσμα την αμφισβήτηση τόσο της ικανότητας όσο και της προθυμίας των «δυτικών» κυβερνήσεων και των κομμάτων να εκπροσωπήσουν και να προασπίσουν τα λαϊκά συμφέροντα. Η αμφισβήτηση αυτή ωθεί στην αύξηση των ποσοστών αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες, που σε συνδυασμό με μια ευρύτερη τάση αποπολιτικοποίησης του κοινωνικού σώματος κατά την δεκαετία του '80 λόγω κυρίως της κάμψης της δραστηριότητας των κοινωνικών κινημάτων, δημιουργούσε ζητήματα νομιμοποίησης του «δυτικού» πολιτικού συστήματος. Η πτώση της ΕΣΣΔ θα επιτείνει την τάση αυτή αποπολιτικοποίησης καθώς συμπαρασύρει μαζί της στην ανυποληψία τον μαρξισμό, αλλά και ευρύτερα τις έννοιες της «πολιτικής στράτευσης» και της «ιδεολογίας».¹³¹

Η κρίση νομιμοποίησης του «δυτικού» πολιτικού συστήματος λοιπόν παίρνει την μορφή μιας «κρίσης αντιπροσώπευσης», ενός αισθήματος δηλαδή των πληττόμενων από τις πετρελαϊκές κρίσεις «δυτικών» κοινωνιών πως δεν εκπροσωπούνταν από τις κυβερνήσεις τους και τα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα. Το γεγονός αυτό ωθεί τις αναζητήσεις της Κοινότητας στο κεντρικό για την έννοια της δημοκρατίας ερώτημα της αντιπροσώπευσης: ποιος αντιπροσωπεύει, ποιος αντιπροσωπεύεται και ως τι. Το γεγονός αυτό στρέφει εκ νέου την προσοχή στην έννοια της «συμμετοχής», η οποία τώρα πέραν της αντιμετώπισής της ως απαραίτητου όρου για την υπέρβαση της γυναικείας υποβάθμισης, αναδεικνύεται και

¹³¹ Βλ ενδεικτικά Βάσω Παπανδρέου, «Ομιλία», Ευρωπαϊκή Διάσκεψη «Γυναίκες στην Εξουσία» (Αθήνα 2-3 Νοεμβρίου 1992), Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, σ. 2-3 και Elisabeth Sledziowski, «Η ισομερής Δημοκρατία, αναγκαίο στάδιο για τη συγκρότηση της Δημοκρατίας», Ευρωπαϊκή Διάσκεψη «Γυναίκες στην Εξουσία» (Αθήνα 2-3 Νοεμβρίου 1992), Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, σ.51-52 και Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, «Πολιτική, Φύλο, Γυναικεία Πολιτική», *Δίνη* τ.4 (Ιούνιος '89), σ.15 και ΙΙΙ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7685, σ. 1-4

ως προαπαιτούμενο υπέρβασης της κρίσης αντιπροσώπευσης αλλά και ως τεκμήριο δημοκρατικότητας της Κοινότητας.¹³²

Η «συμμετοχή» ως έννοια και ως διεκδίκηση είχε γνωρίσει ήδη από τις δεκαετίες του '60 και '70 τις συστηματικότερες επεξεργασίες της στα πλαίσια του «κινήματος εκδημοκρατισμού» της περιόδου. Πέραν της μονιμότητας μιας στρατευμένης αμφισβήτησης, τις διεκδικήσεις για επέκταση των δικαιωμάτων και τα αιτήματα για την βελτίωση των όρων ζωής, τον κίνημα αναγνώριζε τις συμμετοχικότερες διαδικασίες ως βασικό όρο του εκδημοκρατισμού και άρα την «συμμετοχή» ως βασικό προσδιοριστικό και προαπαιτούμενο μιας «πραγματικής δημοκρατίας».¹³³ Ωστόσο, το πρόταγμα της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών στην περίπτωση των επικλήσεων της από την ΕΟΚ δεν ταυτιζόταν με μια διαδικασία πολιτικής επινοητικότητας και δημιουργίας εναλλακτικών διαύλων κοινωνικής συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία, αρτιότερης αντιπροσώπευσης των κοινωνικών συμφερόντων και τελικά εκδημοκρατισμού των θεσμών, αλλά όχι μόνο, όπως συνέβη στα πλαίσια του κινήματος εκδημοκρατισμού. Αντίθετα, επιδίωκε την συμπερίληψη στους υπάρχοντες θεσμούς και άρα μια διαδικασία ανώδυνης, χωρίς να προκαλέσει δηλαδή δομικές αλλαγές, αποκατάστασης της νομιμοποίησής τους.

Εν όψει της πολιτικής κρίσης η ΕΟΚ βρήκε στο πρόσωπο της κοινωνικής ομάδας των γυναικών εκείνη την ανεκμετάλλευτη μερίδα ψηφοφόρων και πολιτικών υποψηφίων, η συμμετοχή των οποίων και από τις δύο θέσεις θα μπορούσε να της προσφέρει την επιζητούμενη ανώδυνη και απολύτως αναγκαία, εν όψει ειδικά της εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης το 1992, υπέρβαση της κρίσης νομιμοποίησης. Και από την Agnes Hubert, καθηγήτρια στο ευρωπαϊκό κολλέγιο, μέλος της ευρωπαϊκής επιτροπής και επικεφαλής κατά την δεκαετία του '90 της ευρωπαϊκής πολιτικής για την έμφυλη ισότητα, η στροφή προς την ενίσχυση της γυναικείας συμμετοχής κατά την δεκαετία του '90 εκ μέρους της ΕΟΚ/ΕΕ επισημαίνεται ως «ένας τρόπος υπέρβασης της κρίσης» και ως ένα μέσο «αναπαραγωγής της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων με άλλο πρόσωπο».¹³⁴

¹³² Βλ. ενδεικτικά Μάρω Π. Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 35

¹³³ Βλ. ενδεικτικά, Geoff Eley, *Forging Democracy: The history of the left in Europe 1850-2000*, Oxford 2002: Oxford University Press, σ. 341-366

¹³⁴ Agnes Hubert, ό.π., σ.154-155. Για τα βιογραφικά στοιχεία της Agnes Hubert βλ. <https://www.coleurope.eu/whoswho/person/agnes.hubert> [τ.π.] 8.5.2020

Για την ΕΟΚ η επίδειξη εγγυών δημοκρατικότητας και διάθεσης κατοχύρωσης της έμφυλης ισότητας, ειδικά προς τον γυναικείο πληθυσμό, υπήρξε, εν όψει της ενοποίησης το '92, ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου πως μέρος του γυναικείου πολιτικού και διοικητικού δυναμικού εντός της Κοινότητας είχε εκφράσει έντονες ανησυχίες για το ενδεχόμενο η εμβάθυνση του '92, που σήμαινε και την σύνταξη νέου καταστατικού κειμένου, να απέβαινε εις βάρος των γυναικών.¹³⁵ Η διττή ανάγκη απόδειξης της «δημοκρατικότητας» εξίσου ως μέσο για την υπέρβαση της κρίσης και για τον καθησυχασμό των ανησυχιών αναφορικά με την έμφυλη ισότητα είναι που οδηγεί την ΕΟΚ στην αναβάθμιση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης το οποίο τίθεται πλέον ως ζήτημα για την δημοκρατία και συνάπτεται άμεσα με την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.¹³⁶

Η έμφαση στους δομικούς όρους της γυναικείας υποβάθμισης –που, όπως φάνηκε παραπάνω, χαρακτήριζε τις προσεγγίσεις της έμφυλης ισότητας εκ μέρους της ΕΟΚ από την δεκαετία του '70– διευκόλυνε τώρα την σύνδεση της γυναικείας υποεκπροσώπησης με την ποιότητα της δημοκρατίας. Λόγω αυτής της μακράς παράδοσης επεξεργασιών το κεντρικό επιχείρημα σχηματίστηκε σχεδόν αυθόρμητα: αν οι γυναίκες υφίστανται τον ουσιαστικό τους αποκλεισμό από την πλήρη απόλαυση των πολιτικών τους δικαιωμάτων¹³⁷ για λόγους δομικούς, -λόγω δηλαδή της πολιτισμικής-αξιακής υποβάθμισης του «γυναικείου»,¹³⁸ η οποία οδηγεί στην συνολική κοινωνική υποβάθμιση και την οικονομική εξάρτηση-, τότε η συμμετοχή τους στις πολιτικές δομές θα σήμαινε την αλλαγή του χαρακτήρα των ίδιων των δομών.¹³⁹

¹³⁵ Η καταψήφιση της συνθήκης του Μάαστριχτ από την Δανία με το δημοψήφισμα του Ιουνίου του '92 αποδίδεται μεταξύ άλλων και στην επιφυλακτικότητα της χώρας αναφορικά με την θέση που επιφυλασσόταν στις γυναίκες με την συνθήκη Μάαστριχτ. Agnes Hubert, ό.π., σ.151

¹³⁶ Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι λόγω της βαθμιαίας ανάπτυξης των προβληματισμών γύρω από την έμφυλη ισότητα στα πλαίσια της ΕΟΚ αναπτύσσονται, όπως έχει φανεί, δομές και θεσμοί με αποκλειστικό στόχο την κατοχύρωση και επέκταση της έμφυλης ισότητας. Οι θεσμοί αυτοί λειτουργούσαν και ως ενδοκοινοτικά πεδία πίεσης συνεισφέροντας στην αναβάθμιση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης.

¹³⁷ Το γεγονός δηλαδή ότι έχουν πλήρως κατοχυρωμένο το δικαίωμα του «εκλέγειν» αλλά γνωρίζουν προσκόμματα στην πλήρη απόλαυση του δικαιώματος του «εκλέγεσθαι»

¹³⁸ Γι' αυτή την προσέγγιση βλ. ενδεικτικά Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ό.π., «Σύσταση Συμβουλίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1984 σχετικά με την προώθηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών (84/635)»

¹³⁹ Βλ ενδεικτικά «Σχέδιο Ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο: Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή: Οι προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για το Τέταρτο Παγκόσμιο Συνέδριο του ΟΗΕ για τις γυναίκες», 15 Μαΐου 1995: Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, Αρχείο Βάσως Λειβαδίτη, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α25/ΦΠΠ/Φ3.6369,

Έτσι, η ΕΟΚ δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δημοκρατική εάν δεν λάμβανε μέτρα για απόληψη του χάσματος στην έμφυλη αντιπροσώπευση. Η ισχνή βελτίωση της έμφυλης κατανομής του ευρωκοινοβουλίου μετά τις ευρωεκλογές του 1989 σε σχέση με μια δεκαετία νωρίτερα, και παρά τις προσπάθειες για την βελτίωση της θέσης των γυναικών στις πολιτικές δομές καθ' όλη την διάρκεια του '80, όχι μόνο λειτούργησε επικουρικά για την αναβάθμιση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης αλλά και οδήγησε στην καθιέρωση των θετικών μέτρων ως των ενδεικτικότερων τρόπων για την ταχύτερη επίλυση του ζητήματος.

Έτσι, στο τρίτο μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα ('91-'95) το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης έχει πλέον κεντρική σημασία στο πλαίσιο της γενικότερης βελτίωσης της κοινωνικής θέσης των γυναικών.¹⁴⁰ Η υπέρβαση του φαινομένου μαζί με την αλλαγή των δημόσιων αναπαραστάσεων του «γυναικείου» στα ΜΜΕ αναδεικνύονταν στα πλαίσια του προγράμματος ως κεντρικά για την συνολικότερη βελτίωση της θέσης των γυναικών καθώς και ως ζητούμενα που απέρρεαν αυτόματα από το «πνεύμα» της Συνθήκης της Ρώμης.¹⁴¹ Οι προβλέψεις του τρίτου μεσοπρόθεσμου προγράμματος ανοίγουν τον δρόμο για την ανάληψη δράσεων που στόχο έχουν την συστηματική προώθηση των γυναικών στις δομές λήψης αποφάσεων ως εχέγγυο της δημοκρατικότητας της Κοινότητας. Παρόμοιες είναι και οι βασικές κατευθύνσεις της έκθεσης του ΟΟΣΑ που δημοσιεύει έναν χρόνο πριν την ευρωπαϊκή ενοποίηση του 1992. Σύμφωνα με αυτή, η ενίσχυση των γυναικών στις δομές λήψης αποφάσεων καθώς και η ενδυνάμωσή τους, ώστε να μπορούν να δρομολογήσουν αλλαγές διαμέσου των θεσμών, αναδεικνύονται ως αναγκαίες προσαρμογές στις

[Ανυπόγραφο], σ. 7-10 όπου γίνονται ορισμένες νύξεις σχετικά με τις δομικές αλλαγές που θα είχε η εξασφάλιση της ίσης συμμετοχής των γυναικών σε όλες τις όψεις της δημόσιας ζωής.

¹⁴⁰ Στο πρώτο πρόγραμμα ('85-'88) είχε κυριαρχήσει η αναζήτηση τρόπων εφαρμογής των κατοχυρωμένων θεσμικών προβλέψεων ως αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και «ουσιαστική ισότητα», ενώ στο δεύτερο ('88-'91), η έμφαση δίνονταν στον χαρακτήρα και την εφαρμογή των θετικών μέτρων, συνιστώντας και την στιγμή της καθιέρωσής τους ως κατ' εξοχήν μέτρα για την πραγμάτωση της έμφυλης ταυτότητας. Βλ. Agnes Hubert, ό.π., σ.150-151

¹⁴¹ Με τον τρόπο αυτό, η έμφυλη ισότητα αναδεικνύεται εκ νέου, μετά από την απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου το '76 στα πλαίσια της «δεύτερης υπόθεσης Defrenne», ως καταστατική αρχή της κοινότητας, επιβεβαιώνοντας διά μέσου της επανάληψης την ανανεωμένη σημασία που είχε η έμφυλη ισότητα για την προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης αλλά και την σημασία της υπέρβασης της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως προαπαιτούμενου του δημοκρατικού χαρακτήρα της κοινότητας.

οποίες η ΕΟΚ οφείλει να προβεί, εάν θέλει να επιτύχει τους βασικούς στόχους της για την δεκαετία του '90, την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή.¹⁴²

Τόσο το τρίτο μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα όσο και η έκθεση του ΟΟΣΑ δίνοντας έμφαση στην δομική θέση των γυναικών υπονοούν την απόρριψη των δομικών διακρίσεων εις βάρος τους, τις οποίες συνδέουν βαθμιαία και περισσότερο με την δυσλειτουργία της δημοκρατίας.¹⁴³ Με τον τρόπο αυτό, ίσως επιχειρείται εκ μέρους της ΕΟΚ η μετάθεση της ευθύνης της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος από την αδυναμία των υπεύθυνων αρχών να αποσοβήσουν και να διαχειριστούν τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 και την συνακόλουθη κάμψη της οικονομίας και πτώσης του βιοτικού επιπέδου κατά την διάρκεια του '80 στην ιστορική αντίφαση των δημοκρατικών πολιτευμάτων, της αποτυχίας της πλήρους και ισότιμης συμπερίληψης «του άλλου μισού του πληθυσμού» παρά τις οικουμενικές διακηρύξεις που χαρακτήρισαν την πολιτική φιλοσοφία πάνω στην οποία βασίστηκε η ιδέα των «σύγχρονων δημοκρατιών».

Σε κάθε περίπτωση επικέντρωση των πολιτικών προγραμμάτων της ΕΟΚ στην υπόθεση της ενίσχυσης της αντιπροσώπευσης των γυναικών δίνει ένα νέο δυναμισμό στην προώθηση της πολιτικής ισότητας των φύλων, η οποία θα μορφοποιηθεί στην συζήτηση γύρω από τη γυναικεία υποεκπροσώπηση υπό την προοπτική της δημοκρατίας. Την περίοδο 1989-1992 θα δημιουργηθούν δομές και δίκτυα και θα διενεργηθούν δράσεις οι οποίες θα αποτελέσουν τους φορείς και τα πεδία στα οποία η συζήτηση θα λάβει χώρα Σταθερά σημεία γύρω από τα οποία θα αρθρωθεί η συζήτηση ήταν το Ευρωπαϊκό Λόμπυ Γυναικών (δημιουργήθηκε στις 21 Σεπτεμβρίου 1990) και το δίκτυο εμπειρογνομόνων «Γυναίκες στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων» (δημιουργήθηκε το 1992 ως επικουρικός θεσμός για την εφαρμογή του τρίτου μεσοπρόθεσμου προγράμματος).¹⁴⁴ Για την εκδήλωση της συζήτησης αποφασιστική ήταν επίσης η είσοδος στην ΕΕ το 1995 της Σουηδίας και της Φινλανδίας, χώρες με ισχυρή παρουσία γυναικών στην πολιτική τους σφαίρα και

¹⁴² Έκθεση πέντε υψηλόβαθμων ομάδων ειδημόνων του ΟΟΣΑ "Sharing Structural Change: The Role of Women" παραπέμπεται στο Agnes Hubert, ό.π., σ.161

¹⁴³ Στο ίδιο, σ.151

¹⁴⁴ Για την οργανωτική δομή του δικτύου και τον χαρακτήρα του δικτύου βλ ενδεικτικά Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εμπειρογνώμων «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Αποφάσεων», «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Αποφάσεων: Στοιχεία και αριθμητικά δεδομένα σχετικά με τη συμμετοχή των Γυναικών στα Δημόσια και Πολιτικά Κέντρα Αποφάσεων στην Ευρώπη», 1995: Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Σ17/ΦΠΠ/Φ20.4243, σ.11

αναπτυγμένους προβληματισμούς σχετικά με την έμφυλη ισότητα. Η είσοδος των χωρών αυτών στην ΕΕ δεν αυξάνει μόνο τον αριθμό των γυναικών του Συμβουλίου της Ευρώπης και της ευρωπαϊκής πολιτικής σκηνής εν γένει αλλά αναβαθμίζει επίσης και το κύρος των υπαρχόντων φορέων, οι οποίοι επαγγελματοποιούν τις προσεγγίσεις τους ενώ παράλληλα ελκύουν περισσότερους πόρους για την προώθηση πολιτικών ισότητας των φύλων.¹⁴⁵

Έτσι, κατά το διάστημα 1992-1996 πυκνώνουν οι δράσεις για την υπέρβαση της γυναικείας υποεκπροσώπησης με τον λόγο που τις συνοδεύει να συνιστά εν πολλοίς την συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση. Σημαντικότερες από αυτές τις δράσεις υπήρξαν η πανευρωπαϊκή καμπάνια ενίσχυσης της ψήφου προς τις γυναίκες υποψηφίους εν όψει των ευρωεκλογών του 1994,¹⁴⁶ η οποία ωθεί στην ανάληψη δράσεων και σε εθνικό επίπεδο με χαρακτηριστικότερη για το συμβολισμό της, την κίνηση του πορτογαλικού κοινοβουλίου να διενεργήσει μια ολόκληρη συνεδρίαση με ίσο αριθμό ανδρών και γυναικών ώστε να φανεί στην πράξη η όψη και το ύφος ενός κοινοβουλίου της «ισάριθμης αντιπροσώπευσης». Παράλληλα, το ΣΤΕ σε συνεργασία με το δίκτυο «Γυναίκες στα Κέντρα Λήψης Αποφάσεων» αναλαμβάνουν δράσεις για την ανάπτυξη στρατηγικών διάδοσης και εξοικείωσης με το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης καθώς και ενίσχυσης της γυναικείας συμμετοχής σε δομές λήψης αποφάσεων. Έτσι, καταρτίζονται πανοράματα και βάσεις δεδομένων με τακτικά ανανεωόμενα στοιχεία, εκπονούνται μελέτες και διοργανώνονται συνέδρια και συνδιασκέψεις, σημαντικότερη εκ των οποίων η Πρώτη Ευρωπαϊκή Διάσκεψη Γυναικών στην Αθήνα στις 2-3 Νοεμβρίου 1992 με θέμα «Γυναίκες στην Εξουσία», η οποία συνιστά τομή τόσο για την διάδοση της συζήτησης όσο και για την διαμόρφωση των βασικών συντεταγμένων της.¹⁴⁷ Οι δράσεις αυτές δημιουργούν πολύτιμες αναφορές και πηγές έμπνευσης, κινητοποιούν γυναικείες ομάδες και διαδίδουν προβληματισμούς για την έμφυλη ισότητα και για την γυναικεία υποεκπροσώπηση. Η πίεση στις κυβερνήσεις των κρατών-μελών από τις εξελίξεις αυτές ωθούν στην δημιουργία δομών και μηχανισμών προώθησης της

¹⁴⁵ Agnes Hubert, ό.π., σ.151

¹⁴⁶ Η καμπάνια φαίνεται να έχει αποτέλεσμα καθώς η παρουσία των γυναικών από μια ισχνή αύξηση κατά την προηγούμενη δεκαετία ('79-'89) από το 16% στο 19% στις εκλογές του '94 το ποσοστό εκπροσώπησης των γυναικών φθάνει το 26% δηλώνοντας ενδεχομένως και την αποτελεσματικότητα που είχε η συζήτηση γύρω από την γυναικεία υποεκπροσώπηση. Βλ. <https://europarl.europa.eu/election-results-2019/el/isorropi-ekprosopisi-ton-fylon-sta-meli-tou-evropaikou-koinovouliou/2019-2024/> [τ.π.] 11.1.20

¹⁴⁷ Agnes Hubert, ό.π., σ. 152

έμφυλης ισότητας αλλά και την αλλαγή σε ορισμένες περιπτώσεις των εκλογικών συστημάτων με την υιοθέτηση ποσοτώσεων.¹⁴⁸

Συνοψίζοντας την παραπάνω πορεία την περίοδο 1979-1996 μπορούν να διακριθούν φάσεις: Η πρώτη ανάμεσα στο 1979 και το 1988 όταν πραγματοποιείται η στροφή στον προβληματισμό γύρω από τη θέση των γυναικών στις πολιτικές δομές και όταν το ζήτημα της έμφυλης ισότητας υπό το βάρος των πρώτων ευρωεκλογών μορφοποιείται στο ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης σε δομές λήψης πολιτικών κατά κύριο λόγο αποφάσεων. Η περίοδος 1989-1997 συνιστά μια δεύτερη φάση: υπό το βάρος της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, της πτώσης της ΕΣΣΔ αλλά και της προοπτικής εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης το 1992, η γυναικεία υποεκπροσώπηση τίθεται ως ζήτημα για την δημοκρατία και συνδέεται άμεσα με την ευρωπαϊκή προοπτική. Ανάμεσα στις δύο περιόδους υπάρχει μια ποιοτική διαφοροποίηση ως προς τον τρόπο προσέγγισης του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Στην μεν πρώτη κυριαρχεί μια κατά βάση ποσοτική προσέγγιση του θέματος με αρκετά μεγάλη έμφαση στο κατά πόσο οι θετικές δράσεις συνιστούν ενδεικτικά μέτρα για την υπέρβαση του προβλήματος. Στην δεύτερη το ζήτημα συνυφαίνεται αμεσότερα με την αναζήτηση δομικών αλλαγών και την επανενοιολόγηση της δημοκρατίας ενώ συνιστά και την «στιγμή» κατά την οποία διαδίδεται η συζήτηση στα περισσότερα κράτη-μέλη.

1.7 Η γυναικεία υποεκπροσώπηση ως διακύβευμα για την δημοκρατία, 1989-1997

Η αλλαγή της έμφασης και των όρων διεξαγωγής της συζήτησης για το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης δεν σημαίνει ότι θεματικές, βεβαιότητες και προβληματισμοί της προηγούμενης περιόδου παύουν. Σε κάθε περίπτωση όμως, η περίοδος αυτή θα διαφοροποιηθεί ως προς την συστηματική σύνδεση της γυναικείας υποεκπροσώπησης με την έννοια της «δημοκρατίας Η γυναικεία υποεκπροσώπηση

¹⁴⁸ Ενδεικτικά το Βέλγιο υιοθετεί σύστημα ποσοτώσεων το '97 και η Ιταλία το '98. Βλ. Στο ίδιο, σ. 154. Στην περίπτωση της Ελλάδας ποσοτώσεις υιοθετούνται για πρώτη φορά στην πρωτοβάθμια αυτοδιοίκηση με τον Ν. 2910/01 Σ75 (ΦΕΚ Α' 91, 2001) όπου προβλέπεται πως κάθε φύλο πρέπει να εκπροσωπείται τουλάχιστον κατά το 1/3. Ο νόμος αυτός αποτελεί ουσιαστικά την εφαρμογή του άρθρου 116 παράγραφος 2 της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001, το οποίο αναγνωρίζει την νομιμότητα της υιοθέτησης θετικών μέτρων: «Δεν αποτελεί διάκριση η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών». Βλ. Άννα Μεγάλου, *Οι γυναίκες ως ομάδα στόχος της πολιτικής*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, τμήμα πολιτικής επιστήμης και δημόσιας διοίκησης, επιβλέπουσα Καλλιόπη Σπανού, Αθήνα 2008

γίνεται κατανοητή πρώτιστα ως αποτέλεσμα μιας θεμελιώδους αντίφασης των σύγχρονων δημοκρατιών: της αναζήτησης, από την μια, της νομιμοποίησής τους σε αξίες οι οποίες αναγνωρίζονταν ως οικουμενικές αλλά, από την άλλη, τον ρητό ή de facto αποκλεισμό από τις αξίες αυτές και την πολιτική κοινότητα την οποία στήριζαν μιας σειράς κοινωνικών ομάδων συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών. Η θεμελίωση των σύγχρονων δημοκρατιών σε έναν «ουδέτερο», άφυλο και γι' αυτό υποτιθέμενα «οικουμενικό» νόμο που καταστατικά αφορούσε τους πάντες αλλά στην πράξη ανταποκρινόταν στα φυλετικά, έμφυλα, ταξικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά των ατόμων που τον επεξεργάστηκαν συνέβαλε ώστε η αντίφαση αυτή να συνεχίσει χωρίς να προκαλεί νομιμοποιητικούς τριγμούς στις «σύγχρονες δημοκρατίες».¹⁴⁹ Με τον τρόπο αυτό, υποστηρίζεται πως θεμελιώθηκε ο ιστορικός αποκλεισμός των γυναικών από την «δημοκρατική πολιτική τάξη». Ο τελευταίος υποστηρίζεται πως μεθοδεύτηκε με τον έμφυλο διαχωρισμό των σφαιρών, ο οποίος υποστήριξε την αρσενική κυριαρχία στην πολιτική και δημόσια ζωή.¹⁵⁰

Η γυναικεία υποεκπροσώπηση αναδεικνύεται με τον τρόπο αυτό ως ένδειξη της εσωτερικής αντίφασης που απέτρεπε τις σύγχρονες δημοκρατίες απ' το να είναι «δημοκρατικές», δηλαδή επαρκώς αντιπροσωπευτικές. Σύμφωνα με τις Κοινοτικές αποφάσεις της περιόδου 1989-1997, κανένα πολίτευμα δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί δημοκρατικό την στιγμή που το μισό του συνολικού πληθυσμού υποεκπροσωπούσαν. Με τον τρόπο αυτό, η γυναικεία υποεκπροσώπηση αναδεικνυόταν ως κατ' εξοχήν έκφανση του «δημοκρατικού ελλείμματος» που χαρακτήρισε την γένεση των σύγχρονων δημοκρατιών και στο οποίο απέδιδαν την κύρια υπευθυνότητα της κρίσης του πολιτικού συστήματος των αρχών του '90.¹⁵¹ Αντίστροφα, η επίλυση του φαινομένου υποστηρίζεται πως θα οδηγούσε στην εξάλειψη του ελλείμματος αυτού και στην ολοκλήρωση της δημοκρατίας καθώς θα συνιστούσε στην υπέρβαση των αντιφάσεων πάνω στις οποίες δομήθηκε η σύγχρονη μορφή της.

¹⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.96,111

¹⁵⁰ Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, EG/Sem (89) 5 rev. «Seminar on "The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity"», Strasburg, 6-7 November 1989, σ. 2

¹⁵¹ Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εμπειρογνώμων «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Αποφάσεων», «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Αποφάσεων: Στοιχεία και αριθμητικά δεδομένα σχετικά με τη συμμετοχή των Γυναικών στα Δημόσια και Πολιτικά Κέντρα Αποφάσεων στην Ευρώπη», 1995: Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, GR ΓΠ/ΙΑΒ/Σ17/ΦΠΠ/Φ20.4243, σ.7 και Jessica Larive (εισηγήτρια), «Έκθεση της Επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας σχετικά με την συμμετοχή των γυναικών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων», Α3-0035/94, 27.1.1994, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: έγγραφα συνεδρίασης, σ.5,10

Έτσι, η αποκατάσταση της αναντιστοιχίας ανάμεσα στον έμφυλο καταμερισμό του κοινωνικού σώματος και της πολιτικής του αντιπροσώπευσης εμφανιζόταν ως μια πράξη ισότητας καθώς με τον τρόπο αυτό αποκαθίσταντο θεμελιώδη δικαιώματα όπως η εξασφάλιση της δυνατότητας όλων ανεξαιρέτως να εκλεγούν στα αιρετά αξιώματα και να ασκήσουν έλεγχο στις αποφάσεις που λαμβάνονται.¹⁵² Με τον τρόπο αυτό, η ενίσχυση της γυναικείας συμμετοχής στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων επισημαίνεται πως ενισχύει τρεις έννοιες που θεωρούνταν πυρηνικές της δημοκρατίας: την «ισότητα», τη «συμμετοχή» και τον «έλεγχο», δηλαδή την αποτροπή των αυθαιρεσιών της εξουσίας.¹⁵³

Με τον τρόπο αυτό, η γυναικεία υποεκπροσώπηση σε δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων ανάγεται σε κριτήριο και μέτρο «δημοκρατικότητας». Η παραπάνω φαίνεται καθαρά στην εισηγητική ομιλία της Βάσως Παπανδρέου στην Ευρωπαϊκή Διάσκεψη στην Αθήνα «Γυναίκες στην εξουσία» (2-3 Νοεμβρίου 1992) όπου μεταξύ άλλων διαβάζουμε: «Ο βαθμός της δημοκρατίας μιας κοινωνίας είναι αποτέλεσμα της μέριμνας που λαμβάνει προκειμένου να διασφαλίσει την ευρύτερη συμμετοχή των κοινωνικών ομάδων και κατηγοριών του πληθυσμού στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. [...] Κάθε μέτρο που ενισχύει την παρουσία των γυναικών στην πολιτική ζωή ενισχύει τους δημοκρατικούς θεσμούς και συμβάλλει στο να χτιστεί μια σωτήρια γέφυρα ανάμεσα στον πολίτη και στην εξουσία».¹⁵⁴

Ποια θα ήταν όμως η μορφή μιας δημοκρατίας που θα χαρακτηριζόταν από την έμφυλη ισότητα και θα στηριζόταν σε αυτή και τι θα χρειαζόταν ώστε μια τέτοια δημοκρατία να επιτευχθεί; Αυτό ήταν το κεντρικό ερώτημα της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης για τις «Γυναίκες στην Εξουσία»¹⁵⁵ στην Αθήνα,¹⁵⁶ στο πλαίσιο της

¹⁵² Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men EG/Sem (89) 5 rev. «Seminar on “The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity”», ό.π., σ.1-2 και Jessica Larive, ό.π., σ.5 και Σχέδιο Ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο «Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή...», ό.π., σ.1-2

¹⁵³ Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εμπειρογνώμων «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Αποφάσεων», ό.π., σ.7

¹⁵⁴ Βάσω Παπανδρέου, «Κήρυξη Εργασιών» στο Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, σ.37

¹⁵⁵ Το κριτήριο επιλογής των γυναικών που συμμετέχουν στην διάσκεψη δεν είναι τόσο η προηγούμενη συμμετοχή τους στην υπόθεση του γυναικείου ζητήματος όσο η κατοχή κάποιας θέσης εξουσίας. Η επιλογή οι συμμετέχουσες στην διάσκεψη να είναι γυναίκες με εξουσία έγινε με την ιδέα πως οι γυναίκες αυτές θα μπορούσαν να μοιραστούν τις εμπειρίες τους από την εξουσία, το ποιες δυσκολίες αντιμετώπισαν, ποιον ρόλο έπαιξε το φύλο τους σε αυτές και το κατά πόσο κατάφεραν να προκαλέσουν θετικές αλλαγές για τις γυναίκες και για την κοινωνία συνολικά. Σκοπός ήταν η έκθεση της εμπειρίας τους να λειτουργήσει ως έναυσμα για την συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική, ως

οποίας οι μέχρι τότε επεξεργασίες για τους όρους πολιτικής υποβάθμισης των γυναικών και τη σχέση της με την δημοκρατία πήραν την μορφή της «δημοκρατίας της ισάριθμης αντιπροσώπευσης».¹⁵⁷

Σύμφωνα με αυτή μια «πραγματική δημοκρατία» δεν θεμελιωνόταν πάνω σε έναν ουδέτερο και άφυλο νόμο αλλά σε μια νομική αρχή η οποία αναγνώριζε τις ειδικές ανισότητες που υφίστατο κάθε κοινωνική ομάδα λόγω των προσδιοριστικών της χαρακτηριστικών είτε αυτά ήταν έμφυλα είτε φυλετικά είτε ταξικά. Είναι αυτή η απομάκρυνση από τον φιλελεύθερο «ουδέτερο» νόμο προς έναν «προσωποποιημένο», «εξανθρωπισμένο» νόμο που φαίνεται να θεωρείτο πως χάριζε στην «δημοκρατία της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» τον χαμένο «οικουμενικό» χαρακτήρα των «σύγχρονων δημοκρατιών». Η «δημοκρατία της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» αναγνωρίζοντας την ανισότητα που προκύπτει από τον έμφυλο προσδιορισμό των ατόμων διατείνεται πως καταφέρνει να εξασφαλίσει για το «άλλο μισό του πληθυσμού» την πρόσβαση σε όλες τις όψεις της δημόσιας ζωής σε συνθήκες ισότητας, καθιστώντας τα θεσμικά κατοχυρωμένα δικαιώματα πραγματικά προσβάσιμα και για τα δύο φύλα εξίσου και επομένως για όλο τον πληθυσμό.¹⁵⁸ Με τον τρόπο αυτό, προβάλλεται να αποκαθιστά δύο θεμελιακές αρχές της δημοκρατίας, την ισότητα και τον πλουραλισμό, οδηγώντας στην ολοκλήρωσή της.¹⁵⁹

Έτσι, η «δημοκρατία της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» θεμελιώνει την έμφυλη ισότητα σε μια ιδέα περί «διττής οικουμενικότητας» του ανθρώπινου γένους. Σύμφωνα με αυτή, η ανθρωπότητα αποτελείται από δύο διαφορετικές έμφυλες υποστάσεις, τον άνδρα και την γυναίκα, οι οποίες θα έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη

«οδηγός» για αυτές που θα κατάφερναν να εμπλακούν στην πολιτική και τελικά ως επιχείρημα για την δημοκρατική αναγκαιότητα της συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική.

¹⁵⁶ Αντίστοιχοι προβληματισμοί και αναζητήσεις μπορούν να εντοπισθούν και στις σημαντικότερες Κοινοτικές αποφάσεις και προγράμματα δράσης της περιόδου '89-'97 που αφορούσαν την ενδυνάμωση της θέσης των γυναικών ωστόσο στα πλαίσια της διάσκεψης οι επεξεργασίες αυτές λαμβάνουν την συνολικότερη μορφή τους. βλ. ενδεικτικά Agnes Hubert, *ό.π.*, σ.152

¹⁵⁷ Με αυτόν τον όρο αποδίδω το «parity democracy», ο οποίος στα ελληνικά την εποχή εκείνη αποδίδονταν είτε ως «δημοκρατία της ισότητας» είτε ως «δημοκρατία της ισοτιμίας». Για την προτίμηση του όρου «ισάριθμη» ως απόδοση του «parity» βλ. Μαρία Ρεπούση, «Το υποκείμενο των δικαιωμάτων, το φύλο της πολιτικής, οι αποκλεισμοί της δημοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα* τ.54 ('95), σ.28-31.

¹⁵⁸ Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, EG/Sem (89) 5 rev., Seminar on «The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity», *ό.π.*, σ.3 και Leonor Beleza, [άτιτλο], στο Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ. 181-182

¹⁵⁹ Elisabeth Sledziewski, *ό.π.*, σ. 48-51

εξίσου χωρίς όμως να παραγνωρίζεται η διαφορετικότητά τους. Στην ανακοίνωσή της στην Διάσκεψη της Αθήνας, η Leonor Belez, ¹⁶⁰ αντιπρόεδρος του πορτογαλικού κοινοβουλίου, διατυπώνει αυτή την ιδέα ρητά υποστηρίζοντας πως «η δημοκρατία δεν πρέπει να είναι μόνο πλουραλιστική αλλά και καθεστώς ισότητας, με την έννοια ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το γεγονός ότι υπάρχουν δύο διαφορετικοί τρόποι ύπαρξης του ανθρώπου. Η ανθρωπότητα αποτελείται από συγκεκριμένα άτομα. Αυτά τα άτομα είναι είτε άνδρες είτε γυναίκες και όχι υπάρξεις ουδέτερες ή χωρίς φύλο». ¹⁶¹ Η αντίληψη περί «διττής οικουμενικότητας» λοιπόν στην οποία βασίζεται η «δημοκρατία της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» πηγάζει από μια υποστασιοποιημένη αντίληψη των φύλων ως δύο δεδομένες και εσωτερικά αδιαφοροποίητες «οικουμενικότητες» οι οποίες συναποτελούν το «ανθρώπινο» και βάσει των οποίων αρθρώνεται ένας μόνο τρόπος έμφυλου βιώματος, ένας τρόπος δηλαδή να υπάρξει κανείς ως «άνδρας» ή ως «γυναίκα». ¹⁶²

Σε μια αντίστοιχα υποστασιοποιημένη αντίληψη του φύλου βασίζονται και τα επιχειρήματα σχετικά με την προσφορά των γυναικών στην πολιτική διαδικασία από την συμπερίληψή τους στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς. Έτσι, οι γυναίκες γίνονται αντιληπτές ως φυσικά και κοινωνικά διαφορετικές από τους άνδρες και πάνω σε αυτή την διαφορετικότητα αναπτύσσεται το επιχείρημα γύρω από την πολιτική τους συμμετοχή και την προσφορά τους προς την πολιτική. Η πρώην υπουργός περιβάλλοντος της Δανίας, Lone Dybkjaer ¹⁶³ σημειώνει, στη Διάσκεψη της Αθήνας,

¹⁶⁰ Η Leonor Belez, νομικός στο επάγγελμα είναι μέλος του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Πορτογαλίας (Partido Social Democrata) και έχει λάβει σειρά δημοσίων αξιωμάτων μεταξύ των οποίων αυτά της υπουργού κοινωνικών ασφαλίσεων (1983-1985) και της υπουργού υγείας (1985-1990) ενώ έχει διατελέσει και δύο φορές αντιπρόεδρος του Πορτογαλικού Συμβουλίου, θέση από την οποία τοποθετείται και στην Διάσκεψη της Αθήνας. Η Belez δραστηριοποιήθηκε και στην υπόθεση της προάσπισης των γυναικείων δικαιωμάτων στην Πορτογαλία. Για τα βιογραφικά της στοιχεία βλ. την επίσημη ιστοσελίδα του ιδρύματος «Champalimaud» του οποίου διετέλεσε πρώτη γυναίκα πρόεδρος <http://first.fchampalimaud.org/en/the-foundation/people/leadership/board-directors/leonor-belez/> [τ.π.] 13.5.2020

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ.181-182

¹⁶² Επισημαίνουμε σχετικά το ακόλουθο απόσπασμα από την ομιλία της Belez: «[...] υπάρχουν δύο [μόνο] διαφορετικοί τρόποι [έμφυλης] ύπαρξης του ανθρώπου[...]»

¹⁶³ Η Lone Dybkjaer είναι Δανή πολιτικός, χημικός μηχανικός στο επάγγελμα και μέλος του Det Radikale Venstre, ενός κεντρώου πολιτικού κόμματος. Η Dybkjaer είναι μέλος του Συμβουλίου των Πατρόνων (Council of Patrons) του Ασιατικού Πανεπιστημίου για της Γυναίκες (Asian University for Women) στην πόλη Chittagong του Μπαγκλαντές. Την δεκαετία 1994-2004 υπήρξε ευρωβουλευτίνα με την πολιτική ομάδα Συμμαχία Φιλελευθέρων και Δημοκρατών για την Ευρώπη (Group of the European Liberal, Democrat and Reform Party) και μέλος της Επιτροπής για τα Δικαιώματα των Γυναικών και Ίσων Ευκαιριών. Βλ. επίσημη ιστοσελίδα του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1901/LONE_DYBKJAER/history/5#detailedcardmep [τ.π.] 13.5.2020

πως «οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν φυσικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφορές. Οι εμπειρίες τους, οι ιδέες τους και η θεώρηση της μελλοντικής κοινωνίας μας είναι διαφορετικές. Μόνο με το να κάνουμε τις γυναίκες να συμμετάσχουν ενεργά στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων στην πολιτική, οι πρωτοβουλίες που θα πάρουν θα ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις τους».¹⁶⁴

Αν και δεν λείπουν οι αναφορές σε μια υποτιθέμενη «αδιαίτερη γυναικεία φύση» που προικίζει τις γυναίκες με ιδιαίτερες ικανότητες οι οποίες τις καθιστούν αυτόματα λόγω της έμφυλης υπόστασής τους κοινωνούς μιας φαντασιακής γυναικείας κοινότητας, η επιχειρηματολογία περί αναγκαιότητας της γυναικείας συμμετοχής βασίζεται κυρίως σε μια επιλεκτική οικειοποίηση στοιχείων της θεωρίας για την κοινωνική δόμηση του φύλου. Οι περισσότερες εισηγήτριες στη διάσκεψη αναγνωρίζουν μια έμφυλα προσδιορισμένη κοινωνικοποίηση και έναν αντίστοιχο καταμερισμό ρόλων, δραστηριοτήτων και χώρων κοινωνικής ύπαρξης ως κεντρικά στην διαδικασία κοινωνικής κατασκευής του γυναικείου φύλου αλλά και της θεμελίωσης της γυναικείας υποτέλειας. Με βάση αυτήν την ανάγνωση της γυναικείας καταπίεσης οι συμμετέχουσες στην διάσκεψη απορρίπτουν μεν τους παραδοσιακούς ρόλους που επιβάλλονταν αυθαίρετα στις γυναίκες όχι όμως και τα χαρακτηριστικά που εξίσου αυθαίρετα αποδίδονταν ως προσδιοριστικά των γυναικών. Έτσι, στοιχεία όπως η «συμβιβαστικότητα», η «φροντίδα» και η «προσφορά», που παραδοσιακά νοούνταν ως γυναικεία συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά, οικειοποιούνται από τις εισηγήτριες σε μια προσπάθεια να τα μετατρέψουν από στοιχεία που τεκμηριώναν την πολιτική απαξία των γυναικών και δρομολογούσαν τον πολιτικό τους αποκλεισμό, σε πολιτικές αξίες και μέσα νομιμοποίησης της συμπερίληψής τους στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς.¹⁶⁵

Έτσι, λόγω αυτής της διακριτής έμφυλης κοινωνικοποίησης οι γυναίκες πιστεύεται πως αναπτύσσουν διακριτές από τους άνδρες εμπειρίες, δεξιότητες, ιδέες, αξίες, και οπτικές –συνολικά μια διαφορετική γυναικεία κουλτούρα. Επειδή όμως τα

¹⁶⁴ Lone Dybkjoer, «Ο λόγος που εκφωνήθηκε από την Lone Dybkjoer», στο Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ.161-162. Αντίστοιχες προσεγγίσεις αναπτύσσονται, όπως έχει φανεί, ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Βλ τοποθετήσεις Marijke Van Hemeldonck στο Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων»

¹⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά Γιώτα Κροβαρίτου, «Αξίες της Δημοκρατικής Σφαίρας και δημοκρατικές διαδικασίες», Πρακτικά Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία» (Αθήνα 2-3 Νοεμβρίου 1992), σ.1-13

χαρακτηριστικά αυτής της κουλτούρας αφορούν το μισό του πληθυσμού η ισάριθμη συμπερίληψή τους στις δομές πολιτικής αντιπροσώπευσης προβάλλει όχι μόνο ως δημοκρατικά επιβεβλημένη αλλά και πολιτικά αναγκαία, καθώς θα σήμαινε και την συμπερίληψη «των άλλων μισών ταλέντων» της κοινωνίας και αυτομάτως την βελτίωση της πολιτικής διαδικασίας.¹⁶⁶ Σύμφωνα με τα παραπάνω, όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο έτσι και τώρα, οι γυναίκες συνεχίζουν να γίνονται καταληπτές ως κατ' εξοχήν προοδευτικά πολιτικά υποκείμενα τα οποία μπορούν να δρομολογήσουν θετικές εξελίξεις όχι μόνο για το φύλο τους, ως άμεσοι κοινωνοί της «γυναικείας κουλτούρας» και άρα προνομιακοί γνώστες των συμφερόντων και προβλημάτων των γυναικών, αλλά και για την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα εν γένει.

Λόγω αυτής της διακριτής έμφυλης κοινωνικοποίησης και ενός αντίστοιχου καταμερισμού των σφαιρών, οι γυναίκες κρίνονταν πως μπορούσαν να αποτιμήσουν πιο αποστασιοποιημένα τον «έξω κόσμο» της πολιτικής. Με την εισαγωγή τους στον κόσμο αυτό υποστηριζόταν πως θα μπορούσαν να του «περάσουν» τις αξίες που χαρακτήριζαν την «γυναικεία κουλτούρα». Έτσι, η εισαγωγή των γυναικών θεωρείται πως θα οδηγήσει στον «εξανθρωπισμό» της πολιτικής, καθώς οι γυναίκες λόγω της έμφυλης κοινωνικοποίησής τους έχουν εξοικειωθεί αφενός να προσφέρουν σε τρίτους, αφετέρου να συνδυάζουν πολλαπλές δραστηριότητες και υποχρεώσεις γεγονός που θεωρείται πως τους παρέιχε την δυνατότητα να βλέπουν τα πράγματα πιο σφαιρικά και επομένως να προχωρούν σε μια αρτιότερη εξισορρόπηση των προβλημάτων και των αναγκών. Ορισμένες όψεις των παραπάνω μπορούν να ανιχνευθούν στα λεγόμενα της υπουργού Υγείας, Πρόνοιας και Πολιτιστικών Υποθέσεων της Ολλανδίας, Hedy d' Ancona¹⁶⁷ στην Διάσκεψη της Αθήνας σύμφωνα

¹⁶⁶ Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εμπειρογνώμων «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Αποφάσεων», ό.π., σ.8

¹⁶⁷ Η Hedy d' Ancona είναι Ολλανδή κοινωνιολόγος και πρώην πολιτικός του Εργατικού Κόμματος Ολλανδίας (Partij van de Arbeid). Εκλέγεται για πρώτη φορά το 1974 και υπηρετεί σε σειρά αξιωμάτων μεταξύ των οποίων και ως κοινοβουλευτική εκπρόσωπος για την Χειραφέτηση και την Έμφυλη Ισότητα. Αναλαμβάνει έντονη δράση για το γυναικείο ζήτημα ιδρύοντας μαζί με την Jake Smit τον Οκτώβρη του 1968 την φεμινιστική ομάδα «Κοινωνία του Άνδρα και της Γυναίκας» (Man Woman Society- Man Vrouw Maatschappij). Επρόκειτο για μια ομάδα με αντι-ιεραρχική δομή, η οποία μέχρι το 1973 λειτουργούσε χωρίς προεδρεία και απέκλειε την ανδρική συμμετοχή, κάτι που οδήγησε την d' Ancona και άλλα μέλη της ομάδας στην αποχώρηση. Πέραν της συμμετοχής της στην ανωτέρω ομάδα η d' Ancona υπήρξε και αρχισυντάκτρια στο φεμινιστικό περιοδικό «Orzij» απ' τον Νοέμβριο του 1972 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1981. Το 1984 εκλέγεται ευρωβουλευτίνα και εντάσσεται στην Ομάδα των Σοσιαλιστών στην οποία θα διατελέσει αντιπρόεδρος κατά την τετραετία 1994-1997. Βλ ενδεικτικά

με την οποία η ενίσχυση των γυναικών στις πολιτικές δομές ήταν αναγκαία «επειδή αυτές βλέπουν γενικά τα πράγματα σε μια προοπτική που είναι ευρύτερη από την επαγγελματική τους σταδιοδρομία ή από την απλή δράση τους στην πολιτική σκηνή. Οι ευθύνες που έχουν οι γυναίκες σπίτι τους τους επιτρέπουν να πατούν γερά στην γη και τους δίνουν μια μεγάλη ικανότητα να βλέπουν τις παραδόσεις και τους κανόνες του έξω κόσμου σε μια καινούρια προοπτική».¹⁶⁸

Περαιτέρω όμως η συμπερίληψη των γυναικών υποστηρίζεται πως θα μπορούσε να ανανεώσει την πολιτική θεματολογία μετατρέποντας σε πολιτικά ζητήματα που αφορούν όλους προβλήματα που απασχολούσαν τις γυναίκες, όπως ήταν η βία κατά των γυναικών, η ισότητα ευκαιριών, ο συνδυασμός οικογενειακών και εργασιακών υποχρεώσεων, η δημιουργία δομών φύλαξης παιδιών και υπερηλίκων, των οποίων η μονομερής ανάθεση της φροντίδας στις γυναίκες δημιουργούσε πρόσθετα εμπόδια για την πρόσβασή τους στην πολιτική. Η επίλυση τέτοιων ζητημάτων, υποστηριζόταν, πέραν της βελτίωσης της θέσης των γυναικών θεωρείτο πως θα δρομολογούσε ευρύτερες αλλαγές προς όφελος του κοινωνικού συνόλου. Αυτή φαίνεται να ήταν η αντίληψη της υπουργού απασχόλησης του Βελγίου Miet Smet,¹⁶⁹ η οποία ήταν επιφορτισμένη με θέματα ισότητας ευκαιριών αλλά και με την υποδοχή γυναικών και παιδιών θυμάτων βίας. Σύμφωνα με την Smet, η πολιτική που η ίδια «ως γυναίκα» και πρώτιστα προς όφελος των γυναικών εισήγαγε, οδήγησε σε μια συνολική μεταβολή στις αντιλήψεις και στην πολιτική πρακτική: «Βλέπω λοιπόν σήμερα τις πιο υψηλόβαθμες βαθμίδες(sic) της αστυνομίας και της χωροφυλακής και τον υπουργό τους [...] να νοιάζονται όχι μόνο για τα

https://www.europarl.europa.eu/meps/el/1432/HEDY_D%27ANCONA/history/4#detailedcardmep
[τ.π.] 13.5.2020

¹⁶⁸ Hedy d' Ancona, [άτιτλο], Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», ΓΠ, σ. 173-173

¹⁶⁹ Η Miet Smet είναι Βελγίδα πολιτικός του Χριστιανοδημοκρατικού και Φλαμανδικού κόμματος (Christen-Democratisch & Vlaams). Το 1973 ιδρύει την οργάνωση γυναικών του Χριστιανοδημοκρατικού κόμματος, στην οποία προεδρεύει μέχρι και το 1982. Για πρώτη φορά εκλέγεται το 1978 και αναλαμβάνει το υπουργείο περιβάλλοντος το 1985 και το υπουργείο εργασίας το 1991. Αν και η πολιτική της δράση στρέφεται προς την κοινωνική χειραφέτηση ευρύτερα, ιδιαίτερη έμφαση έδωσε στην καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών, στην βελτίωση της οικονομικής θέσης των γυναικών και στην εξασφάλιση της συμμετοχής τους στις δομές λήψης αποφάσεων. Κατά την πενταετία 1999-2004 βρίσκεται στο Ευρωκοινοβούλιο ως μέλος του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος και κατά την ίδια συμμετέχει ως μέλος στην Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών και τις Ίσες Ευκαιρίες. Ενδεικτικά

https://www.europarl.europa.eu/meps/el/4240/MIET_SMET/history/5 [τ.π.] 13.5.2020

θύματα που είναι γυναίκες. Όλη η βελγική κοινωνία θα επωφεληθεί λοιπόν από αυτό».¹⁷⁰

Όπως προκύπτει από τις επεξεργασίες στα πλαίσια της Διάσκεψης της Αθήνας όσο και από τις Κοινοτικές αποφάσεις της περιόδου '89-'97, η «δημοκρατία της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» συνιστά την μορφή που θα λάμβανε μια δημοκρατία θεμελιωμένη πάνω στην αρχή της έμφυλης ισότητας. Καθότι ως κυρίαρχη αιτία της έμφυλης ανισότητας αναγνωριζόταν η πολιτισμική υποβάθμιση του «γυναικείου», η οποία δρομολογούσε τον αποκλεισμό των γυναικών από την ουσιαστική και πλήρη απόλαυση θεμελιωδών ατομικών και κοινωνικών τους δικαιωμάτων, ως κομβικό μέσο για την επίτευξη της «δημοκρατίας της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» πρόβαλλε η εξασφάλιση της ίσης συμμετοχής των γυναικών σε όλες τις όψεις της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής.¹⁷¹

Επεκτεινόμενη στο ιδιωτικό πεδίο η έννοια της «συμμετοχής» λαμβάνει μια διευρυμένη σημασία με μεταφορικές συνδηλώσεις για να εκφράσει την σημασία της ενδυνάμωσης των γυναικών σε προσωπικό επίπεδο. Πιο συγκεκριμένα, η κατοχύρωση της ίσης συμμετοχής των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα δηλώνει την επιθυμία εκ μέρους της Κοινότητας για την εξασφάλιση της γυναικείας αυταξίας, δηλαδή της πλήρους απόδοσης στις γυναίκες της δυνατότητας για αυτεξούσια επιλογή, π.χ. για το αν, πότε και πόσα παιδιά θα κάνουν. Η τάση αυτή πιθανώς να συνδέεται με αντίστοιχες επεξεργασίες στα πλαίσια του φεμινιστικού κινήματος διεθνώς αναφορικά με την σημασία του ελέγχου των γυναικών πάνω στο ίδιο τους το σώμα, προβληματισμός που είχε αναπτυχθεί με αφορμή το ζήτημα της βίας και των βιασμών των γυναικών αλλά και της προβληματικής περί γυναικείας αλλοτρίωσης. Στο πλαίσιο της Κοινότητας, το μοίρασμα των υποχρεώσεων και των αρμοδιοτήτων σε όλους τους τομείς της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής αναγνωριζόταν κατά την περίοδο αυτή ως συστατική συνθήκη της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη και

¹⁷⁰ Miet Smet, «Παρέμβαση της κ. Miet Smet, Υπουργού του Βελγίου επιφορτισμένης με την πολιτική ισότητας ευκαιριών», Ευρωπαϊκή Διάσκεψη «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ.154-155

¹⁷¹ Σχέδιο Ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο «Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή», ό.π., σ.7

προαπαιτούμενο της «πραγματικής ισότητας» που θα έπρεπε να χαρακτηρίζει την δημοκρατική ζωή.¹⁷²

Κατ' αντιστοιχία των πολιτισμικών και κοινωνικών όρων της γυναικείας υποβάθμισης η Κοινότητα κατά την περίοδο αυτή λαμβάνει μέτρα και αναζητά μεθόδους πολιτισμικής και κοινωνικής ενδυνάμωσης των γυναικών. Προς αυτή την κατεύθυνση, η εξασφάλιση ίσων ευκαιριών για την εκπαίδευση των γυναικών σε όλα τα πεδία και τις βαθμίδες της εκπαίδευσης επισημαινόταν ως θεμελιώδης προϋπόθεση για την κατοχύρωση της ίσης αξίας των φύλων στο επίπεδο των αντιλήψεων και επομένως της υπέρβασης της πολιτισμικής υποβάθμισης του «γυναικείου».¹⁷³ Η παρέμβαση στον τομέα της εκπαίδευσης επισημαίνεται ως βαρύνουσα σημασίας λόγω και της σύνδεσής της με την εργασιακή αποκατάσταση και, άρα, την οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών, που θεωρούνταν απαραίτητη για την ενδυνάμωσή τους.¹⁷⁴ Η εξασφάλιση της ίσης πρόσβασης των γυναικών στις οικονομικές ευκαιρίες¹⁷⁵ γίνεται αντιληπτή ως βασική προϋπόθεση της κοινωνικής ενσωμάτωσης των γυναικών και της εξασφάλισης των υλικών δυνατοτήτων για την ενασχόλησή τους με την πολιτική.

Η πρόσβαση των γυναικών στην πολιτική καταλάμβανε κεντρική θέση στην αναζήτηση των τρόπων που θα εξασφάλιζαν την αυταξία τους καθώς θα προσέφερε στις γυναίκες την δυνατότητα να αποφασίζουν για τον εαυτό τους στην υψηλότερη βαθμίδα της εξουσίας. Όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο έτσι και τώρα, η πεποίθηση αυτή ανταποκρίνεται σε μια συγκεκριμένη αντίληψη της πολιτικής εξουσίας ως ενός πεδίου που συμβολικά αλλά και στην πράξη μπορεί να δρομολογήσει συνολικότερες αλλαγές σε επίπεδο κοινωνικό και πολιτισμικό. Έτσι, η περιορισμένη παρουσία των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές θεωρείται πως

¹⁷² Pascal Boucaud (εισηγητής), EG (89) 2, «The Council of Europe's standard setting activities relating to equality between the sexes», Strasbourg 1989: Council of Europe, σ.11-12, διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <https://rm.coe.int/09000016809b2439> [τ.π.]

25.5.2020. Αντίστοιχοι προβληματισμοί είχαν τεθεί και στο Διεθνές Συνέδριο για τον Πληθυσμό και την Ανάπτυξη στο Κάιρο το '94

¹⁷³ Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, EG/Sem (89) 5 rev. «Seminar on "The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity"», ό.π. σ.3-4

¹⁷⁴ Σχέδιο Ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο «Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή», ό.π., σ.4

¹⁷⁵ Η πρόσβαση αυτή λαμβάνει μια ποικιλία μορφών από την ίση πρόσβαση στους τομείς απασχόλησης και στην κατάρτιση που απαιτούν μέχρι το ίσο δικαίωμα στον δανεισμό και στην κατοχή περιουσίας. Στο ίδιο, σ.3-4

συμβολικά νομιμοποιεί την κοινωνική και πολιτισμική υποβάθμιση των γυναικών, απ' την οποία προκύπτει και το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης.¹⁷⁶ Αντίστροφα, η ενίσχυση της γυναικείας συμμετοχής στις αντιπροσωπευτικές δομές αναμένονταν πως θα λειτουργούσε παραδειγματικά για την συνολική ενίσχυση των γυναικών στη δημόσια και την ιδιωτική ζωή.¹⁷⁷ Με τον τρόπο αυτό, η γυναικεία υποεκπροσώπηση αναδεικνύεται εκ νέου ως η κατ' εξοχήν έκφανση της έμφυλης ανισότητας.

Κατά την περίοδο αυτή σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την υποεκπροσώπηση των γυναικών αποδιδόταν στην πρακτική των κομμάτων, τα οποία κατηγορούνταν πως δεν παρείχαν ίσες ευκαιρίες στην παρουσία των γυναικών στις εκλόγιμες θέσεις. Έτσι, η Κοινότητα εξέδωσε οδηγίες και παρότρυνε τα κράτη-μέλη να λάβουν μέτρα για την ισόρροπη κατανομή των γυναικών στις εκλογικές λίστες και την εξασφάλιση αμερόληπτων διαδικασιών κατά τις διαδικασίες επιλογής των μελών στις επιτροπές.¹⁷⁸ Οι πρακτικές περιθωριοποίησης των γυναικών που ακολουθούσαν τα κόμματα γίνονταν καταληπτές ως έκφανση της συνολικότερης έμφυλης –και πιο συγκεκριμένα ανδροκεντρικής– συγκρότησης του πολιτικού συστήματος¹⁷⁹ και της πολιτικής πρακτικής,¹⁸⁰ η οποία και αυτή την περίοδο αναγνωρίζεται ως ο κυριότερος παράγοντας αποτροπής των γυναικών από την πολιτική διαδικασία.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, σ.4-7

¹⁷⁷ Η πεποίθηση πως οι κατέχοντες την εξουσία τείνουν να αντιστέκονται να την εγκαταλείψουν ή να την μοιραστούν υποστηριζόταν πως καθιστούσε αναγκαία την λήψη μέτρων εξασφάλισης μεγαλύτερου πλουραλισμού στην συμμετοχή, μεταξύ των οποίων και ποσοτώσεις. Βλ ενδεικτικά Jessica Larive, ό.π., σ.5

¹⁷⁸ Pascal Boucaud, ό.π., σ.12-13

¹⁷⁹ Τόσο από την Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Γυναικών όσο και από την Επιτροπή για την Ισότητα Ανδρών και Γυναικών υποστηρίζεται πως τα χαρακτηριστικά που αναμένεται να φέρουν οι πολιτικοί και γενικότερα τα προαπαιτούμενα για την πρόσβαση στην πολιτική σφαίρα αντιτίθενται αφενός με την πολιτισμική υποβάθμιση του «γυναικείου», το οποίο θεμελιώνεται ως ασυμβίβαστο με το «πολιτικό», αφετέρου με τις περιορισμένες κοινωνικο-οικονομικές δυνατότητες των γυναικών ως αποτέλεσμα και πάλι των προκαταλήψεων εις βάρος τους. Έτσι, οι απαιτήσεις για υψηλή εκπαιδευτική κατάρτιση, συχνά πανεπιστημιακού επιπέδου, και η εργασιακή σταδιοδρομία, η οποία πέραν της οικονομικής δυνατότητας θεωρείται πως προσφέρει και το απαιτούμενο για την πολιτική σταδιοδρομία κύρος και δικτύωση, υποστηρίζεται πως έρχονταν σε αντίθεση με τα εμπόδια που οι γυναίκες αντιμετώπιζον στην πράξη για την πρόσβαση και ανέλιξη τους τόσο στον εκπαιδευτικό όσο και στον εργασιακό τομέα δημιουργώντας αντίστοιχα de facto εμπόδια για την είσοδο των γυναικών στην πολιτική σφαίρα. Jessica Larive, ό.π., σ.12 και Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, Seminar on «The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity», ό.π., σ. 3 και Pascal Boucaud, ό.π., σ. 13

¹⁸⁰ Συχνά είναι τα παραδείγματα της προτίμησης των πλειοψηφικών εκλογικών συστημάτων – ιδιαίτερα του μονοεδρικού πλειοψηφικού συστήματος– ως μέσου περιθωριοποίησης και υποβάθμισης των γυναικών πολιτικών. Στο μονοεδρικό πλειοψηφικό σύστημα, η επικράτεια

Σε διαφοροποίηση με την προηγούμενη περίοδο, ωστόσο, τώρα ως εξίσου κομβική για τον περιορισμό των δυνατοτήτων πρόσβασης των γυναικών στην πολιτική προβαλλόταν η εσωτερίκευση της υποτιθέμενης ανικανότητάς τους για την ενασχόληση με την πολιτική. Η πεποίθηση αυτή διαμορφώνεται στα πλαίσια της Κοινότητας στη βάση μιας υποστασιοποιημένης αντίληψης του «πολιτικού» και μιας φορμαλιστικής όσο και αποσπασματικής οικειοποίησης της θεωρίας της κοινωνικής δόμησης του φύλου. Έτσι, από την μια η πολιτική γίνεται αντιληπτή ως ένα πεδίο το οποίο χαρακτηρίζεται από παγιωμένες αξίες, στάσεις, λειτουργίες και θεματικές. Από την άλλη, υποστηρίζεται ότι οι γυναίκες είχαν συνείδηση πως λόγω μιας έμφυλα προσδιορισμένης κοινωνικοποίησης και ενός αντίστοιχου καταμερισμού κοινωνικών ρόλων δεν είχαν την ευκαιρία να εξοικειωθούν με τα αποτιμώμενα ως «πολιτικά» χαρακτηριστικά και προσόντα, με αποτέλεσμα να θεωρούν τους εαυτούς τους ακατάλληλους για την ενασχόληση με την πολιτική.¹⁸¹

Είναι κατά ένα μέρος λόγω της παραπάνω προσέγγισης αλλά και της άγνοιας σχετικά με τις λογικές και τις αιτίες του φαινομένου της γυναικείας υποεκπροσώπησης, που η ίδια η Κοινότητα αναλαμβάνει εκστρατείες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης τόσο της κοινής γνώμης όσο και ατόμων σε θέσεις λήψης αποφάσεων αναφορικά με την αναγκαιότητα της ενίσχυσης των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές.¹⁸² Περαιτέρω, από την στιγμή που η γυναικεία υποεκπροσώπηση θεωρούνταν ένδειξη του μη σεβασμού θεμελιωδών δικαιωμάτων των γυναικών, η Κοινότητα πρότεινε την δημιουργία μηχανισμών προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε εθνικό επίπεδο. Οι μηχανισμοί αυτοί θα μπορούσαν να

χωρίζεται σε μικρές εκλογικές περιφέρειες, οι οποίες εκλέγουν μόνο έναν βουλευτή, με αποτέλεσμα το που θα πάει η έδρα κάθε περιφέρειας να εξαρτάται αποκλειστικά από έναν υποψήφιο. Σε αυτό το σύστημα οι γυναίκες συνήθως παραγκωνίζονται καθώς κρίνονται κατά κανόνα ακατάλληλες για την «επιθετικότητα» που απαιτούσε μια τέτοιου είδους εκλογική αναμέτρηση. Παράλληλα, τα κριτήρια που οι κομματικές ηγεσίες έθεταν για την επιλογή υποψηφίων κατηγορούνται πως προσαρμόζονταν ούτως ώστε να ταιριάζουν στο ανδρικό πρότυπο. Πολύ συχνά στην διαδικασία αυτή υπογραμμίζεται πως δεν αναγνωριζόταν η πολιτική εμπειρία που οι γυναίκες λάμβαναν στα πλαίσια λ.χ. των δραστηριοτήτων τους σε γυναικείες οργανώσεις ή σε μέσα από άλλες δραστηριότητες. Jessica Larive, ό.π., σ.12 και Pascal Boucaud, ό.π., σ. 13

¹⁸¹ Jessica Larive, ό.π., σ.12

¹⁸² Pascal Boucaud, ό.π., σ. 12 και Σχέδιο Ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο «Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή...», ό.π., σ.1-2

¹⁸² Σχέδιο Ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο «Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή...», ό.π., σ.2-3

λειτουργήσουν και ως ελεγκτικοί μηχανισμοί για το κατά πόσο οι αποφάσεις που λαμβάνονταν σε κοινοτικό επίπεδο έβρισκαν την άρτια εφαρμογή τους σε εθνικό.¹⁸³

Τα θετικά μέτρα συμπεριλαμβανομένων και των ποσοστώσεων συνεχίζουν να αναγνωρίζονται ως κατ' εξοχήν στρατηγικές υπέρβασης της έμφυλης ανισότητας αλλά και της ενίσχυσης των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές. Στο σεμινάριο σχετικά με την αρχή της ίσης εκπροσώπησης (6-7 Νοεμβρίου 1989), που οργανώνεται από την επιτροπή για την Ισότητα μεταξύ Ανδρών και Γυναικών χαρακτηριστικά σημειώνεται πως τα «παροδικά ειδικά μέτρα συμπεριλαμβανομένων και των ποσοστώσεων» αναγνωρίζονται ως «βασικά εργαλεία για την οικοδόμηση της δημοκρατίας» και υπογραμμίζεται πως θα πρέπει να θεωρούνται οργανικό μέρος των πολιτικών μέτρων για την εξασφάλιση των ίσων συνθηκών διαβίωσης των δύο φύλων γενικά.¹⁸⁴

Πράγματι, σε κάθε απόφαση αυτής της περιόδου που ερευνήθηκε αλλά και στο πλαίσιο της Διάσκεψης της Αθήνας, τα θετικά μέτρα και οι ποσοστώσεις προβλέπονται ως αποτελεσματικές στρατηγικές ενίσχυσης των γυναικών και επίτευξης της ισάριθμης αντιπροσώπευσης. Η καθιέρωση των θετικών μέτρων στο πλαίσιο της Κοινότητας συνέβαλε ώστε να μην εκδηλωθεί μια συζήτηση ανάλογης έντασης και έκτασης για τα θετικά μέτρα με εκείνη της προηγούμενης περιόδου. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πως η εφαρμογή των θετικών μέτρων θεωρήθηκε πανάκεια για την υπέρβαση της έμφυλης ανισότητας ή ότι γίνονταν ανεπιφύλακτα δεκτά. Εξάλλου, όπως φάνηκε από τα όσα έχουν ειπωθεί μέχρι τώρα, η Κοινότητα προέβλεπε μια ποικιλία μέτρων και μεθόδων βελτίωσης της θέσης των γυναικών.

Έτσι, τα θετικά μέτρα και οι ποσοστώσεις μπορεί να θεωρούνται ικανά να επιταχύνουν¹⁸⁵ την «πραγματική ισότητα» των δύο φύλων, ωστόσο εκφράζονταν

¹⁸³ Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, EG/Sem (89) 5 rev. «Seminar on “The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity”», ό.π., σ.3

¹⁸⁴ Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, Seminar on «The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity», ό.π., σ.3

¹⁸⁵ Η επιτάχυνση της έμφυλης ισότητας στο πεδίο της πολιτικής αντιπροσώπευσης ειδικά αναδύεται ως στόχος μετά τις ευρωεκλογές του 1989, όταν συνειδητοποιήθηκε πως, παρά την μεσολάβηση μιας δεκαετίας και πλέον όπου η κοινότητα λάμβανε μέτρα για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών, οι ρυθμοί γεφύρωσης του χάσματος της έμφυλης αντιπροσώπευσης παρέμεναν απογοητευτικά αργοί. Βλ. ενδεικτικά Council of Europe, Equality between Women and Men, (EG ('89) 6), «Δεύτερη Ευρωπαϊκή Σύνοδος Υπουργών για θέματα ισότητας μεταξύ Ανδρών και Γυναικών», Βιέννη 4-5 Ιουλίου 1989, σ.5

φόβοι –σε κάθε περίπτωση περιθωριακοί και μεμονωμένοι– για το κατά πόσο το φύλο μπορεί να αποτελέσει κριτήριο αντιπροσώπευσης και πολιτικής επιλογής. Σε έκθεση του ΣτΕ για την ισότητα στις πολιτικές υποθέσεις¹⁸⁶ υποστηρίζεται χαρακτηριστικά πως η επιλογή μιας αντιπροσώπου μόνο λόγω του φύλου της συνιστά άλλη μια μορφή διάκρισης, ενώ και στο πλαίσιο του σεμιναρίου της επιτροπής για την Ισότητα Ανδρών και Γυναικών σχετικά με την αρχή της ίσης εκπροσώπησης (6-7 Νοεμβρίου 1989) διατυπώνονται φόβοι πως μια δημοκρατία που έθετε το φύλο ως κριτήριο πολιτικής αντιπροσώπευσης και βάσιζε την εκπροσώπηση στην διαφορά των δύο φύλων κινδύνευε να καταλήξει στην ιδρυματοποίηση του σεξισμού.¹⁸⁷

Από το 1995 τόσο στο πλαίσιο της Κοινότητας όσο και στις ΗΠΑ, οι ενστάσεις αυτές θα μετασχηματιστούν σε μια διαδικασία θεσμικής αποκαθής των θετικών μέτρων, που θα λάβει την μορφή ομοβροντίας αποφάσεων ανώτατων δικαστηρίων ενάντια ακόμα και στα πιο ήπια θετικά μέτρα, όπως αυτά που αφορούσαν τις εργασιακές σχέσεις. Κοινό στοιχείο αυτής της τάσης υπήρξε η απόρριψη της ιδέας της «ουσιαστικής ισότητας» και μια επιστροφή –πιθανώς αποτέλεσμα της ανάδυσης του νεοφιλελευθερισμού υπό το βάρος των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του '70– προς παραδοσιακότερες αντιλήψεις αναφορικά με την ισότητα και, πιο συγκεκριμένα, την ταύτισή της με την εξασφάλιση της ισότητας όλων ενώπιον του νόμου (ισονομία-«τυπική ισότητα»). Η απόφαση του ευρωπαϊκού δικαστηρίου της 17^{ης} Οκτωβρίου 1995 για την υπόθεση Kalanke υπήρξε ίσως η ενδεικτικότερη εκδήλωση αυτής της τάσης στα πλαίσια της ΕΕ. Η απόφαση, που είχε πανευρωπαϊκή ισχύ, έκρινε πως ο νόμος του Ανσιατικού κράτους της Βρέμης σχετικά με την υπό όρους προτίμηση των γυναικών στις διαδικασίες προαγωγής στις εργασιακές βαθμίδες όπου υποεκπροσωπούσαν αντιτίθετο με το αρ.119 της Συνθήκης της Ρώμης σχετικά με την εξασφάλιση της ίσης αμοιβής για ίση εργασία για τα δύο φύλα, επειδή προκαλούσε εξαιρέσεις από την αρχή της ισότητας.¹⁸⁸

Με αυτή την λογική τα «μέτρα άμεσου αποτελέσματος» συμπεριλαμβανομένων και των ποσοτώσεων κρίνονταν ως αντιβαίνοντα την αρχή

¹⁸⁶ Pascal Boucaud, ό.π., σ. 11

¹⁸⁷ Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, Seminar on «The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity», ό.π., σ.2. Ο τελευταίος αυτός φόβος απηχεί και την σύγκρουση στα πλαίσια του φεμινιστικού κινήματος ανάμεσα στις φεμινίστριες της ισότητας και τις φεμινίστριες της διαφοράς. Για πιο αναλυτικά βλ. Κεφάλαιο 2

¹⁸⁸ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.88-89 και Agnes Hubert, ό.π., σ. 149

της ισότητας και επομένως ως «αντισυνταγματικά» και αντιδημοκρατικά, ενώ στην θέση τους προτιμούνταν μονομερώς τα «μέτρα προπαρασκευαστικής ισότητας». Απέναντι σε αυτές τις επικρίσεις, οι υποστηρίκτριες των θετικών μέτρων αντέτασσαν πως η απόρριψη των «μέτρων άμεσου αποτελέσματος» ερχόταν ως αποτέλεσμα της άγνοιας γύρω από την έννοια της «αποκαταστατικής ισότητας», στην οποία βασίζονταν, και την «ουσιαστική ισότητα» την οποία επιδίωκαν. Σύμφωνα με τις υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων, λοιπόν, η «αποκαταστατική ισότητα» λειτουργούσε στην λογική της προνομιακής μεταχείρισης μιας κοινωνικής ομάδας η οποία υφίστατο άνιση μεταχείριση λόγω των προκαταλήψεων εις βάρος της, έτσι που ακόμη κι αν άτομα αυτής της ομάδας είχαν τα απαραίτητα προσόντα για την κατάληψη ενός πόστου, εργασιακού ή πολιτικού, η προκατειλημμένη αντιμετώπισή τους τούς στερούσε τις ίσες ευκαιρίες να το πράξουν. Έτσι, τα «μέτρα άμεσου αποτελέσματος» λειτουργώντας σύμφωνα με την λογική της «αποκαταστατικής ισότητας» δεν θεωρούνταν διακρίσεις εις βάρος της ισότητας, αλλά διορθωτικά μέτρα που συνέβαλλαν στην απόλαυσή της στην πράξη, στην «ουσιαστικοποίησή» της.¹⁸⁹ Μετά από τις έντονες αντιδράσεις των υπέρμαχων των θετικών μέτρων, του ευρωκοινοβουλίου, του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η απόφαση τελικά αναθεωρείται μερικώς το 1997 από την απόφαση Marshall.¹⁹⁰

Σε κάθε περίπτωση, από το 1995 και μετά η πρωτοκαθεδρία των θετικών μέτρων ως στρατηγική πραγμάτωσης της έμφυλης ισότητας φαίνεται να αμφισβητείται. Τα πλήγματα που δέχονται τα θετικά μέτρα ως στρατηγικές συνοδεύονται από μια μεταβολή στους όρους προσέγγισης της έμφυλης ισότητας στα πλαίσια της κοινότητας, η οποία πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό λόγω και του χαρακτήρα της δεύτερης φάσης της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση. Κατά την πρώτη περίοδο (1979-1988) η έμφαση στην συζήτηση σχετικά με την νομιμότητα των θετικών μέτρων φάνερωνε μια ποσοτική προσέγγιση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Αντιθέτως, κατά τη δεύτερη περίοδο η μεγαλύτερη στην σύνδεση της υποβάθμισης των γυναικών με την δημοκρατία

¹⁸⁹ Οι υποστηρίκτριες των θετικών μέτρων επικαλούνταν επίσης τον προσωρινό τους χαρακτήρα, όπως προβλέπονταν από την CEDAW, καθώς και το γεγονός ότι απέβλεπαν στην ισότητα, ως τεκμήρια του ότι δεν συνιστούσαν διακρίσεις εις βάρος της ισότητας αλλά παροδικές εξαιρέσεις με σκοπό την πραγματοποίησή της. Βλ. ενδεικτικά Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.91-98

¹⁹⁰ Agnes Hubert, ό.π., σ. 149

οδήγησε σε μια περισσότερο ποιοτική προσέγγιση του ζητήματος, σύμφωνα με την οποία ως προϋπόθεση για την ανατροπή της έμφυλης ανισότητας υπογραμμίζονται η επανενοιολόγηση της δημοκρατίας και η θεμελίωσή της πάνω στην αρχή της έμφυλης ισότητας.¹⁹¹ Η «δημοκρατία της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» ως το αποτέλεσμα αυτής της επανενοιολόγησης θεμελιώνει ως μόνο τρόπο επίτευξης και κατοχύρωσης της έμφυλης ισότητας την εξασφάλιση της ίσης συμμετοχής των φύλων σε όλες τις όψεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Αυτή η «ίση συμμετοχή» μπορεί από την μια να λάμβανε την έννοια του «ισόποσου»-«ισάριθμου», από την άλλη όμως σήμαινε και τη «συμμετοχή σε συνθήκες ισότητας» προκαλώντας έτσι μια ρήξη ανάμεσα στην ταύτιση της «ισότητας» και του «ισόποσου»-«ισάριθμου».

Από το 1995 και μετά η ρήξη αυτή αποτυπώνεται και στην προώθηση της «ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου» σε όλες τις πολιτικές της κοινότητας (gender mainstreaming) ως ίσης σημασίας με τα θετικά μέτρα. Σύμφωνα με την νέα αυτή αρχή, το ζητούμενο για την υπέρβαση της έμφυλης ανισότητας δεν ήταν τόσο η ενίσχυση του αριθμού των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές όσο η διασφάλιση πως οι αποφάσεις που θα λαμβάνονταν δεν θα απέβαιναν εις βάρος της έμφυλης ισότητας. Η διασφάλιση αυτή όμως δεν συναπτόταν πλέον άμεσα με την γυναικεία παρουσία στα κοινοβούλια, αλλά με την αύξηση της συμμετοχής ατόμων, γυναικών ή ανδρών, ευαίσθητοποιημένων σε ζητήματα έμφυλης ισότητας, ούτως ώστε η εκτίμηση των συζητούμενων θεμάτων από έμφυλο πρίσμα να εξασφαλίζεται αυτόματα από την πολιτική τοποθέτηση και όχι να υποθέτεται από την έμφυλη υπόσταση.¹⁹²

Επομένως, η μετάβαση από τα θετικά μέτρα προς την πολιτική της «ενσωμάτωσης του φύλου» σήμαινε και μια μετατόπιση ως προς την αντίληψη της «αντιπροσώπευσης». Έτσι, από μια λογική «περιγραφικής αντιπροσώπευσης» (descriptive representation) που χαρακτήριζε τα θετικά μέτρα μεταβαίνουμε σε μια

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ.154

¹⁹² Ήδη από το σεμινάριο για την ισόρροπη εκπροσώπηση (6-7 Νοεμβρίου '89) συνειδητοποιείται πως η ενίσχυση του αριθμού των γυναικών στα κοινοβούλια διαμέσου των θετικών μέτρων δεν σήμαινε και την εξασφάλιση ενός κλίματος ευνοϊκού για την αυτόνομη πολιτική τους ύπαρξη στα πλαίσια των αντιπροσωπευτικών δομών και τελικά την εκπόνηση μια πολιτικής ευνοϊκής για τις γυναίκες. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργήθηκε μια πρώτη ρωγμή στην ταύτιση της «γυναικείας υπόστασης» με την «πολιτική υπέρ των γυναικών» ή «υπέρ της έμφυλης ισότητας». Council of Europe, European Committee for equality between Women and Men, EG/Sem (89) 5 rev., «Seminar on "The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe Activity"», ό.π., σ.4

λογική «ουσιαστικής αντιπροσώπευσης» (substantive representation) που διαπνέει την πολιτική της «ενσωμάτωσης του φύλου». Στην «περιγραφική αντιπροσώπευση» η εκπροσώπηση των συμφερόντων μιας κοινωνικής ομάδας ήταν απόλυτα εξαρτώμενη από την αντιπροσώπευση των μελών αυτής της κοινωνικής ομάδας, εν προκειμένω των γυναικών. Αντίθετα, η «ουσιαστική αντιπροσώπευση» προσδιορίζεται από την πεποίθηση πως για να θεωρείται πως εκπροσωπείται μια κοινωνική ομάδα πρέπει να εκπροσωπούνται οι πολιτικές αναφορές και τα συμφέροντά της ανεξαρτήτως του αν ο φορέας της αντιπροσώπευσης είναι μέλος της ομάδας ή όχι.¹⁹³ Η μετατόπιση αυτή θα σημάνει και την ρήξη ανάμεσα στην ταύτιση της έμφυλης ταυτότητας με μια πολιτική ταυτότητα, την απομάκρυνση δηλαδή απ' την ιδέα ότι η έμφυλη υπόσταση συνεπάγεται αυτόματα συγκεκριμένες πολιτικές αντιλήψεις. Με τον τρόπο αυτό διανοίγεται ένα πεδίο υπέρβασης της υποστασιοποιημένης και σωτηριολογικής αντίληψης της γυναικείας ταυτότητας, της αντίληψης δηλαδή πως οι γυναίκες λόγω των φυσικά και κοινωνικά διαμορφωμένων χαρακτηριστικών τους θα μπορούσαν αυτόματα να δρομολογήσουν θετικές εξελίξεις τόσο για το φύλο τους όσο και για το κοινωνικό σύνολο εν γένει.

Παρότι τα θετικά μέτρα και οι ποσοτώσεις διατηρούνται εν πολλοίς μέχρι και σήμερα ως αυτονόητοι τρόποι ενίσχυσης της πολιτικής παρουσίας των γυναικών, μετά το 1995 η πολιτική της «ενσωμάτωσης του φύλου» φαίνεται να επικρατεί ως κυρίαρχη πολιτική προώθησης της έμφυλης ισότητας στα πλαίσια της ΕΕ.¹⁹⁴ Η κυριαρχία αυτή επικυρώνεται από την Συνθήκη του Άμστερνταμ το 1997,¹⁹⁵ η θεωρείται πως θεμελιώνει την πολιτική της «ενσωμάτωσης» του φύλου στα πλαίσια της ΕΕ.¹⁹⁶ Από το 1997 και μετέπειτα η όλη συζήτηση αναφορικά με τα θετικά μέτρα

¹⁹³ Αυτή η τυπολογία της «αντιπροσώπευσης» αναπτύσσεται από την Hannah Pitkin και συνοδεύεται από άλλους δύο τύπους αντιπροσώπευσης, την «εξουσιοδοτημένη» (authorized) και την συμβολική (symbolic). Βλ. Hannah Fenichel Pitkin, *The Concept of representation*, Berkley 1967: University of California Press όπως παρατίθεται στο Joni Lovenduski, Introduction, στο Joni Lovenduski (επιμ.) *State Feminism and political representation*, Cambridge University Press 2005, σ.3

¹⁹⁴ Για τα βασικά χαρακτηριστικά της εν λόγω πολιτικής βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Ένταξη της ισότητας ευκαιριών μεταξύ των γυναικών και των ανδρών στο σύνολο των κοινοτικών πολιτικών και στόχων», Βρυξέλες (21.2.1996) COM (96) 67, σ.1-26 και ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Ισότητα των Φύλων, <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming> [τ.π.] 13.5.2020

¹⁹⁵ Το άρθρο 2 και το άρθρο 3 παράγραφος 2 θεωρείται πως κατοχυρώνουν την αρχή της «ενσωμάτωσης του φύλου» στις πολιτικές της Κοινότητας στο πεδίο της έμφυλης ισότητας

¹⁹⁶ Η ιδέα της «ενσωμάτωσης του φύλου» είχε κάνει ωστόσο την εμφάνισή της ήδη από το τρίτο μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα δράσης ('91-'96) ενώ συναντιέται παραφρασμένα και σε αρκετές Κοινοτικές αποφάσεις από το '89 κε λ.χ. στο σεμινάριο σχετικά με την αρχή της ίσης εκπροσώπησης (6-7 Νοέμβρη '89) όπου παράλληλα με τις προβλέψεις για τη λήψη θετικών μέτρων γίνονταν

και την γυναικεία υποεκπροσώπηση ως διακύβευμα για την δημοκρατία υπό το βάρος της κυριαρχίας της «πολιτικής της ενσωμάτωσης του φύλου» φαίνεται να λαμβάνει ένα τέλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα της μεταπολίτευσης και το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης¹⁹⁷

2.1 Το Αυτόνομο Φεμινιστικό Κίνημα (ΑΦΚ)

Η ανάδυση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην Ελλάδα αν και επηρεάζεται από τις επεξεργασίες στα πλαίσια των διεθνών οργανισμών, τις οποίες παρακολουθήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρξε εξίσου αποτέλεσμα διεργασιών που συμβαίνουν στο εσωτερικό της χώρας στο πλαίσιο του γυναικείου-

εκκλήσεις για την «ενσωμάτωση της αρχής της ισότητας σε όλες τις πολιτικές της Κοινότητας» (σ.4) ενώ και στην έκθεση του ΣΤΕ σχετικά με την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών σε δύο περιπτώσεις αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα της «εισαγωγής των θεμάτων της έμφυλης ισότητας σε όλο το φάσμα της πολιτικής» (σ. 1,3). Στο σχέδιο ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο, «Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή» της 15^{ης} Μαΐου '95, πια θα τεθεί ρητά η ανάγκη της «ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές της Κοινότητας» ως εχέγγυο της εξασφάλισης της έμφυλης ισότητας. Πριν από την καθιέρωσή του στην Συνθήκη του Άμστερνταμ η πολιτική της «ενσωμάτωσης του φύλου» θα βρει κεντρική θέση στο τέταρτο μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα ('96-'00). Βλ ενδεικτικά Agnes Hubert, ό.π., σ.158, 163υπ36

¹⁹⁷Χρησιμοποιώ τον διπλό προσδιορισμό «γυναικείο-φεμινιστικό» σε μια προσπάθεια να σεβαστώ τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αυτοπροσδιορίζονταν τα πολιτικά υποκείμενα που δρούσαν στο πλαίσιο του. Από την έρευνα που διενεργήθηκε παρατηρήθηκε πως τον όρο «γυναικείο» προτιμούσαν ως προσδιοριστικό τους οι οργανώσεις οι οποίες πρόσκειντο σε κομματικούς σχηματισμούς ενώ τον όρο «φεμινιστικό» προτιμούσαν οι γυναίκες που βρίσκονταν σε αυτόνομες ομάδες γυναικών. Οι δεύτερες αν και κάνουν λόγο για «γυναικείο κίνημα», για «γυναικεία αλληλεγγύη» κ.τ.λ. προτιμούν τον όρο «φεμινιστικό» για τον αυτοπροσδιορισμό τους για να τονίσουν ενδεχομένως τον πολιτικό χαρακτήρα της στράτευσής τους, υπονοώντας πως ο φεμινισμός υπήρξε η πολιτική ιδεολογία εκείνη που παρήχθη από τις γυναίκες σε μια προσπάθεια κατανόησης των όρων της καταπίεσης και υποβάθμισής τους και των αντίστοιχων δράσεων που δρομολόγησε. Είναι χαρακτηριστικό προς αυτή την κατεύθυνση πως η Γιάννα Αθανασάτου θεωρεί ως εναρκτήρια στιγμή του μεταδικτατορικού φεμινισμού την δημιουργία της Κίνησης για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ) το 1975 την στιγμή που ένα χρόνο νωρίτερα είχε προηγηθεί η δημιουργία της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ), γυναικεία οργάνωση προσκείμενη στο ΚΚΕεσωτ. Οι πρώτες αν και προτιμούν τον όρο «γυναικείο» συχνά χρησιμοποιούν ως συνώνυμο τον όρο «φεμινιστικό» χωρίς να επιδεικνύουν κάποια ευαισθησία σχετικά με την διαφοροποίηση των δύο όρων. Βλ. ενδεικτικά Γιάννα Αθανασάτου, «Η επανεμφάνιση των φεμινιστικών διεκδικήσεων στην μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους: μεταξύ “παράδοσης” και “εκσυγχρονισμού”» στο Καλλιόπη Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές Διεκδικήσεις και Κρατικές Πολιτικές*, Αθήνα 1995: Σάκκουλας, σ.295. Για μια προσέγγιση που θέλει το «φεμινιστικό κίνημα» ως υποκατηγορία του γυναικείου κινήματος βλ. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, «Για τον φεμινισμό της κρίσης: από τη διαφορά των φύλων στη(ν) (πολυποίκιλη) γυναικεία υποκειμενικότητα», *Δίνη* τ.8 ('95-'96), σ.105-106

φεμινιστικού κινήματος της «μεταπολίτευσης», το οποίο διαμορφώνεται σταδιακά ήδη στην συγκυρία της μετάβασης στην δημοκρατία. Την στιγμή που το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα κάνει την εμφάνισή του στην Ελλάδα, το δεύτερο κύμα διεθνώς βρισκόταν στην κορύφωσή του έχοντας πετύχει την διάδοση των προβληματισμών του στις περισσότερες «δυτικές» κοινωνίες, την εξοικείωση με τα χαρακτηριστικά του λόγου του και της οργάνωσής του. Η καθιέρωση των προβληματισμών αυτών και ο αντίκτυπος της φεμινιστικής προβληματικής διεθνώς συνεισφέρει στην ανανέωση, από τα μέσα της δεκαετίας του '70 της προσοχής των διεθνών οργανισμών προς τα γυναικεία προβλήματα, μια ανανέωση που απέληξε στην ανάδειξη της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως κεντρικό ζήτημα και έκφραση της συνολικής υποβάθμισης των γυναικών.

Στην συγκυρία της μετάβασης στην δημοκρατία θα αρχίσουν να κάνουν την εμφάνισή τους και στην Ελλάδα ομάδες γυναικών με χαρακτηριστικά όμοια με αυτά των ομάδων που χαρακτήρισαν το δεύτερο κύμα διεθνώς: αφενός την διάρθρωση σε μικρές αυτόνομες ομάδες, χωρίς ιεραρχική δομή¹⁹⁸ και με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες στην λήψη αποφάσεων, αφετέρου την απόπειρα ανάπτυξης μιας συνολικής εναλλακτικής κριτικής των κοινωνικών σχέσεων υπό έμφυλο πρίσμα, η οποία έθετε την γυναικεία εμπειρία στο κέντρο της διαδικασίας παραγωγής πολιτικής αλλά και της ίδιας της φεμινιστικής συλλογικότητας στην βάση της πολιτικοποίησης του προσωπικού. Οι συνθήκες της «μεταπολίτευσης» υπήρξαν αρκετά όμοιες με τις αντίστοιχες της δεκαετίας του '60, όταν και διεθνώς το δεύτερο κύμα αναδύεται στο πλαίσιο του κινήματος αμφισβήτησης και εκδημοκρατισμού. Για την Ελλάδα, η «μεταπολίτευση» σηματοδοτεί μια νέα φάση «εκδημοκρατισμού» κύριο στοιχείο της οποίας, υπήρξε η έντονη πολιτική κινητοποίηση ομάδων, οι οποίες διεκδικούσαν την είσοδο τους στην πολιτική μέσω του εκδημοκρατισμού των θεσμών, της πολιτικής και της κοινωνίας, αλλά και της άρθρωσης ενός αμφισβητισιακού λόγου που στρεφόταν κατά των παραδεδεγμένων ηθών και αξιακών σταθερών, στις οποίες

¹⁹⁸ Το δεύτερο κύμα διεθνώς αναδύθηκε στα πλαίσια του κινήματος αμφισβήτησης και εκδημοκρατισμού της δεκαετίας του '60 και κύριο χαρακτηριστικό του υπήρξε η άρθρωση ενός έντονα καταγγελτικού λόγου απέναντι στις πολλαπλές εξουσιαστικές μορφές των κοινωνικών συστημάτων και ιδιαίτερα στην γραφειοκρατική και ιεραρχική συγκρότηση των παραδοσιακών πολιτικών μορφωμάτων, η οποία μεθόδευε τον ουσιαστικό αποκλεισμό κοινωνικών ομάδων από την πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Η οργάνωση του δεύτερου κύματος επηρεάζεται ιδιαίτερα τόσο από την κριτική αυτή όσο και από τα οργανωτικά πρότυπα της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και κυρίως των «οργανώσεων βάσης». Άννα Μιχοπούλου, «Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα* για το γυναικείο ζήτημα 1979-1981», *Δίνη* τ.8 ('95-'96), σ.32-33 και Έφη Αβδελά, *ό.π.*, σ. 6

αποδιδόταν μέρος της υπευθυνότητας για την δικτατορική εκτροπή. Οι συνθήκες αυτές πολιτικής κινητοποίησης και διάθεσης αμφισβήτησης των κατεστημένων δημιουργούν ένα ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάπτυξη προβληματισμών παρόμοιων με εκείνους του δεύτερου κύματος.

Παράλληλα, στο δημοκρατικό πεδίο που διανοίγει η διαδικασία της μετάβασης θα εμφανιστούν και οι κατάλληλοι φορείς για την ανάπτυξη ενός τέτοιου προβληματισμού. Ήδη από την περίοδο της δικτατορίας γυναίκες πολιτικοποιούνται στο πλαίσιο αντιστασιακών ομάδων και του φοιτητικού κινήματος στην υπόθεση του αγώνα αντίστασης στην Χούντα, ενώ άλλες βρίσκονται για σπουδές στο εξωτερικό, κυρίως στην Γαλλία αλλά και την Ιταλία, όπου έρχονται σε επαφή με τις αναλύσεις και τα πρότυπα δράσης του δεύτερου κύματος. Στις ευνοϊκές για την πολιτική οργάνωση και δράση συνθήκες της «μεταπολίτευσης», οι γυναίκες που βρίσκονταν στο εξωτερικό επιστρέφουν στην Ελλάδα μεταφέροντας μαζί τους τις ιδέες και την εμπειρία του δεύτερου κύματος των χωρών στις οποίες σπούδασαν. Την ίδια στιγμή, όσες γυναίκες είχαν μείνει στην Ελλάδα και είχαν ταχθεί στην υπόθεση του αντιστασιακού αγώνα συνεχίζουν την πολιτική τους δράση είτε στα πλαίσια αριστερών κυρίως οργανώσεων είτε αυτόνομων ομάδων γυναικών που δημιουργούνται στα πρότυπα του δεύτερου κύματος την ίδια εποχή.¹⁹⁹

Έτσι, κατά την τετραετία 1975-1979 κάνουν την εμφάνισή τους στα μεγάλα αστικά κέντρα –αρχικά εντός πανεπιστημίων και, στην περίπτωση της Αθήνας, σταδιακά από την δεκαετία του ‘80 και σε συνοικιακό επίπεδο– οι περισσότερες αυτόνομες ομάδες γυναικών, οι οποίες αποτέλεσαν αυτό που μετέπειτα κυριάρχησε να αποκαλείται «Αυτόνομο Φεμινιστικό Κίνημα» (ΑΦΚ).²⁰⁰ Το ΑΦΚ αποτελείτο από περισσότερες από 50 αυτόνομες ομάδες,²⁰¹ οι οποίες τόσο στην προσέγγιση όσο και στην πρακτική τους υπήρξαν έντονα επηρεασμένες από τις αντίστοιχες τάσεις του δεύτερου κύματος όπως αναπτύχθηκε διεθνώς και ιδίως στην Γαλλία, όπου είχαν

¹⁹⁹ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.38-39

²⁰⁰ Έφη Αβδελά, ό.π., σ.7

²⁰¹ Ορισμένες από τις ομάδες αυτές ήταν θεματικά συγκροτημένες. Τέτοιες λχ υπήρξαν η «ομάδα για την οικογένεια και το οικογενειακό δίκαιο» και η «ομάδα ενάντια στη βία και στους βιασμούς» είναι δύο ενδεικτικές. Για το σύνολο των αυτόνομων ομάδων γυναικών και την χρονολογία ίδρυσής τους βλ. Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), «Ο φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης 1974-1990: ιδέες, συλλογικότητες, διεκδικήσεις», Αθήνα 2017: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ.38

σπουδάσει αρκετές από τις γυναίκες οι οποίες μετέπειτα θα αποτελούσαν την διανοητική ραχοκοκαλιά του ΑΦΚ.²⁰²

Ειδοποιός διαφορά του ΑΦΚ όπως και του δεύτερου κύματος υπήρξε η απόρριψη της έννοιας της «εκπροσώπησης». Αν και το δεύτερο κύμα διεθνώς αποτέλεσε μια πολιτική κίνηση η οποία αποσκοπούσε στην απελευθέρωση των γυναικών, ποτέ δεν αξίωσε να μιλήσει εκ μέρους του συνόλου των γυναικών ή «στο όνομά τους» αλλά εξαρχής εκφράστηκε αποκλειστικά και μόνο στο όνομα των υποκειμένων που το συγκρότησαν. Με άλλα λόγια, το δεύτερο κύμα δεν επιδίωξε ποτέ να χρισθεί αντιπρόσωπος των γυναικών εν γένει αλλά έδρασε εκ μέρους μόνο των φεμινιστριών που το αποτελούσαν. Η απόρριψη αυτή ενδεχομένως να απορρέει από την σύνδεση της έννοιας της «εκπροσώπησης» με τις ιεραρχικές μορφές πολιτικής οργάνωσης των κατ' εξοχήν μηχανισμών πολιτικής εκπροσώπησης, των κομμάτων και των πολιτικών τους οργανώσεων. Το δεύτερο κύμα διεθνώς ταύτιζε την γραφειοκρατική λειτουργία και την ιεραρχική διάρθρωση των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων ως μια μεθόδευση που επέτρεπε στον λόγο και την πολιτική τοποθέτηση ολιγάριθμων ηγετικών ομάδων de facto να αποτιμούνται ως πιο βαρύνοντες και να επιβάλλονται στις τοποθετήσεις της πλειονότητας των μελών. Είναι γι' αυτόν τον λόγο που το δεύτερο κύμα καταγγέλλει τα κόμματα και τις πολιτικές τους οργανώσεις πως μέσω της ιεραρχικής τους συγκρότησης νομιμοποιούσαν μια διαδικασία κατά την οποία οι αποφάσεις και πολιτικές προτεραιότητες ενώ λαμβάνονταν από λίγους εμφανίζονταν να λαμβάνονται συλλογικά. Με τον τρόπο αυτό, στην διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής μέσω τέτοιων αντιπροσωπευτικών μηχανισμών η ατομική εμπειρία και πολιτική τοποθέτηση χάνονταν στο όνομα μιας συλλογικότητας, η ιεραρχική οργάνωση της οποίας θεμελιώνει το «μερικό» -τις απόψεις της ηγετικής ομάδας- ως «συλλογικό».²⁰³

Σε αντίστιξη λοιπόν με αυτές τις διαδικασίες, το ΑΦΚ οργανώθηκε σε μικρές αυτόνομες ομάδες, με αντιεξουσιαστικό χαρακτήρα, ο οποίος αποτυπωνόταν στην έλλειψη ιεραρχικών δομών και στις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες λήψης

²⁰² Όπως για παράδειγμα η Ελένη Βαρίκα, η Έφη Αβδελά και η Άννα Φραγκουδάκη. Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.32-33, 38-39 και Γεωργία Ντούσια, «Η αμφισβήτηση της πατριαρχίας και η απελευθέρωση των γυναικών, προτάγματα του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος», στο Ντίνα Βαΐου, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σ. 33-34

²⁰³ Βλ ενδεικτικά, Έφη Αβδελά, ό.π., σ.6

αποφάσεων.²⁰⁴ Η συμμετοχή στην φεμινιστική συλλογικότητα, το κριτήριο δηλαδή της φεμινιστικής συνάφειας, υπήρξε αποτέλεσμα μιας διαδικασίας «ατομικής συνειδητοποίησης», η οποία μορφοποιήθηκε στο πρόταγμα «το προσωπικό είναι πολιτικό». Η πολιτικοποίηση του προσωπικού δεν υπήρξε απλώς ένα σύνθημα αλλά μια μεθοδολογική αρχή κατανόησης του «πολιτικού» και εξίσου δημιουργίας «πολιτικής». Σύμφωνα με αυτή, ό,τι συμβαίνει στην κάθε γυναίκα στις σχέσεις που θεωρούνταν κατ' εξοχήν ιδιωτικές δεν είναι ούτε ιδιότυπο ούτε πρωτοφανές αλλά έκφραση της κοινωνικής καταπίεσης που υφίστανται όλες οι γυναίκες στο όνομα της «φυσικής» τους κατωτερότητας, μια έκφραση που λαμβάνει παραδειγματικό χαρακτήρα στον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι γυναίκες εντός της οικογένειας, η οποία βρέθηκε στο κέντρο της κριτικής του δεύτερου κύματος. Η πολιτικοποίηση του προσωπικού λοιπόν αποϊδιωτικοποιώντας την γυναικεία καταπίεση ρευστοποιεί τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και καταδεικνύει τον κοινωνικό χαρακτήρα της γυναικείας υποτέλειας ανάγοντας τις προσωπικές σχέσεις σε πεδίο κοινωνικής σύγκρουσης. Με αυτόν τον τρόπο, οι γυναίκες καθίστανται ικανές να θέσουν στον εαυτό τους ως πολιτικό στόχο την απελευθέρωσή τους.²⁰⁵

Όπως και το δεύτερο κύμα διεθνώς έτσι και το ΑΦΚ επηρεάζεται καθοριστικά στην κατανόηση της γυναικείας καταπίεσης από την θεωρία της κοινωνικής δόμησης του φύλου της Simone de Beauvoir. Σύμφωνα με την τελευταία η γυναικεία καταπίεση γινόταν καταληπτή ως παράγωγο της απόδοσης κοινωνικής βαρύτητας και πολιτικού νοήματος στην έμφυλη διαφορά, στον γενετήσιο προσδιορισμό. Βάσει της διαδικασίας αυτής δρομολογούνταν ένας έμφυλος καταμερισμός ρόλων, δραστηριοτήτων, χώρων και συμπεριφοριστικών σταθερών διακριτών για τα δύο φύλα, ο οποίος καθιέρωνε τις γυναίκες στην θέση του ανίσχυρου σε κάθε σχεσιακή έκφραση. Συνακόλουθα, η «απελευθέρωση» των γυναικών ταυτιζόταν με ένα

²⁰⁴ Αναφορικά με το οργανωτικό πρότυπο το ΑΦΚ υπήρξε και στην Ελλάδα όπως και διεθνώς έντονα επηρεασμένο από τις οργανωτικές πρακτικές της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς με την οποία το κίνημα βρισκόταν σε στενή ιδεολογική συνάφεια. Είναι χαρακτηριστικό πως τα μέλη της πρώτης τέτοιου τύπου οργάνωσης στην Ελλάδα, του Κινήματος για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ) υπήρξαν μέλη τροτσκιστικών, αναρχικών και πρώην αντιστασιακών οργανώσεων. Μιχοπούλου, ό.π., σ. 33, 67 υπ,3. Για μια αδρή σκιαγράφηση των σχέσεων των αυτόνομων φεμινιστριών με την ανανεωτική αριστερά και τον «χώρο της αμφισβήτησης» βλ. Νικόλαος Παπαδογιάννης, «Νεανική πολιτικοποίηση και "πολιτισμός" στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης, *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα 2015: Θεμέλιο, σ.133-150

²⁰⁵ Έφη Αβδελά ό.π, σ. 7-8

συνολικό όραμα μιας εναλλακτικής κοινωνίας όπου οι διαφορές λόγω φύλου θα στερούνταν κοινωνικής βαρύτητας και πολιτικού νοήματος και γι' αυτό δεν θα στήριζαν σχέσεις ανισότητας και εκμετάλλευσης. Ο μόνος τρόπος επίτευξης της κοινωνίας αυτής γινόταν αποδεκτό και στην Ελλάδα πως ήταν η κατάργηση των φύλων, η ανατροπή δηλαδή των έμφυλων προϊδεάσεων, των έμφυλα προσδιορισμένων προτύπων συμπεριφοράς και των αντίστοιχων κοινωνικών ρόλων που συνόδευαν τα δύο φύλα. Εφόσον η απελευθέρωση των γυναικών συνεπαγόταν την κατάργηση των φύλων, σήμαινε επίσης και την ταυτόχρονη απελευθέρωση των ανδρών. Με τον τρόπο αυτό, η πολιτική για την γυναικεία απελευθέρωση που αναλάμβανε το ΑΦΚ και το δεύτερο κύμα εν γένει, αν και θα είχε ως κέντρο της ανάλυσής του την γυναικεία καταπίεση, δεν θα αφορούσε μόνο τις γυναίκες αλλά θα είχε συνολικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι καμία κοινωνική ή διαπροσωπική σχέση δεν μένει ανεπηρέαστη από τις έμφυλες σχέσεις. Έτσι, μέσα από την ανάδειξη και ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης το ΑΦΚ είχε την αξίωση να αρθρώσει μια εναλλακτική ερμηνεία του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων και να εκπονήσει στρατηγικές που θα οδηγούσαν στην απόλυση της κοινωνικής και πολιτικής βαρύτητας της έμφυλης διαφοράς και άρα στην κατάργηση των φύλων.²⁰⁶

Ο στόχος της δημιουργίας μια τέτοιας διακριτής φεμινιστικής πολιτικής απαιτούσε την κατασκευή ενός διακριτού γυναικείου-φεμινιστικού πολιτικού υποκειμένου. Η διαδικασία δόμησης αυτού του υποκειμένου συγκεκριμενοποιήθηκε στην συλλογική πρακτική των «ομάδων αυτοσυνείδησης», οι οποίες έθεσαν σε πρακτική εφαρμογή όλες τις προκείμενες που χαρακτήρισαν το δεύτερο κύμα: την πολιτικοποίηση του προσωπικού, την κοινωνική δόμηση του «γυναικείου», τις επιρροές της ψυχανάλυσης²⁰⁷ και του αντιεξουσιαστικού χώρου.²⁰⁸ Οι γυναίκες που

²⁰⁶ Στο ίδιο, σ.7-8

²⁰⁷ Ο φεμινισμός του δεύτερου κύματος υπήρξε έντονα επηρεασμένος από τις ψυχαναλυτικές θεωρίες ιδιαίτερα του Λακάν, οι οποίες έστρεψαν την προσοχή στην σημασία που έχει η έμφυλα προσδιορισμένη κοινωνικοποίηση των παιδιών για την εσωτερίκευση των συμπεριφοριστικών προτύπων και των αντίστοιχων ρόλων που συνεπαγόταν ο έμφυλος προσδιορισμός. Η Αικατερίνη Τζανακάκη θεωρεί πως η επιρροή των ψυχαναλυτικών θεωριών σε ορισμένες φεμινίστριες είναι τέτοια που να μπορεί να γίνει λόγος για διακριτή τάση, της οποίας κυρίαρχη έκφραση θεωρεί το έργο της Nancy Chodorow, *The Reproduction of mothering: Psychoanalysis and the sociology of gender* που εκδίδεται το 1978. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.110-113 και Βλ Αικατερίνη Τζανακάκη, *Ευάλωτες ταυτότητες: τοπικές δομές και δράσεις για την στήριξη των γυναικών*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, 2017, σ.28-29 διαθέσιμο ηλεκτρονικά από την βιβλιοθήκη και κέντρο πληροφόρησης

συμμετείχαν στις ομάδες αυτές, οι οποίες συνήθως ήταν ολιγάριθμες, λαμβάνοντας ως δεδομένο τον κοινωνικό χαρακτήρα της γυναικείας καταπίεσης και επομένως ότι η δόμηση του «γυναικείου» συνέβαινε μέσα από κοινές για όλες τις γυναίκες εμπειρίες που συνήθως ενέπλεκαν την εμπειρία της βίας εις βάρος τους, προσπαθούσαν μοιραζόμενες τις εμπειρίες τους και αρθρώνοντάς τες με κοινωνικούς όρους αφ' ενός να ασκήσουν κριτική στην ανδρική πολιτική ως διανοητικό κατασκεύασμα, αφ' ετέρου να συγκεκριμενοποιήσουν τα δικά τους πολιτικά διακυβεύματα.

Η συγκεκριμενοποίηση της πολιτικοποίησης του προσωπικού από τις ομάδες αυτοσυνείδησης συνιστά μια πολιτική διαδικασία, η οποία θέτει στο επίκεντρο της πολιτικής παραγωγής την γυναικεία υποκειμενικότητα και την βιωμένη εμπειρία. Έτσι, πεδία, δραστηριότητες και χώροι όπου αναπαράγονταν η γυναικεία καταπίεση και μέχρι τότε θεωρούνταν απολιτικοί και ιδιωτικοί, όπως λ.χ. οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, μετατρέπονται σε οργανικό μέρος των κοινωνικών σχέσεων και τίθενται υπό δημόσια διαβούλευση. Με τον τρόπο αυτό, συμπεριλαμβάνονται στο πεδίο του «πολιτικού» ανανεώνοντας και επεκτείνοντας το περιεχόμενό του. Μέσα σε αυτή τη διαδικασία η γυναικεία υποκειμενικότητα δεν γίνεται αντιληπτή ως μια ομογενοποιημένη και εσωτερικά αδιαφοροποίητη ολότητα αλλά ως μια «εξατομικευμένη υποκειμενικότητα», η οποία μπορεί από την μια να διακρίνεται από μοναδικές εμπειρίες στον βαθμό που η προσωπική ιστορία της καθεμιάς είναι μοναδική, από την άλλη όμως οι εμπειρίες της αυτές είναι έμφυλα και κοινωνικά προσδιορισμένες. Έτσι, η καταπίεση που προκύπτει από αυτές αρθρώνομενη με κοινωνικούς όρους και υπό έμφυλο πρίσμα μπορεί να μετατρέψει την στενά προσωπική εμπειρία σε πολιτικό στόχο. Εφόσον η παραγωγή της πολιτικής στο πλαίσιο της φεμινιστικής συλλογικότητας αλλά και το ίδιο το αίσθημα του συνανήκειν σε αυτή βασίζονταν στην ατομική εμπειρία, η φεμινιστική πολιτική καταφέρνει να υπερβεί έναν από τους βασικούς λόγους απόρριψης της συμβατικής πολιτικής, την απώλεια της ατομικότητας μέσα στην συλλογικότητα.

του Αριστοτελείου πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, <http://ikee.lib.auth.gr/record/292383/files/GRI-2017-19703.pdf> [τ.π.] 26.5.2020

²⁰⁸ Για μια εξαιρετική απεικόνιση σε προσωπικό ύφος των ομάδων αυτών από μια γυναίκα που έπαιξε ρόλο στην δημιουργία τους ως εργαλείο πολιτικής ύπαρξης βλ. Lea Melandri (μτφρ. Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριλίζα-Μήτσου Παππά), «Για μια ανάλυση της διαφοράς» *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, τ.4 (Ιούλιος '80), σ. 78-84.

Οι θεματικές που προέκυπταν από τις διαδικασίες αυτές δημιουργούσαν την πεποίθηση πως κοινός παρονομαστής της γυναικείας καταπίεσης υπήρξε η ιδεολογικοποίηση της έμφυλης διαφοράς. Συνακόλουθα, οι θεματικές που απασχόλησαν το ΑΦΚ έδιναν έμφαση, αφενός, στην ανάδειξη και ανατροπή των έμφυλων προϊδεάσεων που τροφοδοτούσαν απόψεις περί «φυσικότητας» της γυναικείας υποτέλειας και προκαθορισμένων κοινωνικών ρόλων των φύλων, αφετέρου, στην «αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος». Ήδη από την «πρώιμη μεταπολίτευση» κυρίως αυτόνομες ομάδες γυναικών εκμεταλλεύονται την συγκυρία γενικευμένης αμφισβήτησης των κατεστημένων ηθών για να αναπτύξουν μια κριτική απέναντι στους παραδεδεγμένους έμφυλους ρόλους. Το «προηγούμενο» αυτό θα εκμεταλλευτεί μετέπειτα το περιοδικό *Σκούπα* (1979-1981) το οποίο θα ασκήσει δριμεία, συχνά καυστική κριτική στις δημόσιες αναπαραστάσεις των γυναικών και του γυναικείου λόγου από τα ΜΜΕ.²⁰⁹ Η θεματική της αυτοδιάθεσης του γυναικείου σώματος συμπεριελάμβανε μια σειρά στόχων ανάμεσα στους οποίους το δικαίωμα στην έκτρωση με ασφαλιστική κάλυψη, η νομιμοποίηση του αντισυλληπτικού χαπιού, η ανάληψη δράσεων για την εξάλειψη της έμφυλης βίας, ιδίως της ενδοοικογενειακής και των βιασμών.²¹⁰

Οι θεωρητικές αφετηρίες, οι πολιτικές πρακτικές και η τάση μαζικής αμφισβήτησης του «παραδοσιακού» και του «κατεστημένου» οδήγησαν το ΑΦΚ στην ολοκληρωτική αμφισβήτηση της κρατούσας πολιτικής ως «ανδροκρατούμενης». Παράλληλα όμως, η εγγύτητα που χαρακτήρισε το ΑΦΚ, όπως και το δεύτερο κύμα γενικότερα, με την ανανεωτική και την εξωκοινοβουλευτική αριστερά συνέβαλαν ώστε η κριτική και οι παρεμβάσεις του ΑΦΚ να μην αγνοήσουν κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο ιδιαίτερα και πιο «παραδοσιακά» πεδία όπως αυτό της εργασίας, το οποίο αποτελούσε κατ' εξοχήν πεδίο παρέμβασης των φεμινιστριών ήδη από το πρώτο κύμα. Έτσι, αυτόνομες ομάδες καταγγέλλουν τις έμφυλες διακρίσεις που υφίστανται οι γυναίκες στον εργασιακό τομέα και υποστηρίζουν συστηματικά τον αγώνα γυναικείων συνδικάτων, όπως αυτά των μαιών και των τηλεφωνητριών κατά της εκμετάλλευσης των εργατριών. Την ίδια στιγμή, αναπτύσσουν και πιο συμβατικές δράσεις που συμπεριλάμβαναν την οργάνωση διαδηλώσεων κατά του

²⁰⁹ Η κριτική αυτή αποτελεί μάλιστα καταστατικό στόχο του εκδοτικού εγχειρήματος. Βλ *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, τ.1 (Γενάρης '79), [Ανυπόγραφο], σ. 3-4

²¹⁰ Γεωργία Ντούσια, ό.π., σ.37· Ελένη Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών», ό.π., σ.298-299.

κατασταλτικού ελέγχου των πανεπιστημιακών λεσχών και της ζωής των γυναικών που ζούσαν εσωτερικές όπως λ.χ. οι σπουδάστριες μαιευτικής, την συμμετοχή στις παγκόσμιες δράσεις φεμινιστριών όπως ήταν η Διεθνής Ημέρα για την έκτρωση ή κινητοποιήσεις για την αντισύλληψη και την υποχρεωτική στείρωση. Τέλος, ανέπτυξαν δράσεις αλληλεγγύης για τις γυναίκες στο Ιράν και κινητοποιήθηκαν ενάντια στους βιασμούς και υπέρ του δικαιώματος των γυναικών στην ελεύθερη και άφοβη κυκλοφορία²¹¹

Τον Γενάρη του 1975 ιδρύεται η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ), η οποία –όπως φανερώνει και το προσδιοριστικό της «απελευθέρωσης» που εμπεριέχεται στον τίτλο της– υπήρξε η πρώτη συλλογικότητα που φέρει τα χαρακτηριστικά οργάνωσης και δράσης του δεύτερου κύματος, τα οποία περιγράφηκαν αδρά παραπάνω. Οι γυναίκες που αποτελούσαν την ΚΑΓ, αν και προέρχονταν από ετερόκλητα περιβάλλοντα, κινούνταν όλες ιδεολογικά στον χώρο κυρίως της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Έτσι, εντός της μπορούμε να εντοπίσουμε πολλές τροτσκίστριες, αναρχικές ή «ανένταχτες», γυναίκες δηλαδή που είχαν αποχωρήσει από τις αριστερές πολιτικές οργανώσεις όπου ανήκαν και άρθρωναν την πολιτική τους ταυτότητα με κυρίαρχη αναφορά στον φεμινισμό.²¹²

Ως συλλογικότητα η ΚΑΓ αναπτύσσει χαρακτηριστικά τα οποία μετέπειτα θα χαρακτηρίσουν τις περισσότερες αυτόνομες ομάδες γυναικών. Όπως αυτές μετέπειτα έτσι και η ΚΑΓ επηρεάζεται στην οργανωτική της διάρθρωση τόσο από τις σταθερές του δεύτερου κύματος διεθνώς όσο και από τα πρότυπα της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς. Έτσι, η ΚΑΓ απορρίπτει την έννοια της «εκπροσώπησης» επειδή δημιουργεί ελιτισμούς που αντιστρατεύονται την παραγωγή της συλλογικότητας στην βάση της πολιτικοποίησης του προσωπικού, αρνείται να μιλήσει στο όνομα του συνόλου των γυναικών παρά μόνο στο όνομα των γυναικών που την συγκροτούν και προκρίνει την αυτο-οργάνωση ως εχέγγυο για την επιτυχία της πάλης των γυναικών στην υπόθεση της απελευθέρωσής τους. Κατ' ακολουθία η ΚΑΓ οργανώνεται σε τέσσερις μικρές, αυτόνομες ομάδες θεματικά προσδιορισμένες, την «Ομάδα εργασίας», την «ομάδα παιδικών σταθμών», την «ομάδα ιδεολογίας και ΜΜΕ» και την «ομάδα σεξουαλικότητας και αντισύλληψης»,²¹³ οι οποίες λειτουργούσαν και

²¹¹ Στο ίδιο, σ.297-299

²¹² Γ. Αθανασάτου, ό.π., σ.296 και Α. Μιχοπούλου, ό.π., σ.33

²¹³ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), ό.π., σ.39

αποφάσιζαν με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες και χωρίς ιεραρχικές δομές. Αυτή η επιλογή υπήρξε μια στην πράξη κριτική στα καθιερωμένα οργανωτικά σχήματα της παραδοσιακής και μέχρι ενός βαθμού και της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς.²¹⁴

Η δόμηση της πολιτικής συνάφειας μεταξύ των μελών της ΚΑΓ –του φεμινιστικού τους «συνανήκειν»- προέκυπτε μέσα από την επικοινωνία και άρθρωση των κοινών τους βιωμάτων στην βάση της πολιτικοποίησης του προσωπικού.²¹⁵ Για την διασφάλιση της ακεραιότητας της διαδικασίας αυτής αλλά και της επιτυχίας του αγώνα των γυναικών, η ΚΑΓ προτάσσει ως απαραίτητη συνθήκη την αυτονομία της τόσο απέναντι στους άνδρες όσο και απέναντι στο κράτος και τα κόμματα. Με τον τρόπο αυτό, η έννοια της «αυτονομίας» αναδεικνύεται σε ειδοποιό χαρακτηριστικό της συλλογικότητας αυτής και μετέπειτα υιοθετείται ως καταστατική αρχή του ΑΦΚ όπου θα θεωρηθεί εχέγγυο της εξασφάλισης ενός ζωτικού χώρου για την επεξεργασία μιας συνολικής εναλλακτικής πολιτικής στρατηγικής για την απελευθέρωση των γυναικών και της μορφοποίησης του συλλογικού υποκειμένου που θα την πραγματώσει.

Κατά την τριετία 1976-1978 δημιουργούνται οι πρώτες δομές στις οποίες θα αρθρωθεί ο λόγος και θα οργανωθεί η δράση του ΑΦΚ. Το 1976 δημιουργείται το πρώτο βιβλιοπωλείο γυναικών («Το βιβλίο – το παιδί») από την Ελένη Παμπλούκη και την Μιμή Γαλανοπούλου.²¹⁶ Την ίδια χρονιά, δημιουργείται και η Συντονιστική Επιτροπή Γυναικείων Εκπροσώπων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ) σκοπός της οποίας υπήρξε η εξασφάλιση της συμμετοχής των γυναικών στις επιτροπές που επεξεργάζονταν την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, ζητήματος που –όπως θα φανεί και στην συνέχεια– αποτέλεσε το πεδίο συστράτευσης όλου του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος.²¹⁷ Από το 1978 η ΚΑΓ αρχίζει σταδιακά να διαλύεται και στην θέση της αναδύεται πλήθος αυτόνομων ομάδων τόσο στην Αθήνα όσο και στις μεγάλες πόλεις της επαρχίας, τα Γιάννενα, την Θεσσαλονίκη και την Κρήτη.²¹⁸

²¹⁴ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.33

²¹⁵ Γ. Αθανασάτου, ό.π., σ.296-297

²¹⁶ Υπάρχει μια διχογνωμία αναφορικά με την ακριβή ημερομηνία δημιουργίας του βιβλιοπωλείου με την Μιχοπούλου να σημειώνει πως δημιουργείται το '75 και την Ντούσια το '76. Βλ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.69υπ49 και Γεωργία Ντούσια, ό.π., σ. 35

²¹⁷ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ. 34-35

²¹⁸ Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.299

Το κύμα φοιτητικών καταλήψεων, που εξαπολύεται στα τέλη του 1979 ως αντίδραση σε μια δέσμη νομοθετικών μέτρων για την ανώτατη εκπαίδευση υπήρξε καταλύτης για τον πολλαπλασιασμό των αυτόνομων ομάδων γυναικών. Οι καταλήψεις δημιουργούν ένα κλίμα συστηματικής αμφισβήτησης που παρέπεμπε στις κινηματικές εκδοχές της δεκαετίας του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70 και οι οποίες υπήρξαν ιδιαίτερα ευνοϊκές για την ανάπτυξη και υποδοχή ενός ριζοσπαστικού φεμινιστικού λόγου. Το περιβάλλον αυτό αποδεικνύεται ακόμη ευνοϊκότερο αν σκεφτούμε πως οι καταλήψεις αποτελούν την τελευταία «μεγάλη» πράξη του φοιτητικού κινήματος της μεταπολίτευσης και σηματοδοτούν την μετάβαση σε έναν νέο ορίζοντα προβληματισμών που αναπτύσσονται από την φεμινιστική κριτική αλλά και την κοινωνική οικολογία.²¹⁹ Η συγκυρία ευνοεί μια τέτοια διάδοση και αποδοχή του φεμινιστικού λόγου, ώστε η ομάδα γυναικών νομικής να κάνει λόγο για «φεμινιστολατρεία».²²⁰

Το κλίμα αυτό σε συνδυασμό ενδεχομένως με την ανάπτυξη ενός κριτικού λόγου απέναντι στις παραδοσιακές παρατάξεις της κοινοβουλευτικής αλλά και εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, οι οποίες είχαν μέχρι τότε κυριαρχήσει εντός του φοιτητικού κινήματος, ώθησε σε ένα κύμα δημιουργίας αυτόνομων ομάδων γυναικών, μερικές εκ των οποίων σχηματίστηκαν από γυναίκες που αποσχίστηκαν από τις παλιές τους πολιτικές οργανώσεις. Παρόλο που οι διεργασίες αυτές θυμίζουν τις αποσχίσεις γυναικών από σχηματισμούς της αριστεράς, που σημάδεψαν την κινηματική ανάδυση του δεύτερου κύματος διεθνώς, στην Ελλάδα δεν παρουσίασαν αντίστοιχη μαζικότητα και ένταση. Η περιορισμένη ένταση του φαινομένου είχε σαν αποτέλεσμα ικανός αριθμός γυναικών οι οποίες εντάσσονταν σε αυτόνομες ομάδες γυναικών, κατ' εξοχήν όμως αυτές που βρίσκονταν εντός των μαζικών γυναικείων οργανώσεων να είναι ταυτόχρονα μέλη πολιτικών οργανώσεων και γυναικείων-φεμινιστικών συλλογικοτήτων.²²¹ Με τον τρόπο αυτό, προσδίδεται στο ελληνικό γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα ένα από τα ειδοποιά χαρακτηριστικά του, η «διπλή

²¹⁹ Νίκος Σερντεδάκις, «Συνέχειες και Ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την “Καχεκτική Δημοκρατία” στην “Μεταπολίτευση”», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα 2015: Θεμέλιο, σ.112-113

²²⁰ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.70υπ59

²²¹ Για τις μαζικές γυναικείες οργανώσεις, οι οποίες ήταν ιδεολογικά προσκείμενες σε κάποιο κόμμα θα γίνει λόγος στην συνέχεια.

στράτευση» πολλών από τα μέλη του, τα οποία βρίσκονταν την ίδια ώρα σε κομματικές οργανώσεις και σε φεμινιστικές ομάδες.²²²

Η διετία 1979-1980 υπήρξε κομβική για την συγκρότηση της φυσιογνωμίας του ΑΦΚ με αποτέλεσμα και μέλη του κινήματος που μετέπειτα επιχείρησαν την ιστορία του να σημειώνουν την διετία αυτή ως την «στιγμή» της γένεσης του κινήματος.²²³ Στην διαδικασία αυτή τομή συνιστούν οι εκδοτικές προσπάθειες της *Σκούπας: Για το γυναικείο ζήτημα* (1979-1981) και της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών (ΕΟΓ, '79-'81), οι οποίες σε μεγάλο βαθμό πραγματοποιούν την θεωρητική θεμελίωση του κινήματος. Οι δύο εκδοτικές προσπάθειες βρίσκονταν αρκετά κοντά τόσο στην κατανόηση του γυναικείου ζητήματος και της ανάγκης της εξοικείωσης των υπαρχουσών αυτόνομων ομάδων με βασικές θεωρητικές προκείμενες του δεύτερου κύματος, όσο και στο επίπεδο των μελών. Οι περισσότερες από τις γυναίκες που συμμετείχαν είχαν πανεπιστημιακή εκπαίδευση²²⁴ ενώ ορισμένες διδάσκουν μετέπειτα σε πανεπιστήμια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.²²⁵

Η *Σκούπα*, όπως καταδεικνύει και η ευρεία κυκλοφορία του,²²⁶ αποτέλεσε το σημαντικότερο περιοδικό της περιόδου και σημείο αναφοράς του κινήματος.²²⁷ Ειδοποιός διαφορά του έντυπου υπήρξε η πεποίθηση σχετικά με την ανυπαρξία μέχρι εκείνη την στιγμή ενός γυναικείου κινήματος –αντίστοιχου τουλάχιστον με αυτών της «δύσης»- με την *Σκούπα* να αναλαμβάνει τον ρόλο αυτού που θα έδινε την πρώτη ώθηση στην δημιουργία του. Έτσι, το έντυπο επιχειρεί να καλύψει το κενό αυτό λειτουργώντας αφενός ως βήμα για τις γυναίκες ώστε να μην μιλούν άλλοι εκ μέρους τους, αφετέρου ως χώρος μέσω του οποίου οι γυναίκες θα μπορούσαν να εξοικειωθούν με σειρά προβλημάτων που τις αφορούσαν και να έρθουν σε επαφή με

²²² Ενδεικτικά Βίκυ Κωτσοβέλου, Μαρία Ρεπούση, «Σκέψεις για την πολιτική ταυτότητα τω φεμινισμού στην Ελλάδα», *Δίνη* τ.4 (Ιούνιος '89), σ.19-20

²²³ Ενδεικτικά η Άννα Μιχοπούλου θεωρεί ιδρυτική στιγμή του ΑΦΚ τις φοιτητικές καταλήψεις του '79 και την συνακόλουθη δημιουργία πλειάδας αυτόνομων ομάδων, ενώ η Γεωργία Ντούσια την δημιουργία της Συντονιστική Επιτροπής Αγώνα Γυναικών το '80 για την οποία θα γίνει λόγος ακολούθως. Άννα Μιχοπούλου, *ό.π.*, σ.53 και Γεωργία Ντούσια, *ό.π.*, σ.34

²²⁴ Στην περίπτωση της Σκούπας, οι περισσότερες είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό, κυρίως στο Παρίσι και ορισμένες στην Φλωρεντία, και είχαν ήδη δημοσιεύσει πρωτότυπα άρθρα και μεταφράσεις σε διάφορα έντυπα. Άννα Μιχοπούλου, *ό.π.*, σ. 38, 66

²²⁵ Ενδεικτικό της εγγύτητας των δύο κινήσεων ήταν πως η Λήδα Μοσχονά υπήρξε μέλος και των δύο ενώ η «Σκούπα» στο τρίτο τεύχος της, τον Δεκέμβρη του '79, φιλοξενεί ευμενή σχόλια για την ΕΟΓ με αφορμή το βιβλίο της Άλις Σβάρτσερ, «Η μικρή διαφορά και οι μεγάλες της συνέπειες», την έκδοση του οποίου είχε επιμεληθεί η ΕΟΓ. Στο *ίδιο*, σ.49-52

²²⁶ 5.000 αντίτυπα στα τρία χρόνια που εκδιδόταν. Βλ ενδεικτικά, Ελένη Βαρίκα, *ό.π.*, σ.299

²²⁷ Αικατερίνη Τζανακάκη, *ό.π.*, σ.71

νέους τρόπους προσέγγισης των προβλημάτων αυτών. Στόχο του περιοδικού παράλληλα αποτέλεσε η άρθρωση μιας συγκροτημένης κριτικής, η οποία αφενός θα κλόνιζε κοινωνικές πεποιθήσεις, που στήριζαν την γυναικεία υποβάθμιση και οι οποίες προβάλλονταν σαν νομοτέλειες, αφετέρου θα στρεφόταν ιδιαίτερα κατά του επιστημονικού λόγου που υπήρξε «απολογητής» τους. Έτσι, θα πρόσφερε το ερέθισμα μιας συγκροτημένης κινητοποίησης των γυναικών προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσής τους.²²⁸

Στην διαδικασία αυτή η εξοικείωση με την ιστορία του ελληνικού γυναικείου κινήματος υπήρξε μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές του εντύπου καθώς οι φεμινίστριες της δεκαετίας του '70 δεν είχαν γνώση των αγώνων των γυναικών που είχαν προηγηθεί.²²⁹ Η αποκατάσταση της σύνδεσης με την ιστορία των γυναικών και η δημιουργία ιστορικής συνείδησης έδινε την δυνατότητα πλαισίωσης των συγκαιρινών τους αγώνων με νέο νόημα, ιστορικό βάθος και βαρύτητα. Παράλληλα, η μέχρι τότε αποσιώπηση της ιστορίας των γυναικών ερμηνεύεται ως «αντανάκλαση των σκοπιμοτήτων και ιεραρχιών» της ιστορικής πειθαρχίας, που την καθιστούσε τόσο ως προς την πράξη –όσον αφορά τα ιστορικά υποκείμενα στα οποία δινόταν η έμφαση– όσο και ως προς την αφήγηση –όσον αφορά τα ιστοριογραφικά υποκείμενα– ανδρική αποκλειστικότητα. Η κριτική προς την ιστορία αποτελούσε οργανικό μέρος μιας συνολικότερης κριτικής που ασκούσε το έντυπο για την έμφυλη συγκρότηση της επιστημονικής γνώσης τομέων όπως η ιατρική, η ψυχανάλυση και η ανθρωπολογία.²³⁰

Την 7^η Μαρτίου 1980 διεξήχθη η πρώτη μαζική συγκέντρωση διαμαρτυρίας των αυτόνομων ομάδων με αίτημα την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου. Η συγκέντρωση αυτή ήταν βαρύνουσας σημασίας καθώς κατέστησε για πρώτη φορά συνειδητή την σχετική μαζικότητα των αυτόνομων ομάδων στις ίδιες τις γυναίκες που τις αποτελούσαν, γεγονός που απέληξε στην δημιουργία της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα Γυναικών, γνωστής και ως «Συντονιστικό».²³¹ Η επιτροπή θα

²²⁸ Σκούπα τ.1 (Γενάρης '79), [Ανυπόγραφο], σ.1-2

²²⁹ Η Ελένη Βαρίκα σημειώνει χαρακτηριστικά πως «οι φεμινίστριες τις δεκαετίας του '70 είχαν την βεβαιότητα πως ξεκινούσαν από το μηδέν», Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.294

²³⁰ Στο ίδιο, σ.1-2

²³¹ Μέλη του «Συντονιστικού» υπήρξαν οι περισσότερες αυτόνομες ομάδες που μέχρι τότε είχαν δημιουργηθεί, συμπεριλαμβανομένης της συντακτικής επιτροπής της Σκούπας και της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών, που υπήρξε ο μόνος «φορέας» που συμμετείχε και στην οποία θα

δράσει καταλυτικά για τον μετασχηματισμό των σποραδικών και χωρίς διασυνδέσεις μεταξύ τους αυτόνομων ομάδων γυναικών σε οργανωμένη κίνηση, έτσι που από ορισμένες να θεωρείται ως η «στιγμή» της γένεσης του ΑΦΚ.²³² Το Ιούλιο του 1980 ο αυτόνομος χώρος της γυναικείας αμφισβήτησης νοιώθει πλέον έτοιμος να συστηθεί μεταξύ του αλλά και σε ένα ευρύτερο κοινό. Η επιθυμία αυτή θα μορφοποιηθεί στην έκδοση του περιοδικού *Σφίγγα*, το οποίο εκδίδει μόνο ένα τεύχος όπου παρουσιάζουν τις θέσεις τους και τις δράσεις τους όσες αυτόνομες γυναικείες ομάδες δέχθηκαν να γράψουν, ενώ συμπεριλαμβάνεται και ένα μακροσκελές κείμενο για την «αυτονομία» που αποτέλεσε σημείο αναφοράς του κινήματος.²³³

Μετά από ιδεολογικές διενέξεις το «Συντονιστικό» θα διαλυθεί εντός του 1980 και η λειτουργία του θα αντικατασταθεί από το «Σπίτι των γυναικών» (1980-1988), που δημιουργείται από γυναίκες οι οποίες μετά την διάλυση του «Συντονιστικού» θεωρούσαν την συνέχιση της συνεργασίας των αυτόνομων ομάδων ως απαραίτητη συνθήκη για την επιτυχία του αγώνα τους. Το «Σπίτι των γυναικών» αποτέλεσε «στέκι, τόπο συνάντησης, αντιπαράθεσης, επεξεργασίας απόψεων και διασκέδασης», αλλά κυρίως τόπο οργάνωσης της δράσης και των παρεμβάσεων του ΑΦΚ κατά την επόμενη περίοδο, η οποία θα αναδείκνυε ως κυρίαρχα πεδία παρέμβασης την έμφυλη βία, τόσο την ενδοοικογενειακή όσο και εκτός οικογένειας. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στο ζήτημα των βιασμών και της σεξουαλικής παρενόχλησης ενώ πολλαπλές θα είναι οι δράσεις υπέρ της αυτοδιάθεσης του γυναικείου σώματος συμπεριλαμβανομένων των διεκδικήσεων για νόμιμες και δωρεάν αμβλώσεις²³⁴ καθώς και της νομιμοποίησης του αντισυλληπτικού χαπιού.

2.2 Μαζικές γυναικείες οργανώσεις και ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας

Κύριο χαρακτηριστικό του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης υπήρξε η οργανωτική του ποικιλομορφία. Έτσι, πέραν του ΑΦΚ το κίνημα αρθρώθηκε σε άλλους δύο βασικούς πυλώνες, οι οποίοι κάνουν την εμφάνισή τους την ίδια περίοδο. Στην συγκυρία της μετάβασης στην δημοκρατία επανιδρύονται

αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα. Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.53-54 και Γεωργία Ντούσια, ό.π., σ.34

²³² Στο ίδιο, σ.34

²³³ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ. 56-58

²³⁴ Πετρχαίνουν την νομιμοποίησή τους αργά το 1986 όχι ωστόσο την ασφαλιστική τους κάλυψη

σύλλογοι και σύνδεσμοι οι οποίοι υπήρχαν ήδη από το πρώτο κύμα φεμινισμού στην Ελλάδα, όπως ο «Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» (ΣΔΓ), το «Λύκειο Ελληνίδων» και το «Εθνικόν Συμβούλιον Ελληνίδων».²³⁵ Από την άλλη, συγκροτούνται μαζικές οργανώσεις ιδεολογικά προσκείμενες σε κόμματα, η Ένωση Γυναικών Ελλάδος (ΕΓΕ) προσκείμενη στο Πασοκ²³⁶, η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος (ΟΓΕ)²³⁷ προσκείμενη στο ΚΚΕ και η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ)²³⁸ προσκείμενη στο ΚΚΕεσωτ.²³⁹ Μαζί με το ΑΦΚ οι τρεις πυλώνες του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης αντιστοιχούν σε δύο τρόπους αντίληψης του γυναικείου ζητήματος. Οι μεν γυναικείες οργανώσεις και ο «παλιός φεμινισμός» ταύτιζαν την επίλυσή του με την εξασφάλιση της έμφυλης ισότητας μέσω διεκδικήσεων θεσμικού κατά βάση χαρακτήρα. Το δε ΑΦΚ χωρίς να αγνοεί την σημασία της εξασφάλισης της νομικής ισότητας, στις κινητοποιήσεις για την οποία συμμετείχε, δίνει έμφαση στην δράση σε επίπεδο βάσης με στόχο την γυναικεία απελευθέρωση, την οποία ταύτιζε με την κατάργηση των φύλων.

Οι μαζικές γυναικείες οργανώσεις αρχίζουν να δημιουργούνται ήδη από το 1974 με πρώτη να κάνει την εμφάνισή της η ΚΔΓ, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα πρωτοβουλίας γυναικών προερχόμενων από διάφορους φορείς της ανανεωτικής κυρίως αριστεράς. Το 1976 υπό το βάρος κομματικών διαφορών η ΚΔΓ διασπάται και δημιουργούνται οι άλλες δύο οργανώσεις, η ΕΓΕ, η οποία θα είναι προσκείμενη στο Πασοκ και η ΟΓΕ, η οποία θα είναι προσκείμενη στο ΚΚΕ αφήνοντας την ΚΔΓ

²³⁵ Στην παρούσα προβληματική από αυτές τις οργανώσεις επιλέχθηκε λόγω της συνάφειας με το θέμα, η ανάλυση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας μιας και ο σύνδεσμος υπήρξε βασικός φορέας των κινητοποιήσεων για την κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών στις αρχές του αιώνα, ενώ μεταπολιτευτικά πρωτοστάτησε στις δράσεις για την θεσμική βελτίωση της θέσης των γυναικών και στην συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση.

²³⁶ Η ΕΓΕ εξέδιδε το περιοδικό «Ανοιχτό Παράθυρο»

²³⁷ Η ΟΓΕ εξέδιδε το περιοδικό «Σύγχρονη Γυναίκα»

²³⁸ Η ΚΔΓ εξέδιδε το περιοδικό «Δελτίο Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών»

²³⁹ Οι οργανώσεις αυτές αποτελούν μέρος αυτού που αποκαλείται από τις γυναίκες του ΑΦΚ «κρατικός φεμινισμός», μέρος του οποίου υπήρξαν και το Συμβούλιο Ισότητας (από το 1988 Γενική Γραμματεία Ισότητας) και τα γυναικεία τμήματα κομμάτων, τα οποία κάνουν την εμφάνισή τους την δεκαετία του '90. Κατά μια άλλη ταξινόμηση, οι μαζικές γυναικείες οργανώσεις λόγω της οργανωτικής τους ανεξαρτησίας από τα κόμματα στα οποία πρόσκειντο ιδεολογικά και πολιτικά καταλογογραφούνται και ως «ημικρατικός φεμινισμός» (quasi women's policy agencies) βλ. Joni Lovenduski (επιμ.) *State Feminism and political representation*, ό.π., σ.14-15. Λόγω της συνάφειας με την θεματική της παρούσας έρευνας και των περιορισμένων χρονικών αλλά και χωρικών διαθεσιμοτήτων, κρίθηκε απαραίτητο η έμφαση να δοθεί στις μαζικές οργανώσεις ενώ από τις παλιότερες οργανώσεις στον ΣΔΓ, ο οποίος υπήρξε ο κύριος υποστηρικτής των θετικών μέτρων και των ποσοτώσεων στην Ελλάδα.

να ταυτιστεί με τις γυναίκες που ιδεολογικά ταυτίζονταν με το ΚΚΕεσωτ.²⁴⁰ Το γεγονός ότι οι οργανώσεις αυτές κάνουν την εμφάνισή τους ήδη την επαύριο της πτώσης της δικτατορίας είναι ενδεικτικό της ανανεωμένης σημασίας που το γυναικείο ζήτημα απέκτησε κατά την μεταπολιτευτική περίοδο. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, στα μέσα της δεκαετίας του '70 η φεμινιστική προβληματική του δεύτερου κύματος είχε καταφέρει να δημιουργήσει έναν ευρύτερο προβληματισμό σχετικά με την θέση των γυναικών, ο οποίος υπό την μορφή του προτάγματος της έμφυλης ισότητας βρέθηκε στο επίκεντρο επεξεργασιών διεθνών οργανισμών όπως του ΟΗΕ και της ΕΟΚ. Οι προβληματισμοί αυτοί σήμαναν την διεθνοποίηση σε θεσμικό επίπεδο των προβληματισμών για την γυναικεία υποβάθμιση ωθώντας σε μια σειρά δράσεων κατά την περίοδο 1975-1979 προς την ενίσχυση των γυναικών και την εξασφάλιση της έμφυλης ισότητας.²⁴¹

Οι εξελίξεις αυτές δεν μένουν άγνωστες στην Ελλάδα Αντιθέτως, συμβάλλουν σε ικανό βαθμό στην αναβάθμιση της σημασίας του γυναικείου ζητήματος το οποίο εισέρχεται πλέον και εντός του πρίσματος της συμβατικής πολιτικής. Είναι κατά ένα μέρος λόγω αυτής της στροφής προς το γυναικείο ζήτημα που από τις πρώτες πράξεις των κομμάτων της μεταπολίτευσης ήταν η δημιουργία μαζικών γυναικείων οργανώσεων.²⁴² Ωστόσο, η ανάδυση των μαζικών γυναικείων οργανώσεων υπήρξε εξίσου αποτέλεσμα και των ίδιων των συνθηκών της μετάβασης και του χαρακτήρα του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος. Το τελευταίο χαρακτηρίστηκε από δύο βασικές καινοτομίες συγκριτικά με τις προηγούμενες περιόδους: αφενός από την μονοπώληση της πολιτικής αντιπροσώπευσης από τα κόμματα, τα οποία απαλλαγμένα από τους μη εκλεγμένους φορείς εκπροσώπησης συμφερόντων όπως ο στρατός, το στέμμα και το «παρακράτος», έμεναν οι μοναδικοί φορείς νόμιμης εκπροσώπησης ώστε η Γ' Ελληνική Δημοκρατία να χαρακτηρίζεται ως προς το πολιτικό της σύστημα και «κομματική δημοκρατία».²⁴³ Αφετέρου, από την «μαζικοποίηση» των κομμάτων τα οποία οργανώνονται σε σταθερούς μηχανισμούς

²⁴⁰ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.31-34. Για τα χαρακτηριστικά και την διάσπαση της ΚΔΓ βλ. Άννα Παπαγαρουφάλη, «Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών: Ένα (δι-)ερευνητικό ταξίδι στο παρελθόν του ελληνικού γυναικείου κινήματος», Δίηη τ.8 ('95-'96), σ.15-30

²⁴¹ Από αυτές κομβικότερες ίσως υπήρξαν η διενέργεια του Πρώτου Παγκοσμίου Συνεδρίου για τις Γυναίκες στο Μεξικό το '75, η ανακήρυξη του έτους 1975 ως «έτος γυναίκας» του ΟΗΕ μετά το πέρας του οποίου μετατρέπεται σε «δεκαετία γυναίκας» (1975-1985) και η Σύμβαση για την Κατάργηση όλων των Διακρίσεων εναντίων των Γυναικών (CEDAW) το '79.

²⁴² Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.296

²⁴³ Ο χαρακτηρισμός ανήκει στο Γιάννη Βούλγαρη. Βλ. Γιάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, ό.π., σ.43

με μαζικές δομές σε μια προσπάθεια να ανταποκριθούν, να κατευθύνουν και να ελέγξουν την έντονη πολιτική διαθεσιμότητα, κινηματική και διεκδικητική δραστηριότητα που χαρακτήρισε τα πρώτα κυρίως χρόνια της μεταπολίτευσης.²⁴⁴

Οι έντονες απεργιακές κινητοποιήσεις της πρώτης περιόδου,²⁴⁵ οι δράσεις των εργοστασιακών σωματείων βάσης, οι διαδηλώσεις για την «αποχουντοποίηση» με αφορμή τις δίκες των πρωταιτίων και των βασανιστών, η μαζική συμμετοχή στις επετείους του Πολυτεχνείου και της 21^{ης} Απριλίου και η αθρόα εγγραφή στις πολιτικές οργανώσεις και νεολαίες της αριστεράς και του Πασοκ, συνέθεταν το προφίλ μιας κοινωνίας με έντονη διάθεση συμμετοχής στην πολιτική, έτσι που για την πρώτη μεταδικτατορική περίοδο να γίνεται λόγος για μια τάση «μαζικοποίησης της δημοκρατίας».²⁴⁶ Η τελευταία πήρε τουλάχιστον δύο μορφές: την τάση της πολιτικής εμπλοκής για την συνδιαμόρφωση της πολιτικής²⁴⁷ και την ενίσχυση της συμμετοχής στις εκλογικές διαδικασίες, η οποία μεταφράστηκε σε σχετικά μικρά ποσοστά εκλογικής αποχής δημιουργώντας για τα κόμματα ευκαιρίες επέκτασης της εκλογικής επιρροής τους. Η «μαζικοποίηση» των κομμάτων λειτούργησε ως μέσο κομματικής πλαισίωσης της πολιτικής διαθεσιμότητας της πρώιμης μεταπολίτευσης και διοχέτευσής της προς τους κομματικούς σχηματισμούς. Η διάθεση αυτή αποτυπώνεται στην μεταβολή της ίδιας της πολιτικής πρακτικής των κομμάτων με την ανάπτυξη κομματικών λειτουργιών βάσης και τη διενέργεια μαζικών συγκεντρώσεων και κινητοποιήσεων, οι οποίες αποτελούν προσπάθειες σύνδεσης των πολιτικών διεκδικήσεων των κινητοποιούμενων κοινωνικών ομάδων της μεταπολίτευσης με το πολιτικό τους πρόγραμμα. Επομένως, η «μαζικοποίηση» των κομμάτων δεν συνίσταντο μόνο στην ποσοτική αύξηση των μελών τους αλλά και σε μια ποιοτική μεταστροφή της οργάνωσης της πολιτικής τους πρακτικής με σκοπό τον

²⁴⁴ Στο ίδιο, σ.43-44

²⁴⁵ Η απεργία των οικοδόμων στις 23.7.'75 και η σαρανταοχτάωρη απεργία στις 24-25.5.'76 με αφορμή την ψήφιση του Ν. 330/'76, που ρύθμιζε τις εργασιακές σχέσεις στο νέο πολίτευμα, υπήρξαν λόγω της έντασης της καταστολής τους και του λόγου που αναπτύχθηκε γύρω από αυτές από τις σημαντικότερες.

²⁴⁶ Νίκος Σερντεδάκις, ό.π., σ.108.

²⁴⁷ Στις απεργίες των οικοδόμων το 1975 και της σαρανταοχτάωρης απεργίας τον επόμενο χρόνο με αφορμή την ψήφιση του Ν.330/'76 λ.χ. η διάσταση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής καθώς και οι δύο περιπτώσεις δεν υπήρξαν απλά μια «αντίδραση» σε μια προσπάθεια επιβολής της κυβερνητικής πολιτικής αλλά μια προσπάθεια να αρθρώσουν μια αντιπρόταση για το τι πολιτική θεωρούσαν πως θα έπρεπε να ακολουθηθεί. Έτσι, κινητοποιήσεις σαν και αυτές δεν θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται απλά ως συλλογικές δράσεις που στόχο είχαν μόνο την περιφρούρηση στενών επαγγελματικών και κλαδικών συμφερόντων, αλλά ως βαθιά πολιτικές κινητοποιήσεις που διακήρυτταν μια διαφορετική άποψη για την πολιτική και διεκδικούσαν με την ίδια τους την πράξη της διαμαρτυρίας την αναγνώριση της ικανότητά τους να διατυπώνουν μια τέτοια άποψη.

έλεγχο της πολιτικής διαθεσιμότητας που χαρακτήρισε την πρόμη μεταπολίτευση και την διοχέτευσή της στους κομματικούς σχηματισμούς.²⁴⁸

Είναι ακριβώς η ίδια λειτουργία που καλούνται να επιτελέσουν για τον γυναικείο πληθυσμό οι προσκείμενες σε κόμματα γυναικείες οργανώσεις, οι οποίες θεωρούνταν επιφορτισμένες από τα κόμματά τους με τον ρόλο της άσκησης πολιτικής στον «επιμέρους πολιτικό τομέα» του γυναικείου ζητήματος και του προσεταιρισμού των γυναικών ψηφοφόρων.²⁴⁹ Το κατά πόσο και σε ποιόν βαθμό οι γυναικείες οργανώσεις πράγματι επιτέλεσαν την λειτουργία που τους επιύλασαν τα κόμματά τους εξαρτήθηκε από τους δικούς τους στόχους, το πώς κατανοούσαν το γυναικείο ζήτημα και το κατά πόσο ήταν έτοιμες να δεχθούν την κομματική ερμηνεία του. Κοινό στοιχείο των οργανώσεων αυτών και βασική τους διαφοροποίηση σε σχέση με τις αυτόνομες ομάδες γυναικών είναι πως επιδιώκουν να αναδειχθούν ως εκπρόσωποι των γυναικών εξαργυρώνοντας το κύρος που αντλούν αποκλειστικά λόγω των δεσμών με τα κόμματά τους. Έτσι, αναζητούν μια θέση στο ενδιάμεσο της συμβατικής πολιτικής εξουσίας και της κοινωνικής βάσης ως δίαυλοι προώθησης των γυναικείων συμφερόντων και ως μέσα εισόδου των γυναικών στην συμβατική πολιτική.²⁵⁰ Επομένως, η προσέγκυση των γυναικών στις τάξεις τους βρίσκεται εντός του πρίσματος και των τριών μαζικών γυναικείων οργανώσεων, ΕΓΕ, ΚΔΓ και ΟΓΕ.

Η φυσιογνωμία των γυναικείων οργανώσεων τους έδινε την δυνατότητα να διοχετεύσουν τις γυναίκες ψηφοφόρους προς τα κόμματα στα οποία ήταν ιδεολογικά προσκείμενες κυρίως λόγω της μαζικότητας τους, η οποία πρόσφερε, όπως και στα κόμματα, την δυνατότητα της προσέγγισης και οργάνωσης των γυναικών σε πανελλήνιο επίπεδο. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτουργούσε και η επιλογή του αποπολιτικοποιημένου αυτοπροσδιορισμού τους,²⁵¹ ο οποίος τους επέτρεπε να ανάγουν μόνο το φύλο σε κριτήριο ένταξης στις τάξεις τους καταφέροντας με τον τρόπο αυτό να επεκτείνουν την αναφορά τους πολύ πέραν της εκλογικής-ιδεολογικής αναφοράς των κομμάτων τους.²⁵²

²⁴⁸ Γιάννης Βούλγαρης, ό.π., σ.44-45

²⁴⁹ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.32-33, 67υπ5

²⁵⁰ Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.297

²⁵¹ Η επιλογή «άχρωμων» τίτλων, τους επιτρέπουν τυπικά να μην ταυτίζονται με τα κόμματά τους παρά τις καταφανείς συνδέσεις τους με αυτά. Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ. 34

²⁵² Είναι ενδεχομένως για τον λόγο αυτό που τα κόμματα στα οποία είναι προσκείμενες οι οργανώσεις συμφώνησαν στην οργανωτική τους ανεξαρτησία.

Σε κάθε περίπτωση η φυσιολογική συνάφεια των τριών οργανώσεων δεν σήμαινε και την ταύτισή τους επί του γυναικείου ζητήματος. Έτσι, ανάμεσα στην ΚΔΓ και την ΟΓΕ σημειώνεται μια ξεκάθαρη ρήξη ως προς το ζήτημα της αυτονομίας των γυναικείων αγώνων και του φεμινιστικού κινήματος. Η ΟΓΕ σε μεγάλο βαθμό δέχεται αυτούσιο τον τρόπο προσέγγισης του γυναικείου ζητήματος από το ΚΚΕ. Αυτό αποτυπώνεται και στην οργανωτική της διάρθρωση η οποία υπήρξε πανομοιότυπη με αυτή του κομμουνιστικού κόμματος και πολύ πιο ομοιογενής σε σχέση με τις αυτόνομες ομάδες γυναικών ή ακόμη και σε σχέση με την ΚΔΓ. Έτσι, η ΟΓΕ αντιτίθεται ολοκληρωτικά απέναντι σε οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με την ιδιαιτερότητα του γυναικείου ζητήματος και την ανάπτυξη αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος.²⁵³ Όπως και στην παραδοσιακή αντίληψη της αριστεράς, έτσι και στην αντίληψη της ΟΓΕ το φεμινιστικό κίνημα φαίνεται να βαρύνεται με το «στίγμα» της αστικής καταγωγής του και να θεωρείται διασπαστικό στοιχείο του αρραγούς λαϊκού μετώπου.²⁵⁴ Η ΟΓΕ υπάγει τους αγώνες υπέρ των γυναικών στους ευρύτερους λαϊκούς αγώνες διεκδικώντας, μεταξύ άλλων, την εξασφάλιση της εργασίας και των ασφαλιστικών δικαιωμάτων των γυναικών, την αναγνώριση της κοινωνικής αξίας της μητρότητας και την προστασία της εργαζόμενης μητέρας, ενώ κινητοποιείται και για την ειρήνη και τους πυρηνικούς αποπλισμούς.²⁵⁵

Από την άλλη μεριά, στα πλαίσια της ΚΔΓ αναπτύσσονται έντονοι προβληματισμοί γύρω από το ζήτημα της αυτονομίας του γυναικείου ζητήματος και κινήματος λόγω των αντίστοιχων προβληματισμών που είχαν αναπτυχθεί στα πλαίσια του ΚΚΕεσωτ. και ιδιαίτερα της νεολαίας ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος. Ο «Ρήγας» ήδη από την πρώτη πανελλήνια συνδιάσκεψή του είχε αναγνωρίσει και κατοχυρώσει την αρχή της αυτονομίας των κοινωνικών κινήματων ως απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να μην μετατραπούν σε ιμάντες μεταβίβασης κομματικών γραμμών αλλά να έχουν την δυνατότητα αυτόνομης χάραξης πολιτικής. Η έννοια της «αυτονομίας», τόσο για τον «Ρήγα» όσο και για το ΚΚΕεσωτ., θεωρούνταν προαπαιτούμενο για την εξασφάλιση του πλουραλισμού και της πολυφωνίας: αφενός λειτουργούσαν ως ειδοποιό διαφορές

²⁵³ Λόγω αυτής αντίθεσης η Βαρίκα χαρακτηρίζει την ΟΓΕ ως οργάνωση «ρητά αντιφεμινιστική». Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ. 296

²⁵⁴ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.31-32

²⁵⁵ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), ό.π., σ.30 και Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.296. Για μια ενδεικτική προσέγγιση του γυναικείου ζητήματος από το ΚΚΕ που φανερώνει την ξεκάθαρη υπαγωγή του γυναικείου ζητήματος στους ταξικούς αγώνες βλ. Μαριάννα Ρανού, «Γυναίκα και εκλογικοί στόχοι του ΚΚΕ», Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αρχείο Λειβαδίτη, GR ΓΠ/ΙΑΒ/Α25/ΦΠΠ/Φ1.5175, σ.24-31

συγκριτικά με τον συγκεντρωτισμό του σοβιετικού μοντέλου, αφετέρου εξασφάλιζαν την δημοκρατική πορεία προς τον σοσιαλισμό, που προσδιόρισε την ταυτότητα της ανανεωτικής αριστεράς.²⁵⁶

Το πρόταγμα της αυτονομίας επηρεάζει ιδιαίτερα την ΚΔΓ τόσο ως προς τις σχέσεις της με το ΚΚΕεσωτ όσο και ως προς τα πεδία προβληματισμού και παρέμβασής της. Ενώ στην αρχή της περιόδου καταπιανόταν με πιο «παραδοσιακά» πεδία προβληματισμού όπως η προστασία της μητρότητας και η ανατροφή των παιδιών, ήδη από το 1977 αναπτύσσουν προβληματισμούς παραπλήσιους των αυτόνομων ομάδων με κυρίαρχη έμφαση στην αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος.²⁵⁷ Η στάση της ΚΔΓ απέναντι στο ζήτημα της αυτονομίας θα προσδώσει στην οργάνωση μια διττή ταυτότητα καθώς από την μια μεριά η οργανωτική της διάρθρωση και η κομματική της αναφορά την φέρνει κοντά στις άλλες γυναικείες οργανώσεις, από την άλλη οι προβληματισμοί της την φέρνουν κοντά στις αυτόνομες ομάδες, σε κινητοποιήσεις των οποίων συμμετέχει, όπως λ.χ. στην διαμαρτυρία κατά των καλλιστείων το 1978.²⁵⁸ Αν και το ΚΚΕεσωτ. δέχεται μέχρι έναν βαθμό την αυτόνομη ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτικής και την δυνατότητά της να παρέχει μια εναλλακτική θέαση του «πολιτικού», η ανδρική κυριαρχία στην οργανωτική λειτουργία του κόμματος όπως και η πρωτοκαθεδρία του ταξικού αγώνα και της ταξικής προσέγγισης των κοινωνικών ανισοτήτων περιόριζαν τις δυνατότητες ΚΔΓ να επηρεάσει σημαντικά την κεντρική πολιτική του κόμματος.

Κάπου στο ενδιάμεσο των προσεγγίσεων αυτών βρισκόταν η τοποθέτηση της ΕΓΕ για το γυναικείο ζήτημα. Αν και η οργάνωση διατεινόταν πως αναγνώριζε την ιδιαιτερότητα της γυναικείας καταπίεσης, το γεγονός δηλαδή ότι τα δύο φύλα δεν υφίσταντο με τον ίδιο τρόπο τις κοινωνικές ανισότητες και επιπλέον ότι οι γυναίκες υφίστανται ανισότητες αποκλειστικά λόγω του έμφυλου προσδιορισμού τους, δεν θεωρούσε το γυναικείο ζήτημα ως αυτόνομο αλλά οργανικό μέρος των λαϊκών αγώνων για τον εκδημοκρατισμό και την σοσιαλιστική κοινωνική αλλαγή. Επομένως,

²⁵⁶ Ο Νίκος Πουланτζάς είχε σχηματοποιήσει την ταυτοτική αυτή θέση στην φράση «Ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει». Νίκος Πουланτζάς, «Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός», Αθήνα 2008: Θεμέλιο

²⁵⁷ Ο Νικόλαος Παπαδογιάννης σημειώνει πως από το 1977 στο φεστιβάλ του «Ρήγα», «Αυγή-Θούριος» παρέχεται ειδικός χώρος μόνο για τις γυναίκες της παράταξης ώστε να παρουσιάσουν τις ιδέες τους, οι οποίες κινούνταν στις παραπάνω θεματικές. Νικόλαος Παπαδογιάννης, «Νεανική πολιτικοποίηση και “πολιτισμός” στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης», ό.π., σ.143-144

²⁵⁸ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), ό.π., σ.26 και Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.35

όπως και για τις άλλες δύο οργανώσεις η γυναικεία καταπίεση δεν στέκεται αφορμή για την άρθρωση μιας συνολικής εναλλακτικής ερμηνείας των κοινωνικών σχέσεων, αλλά αντιμετωπίζεται ως ένα επιμέρους –αν και ίσης σημασίας– ζήτημα στο πλαίσιο ευρύτερων πολιτικών διακυβευμάτων. Το γεγονός αυτό συμβάλλει ώστε η οργάνωση να μην επεξεργασθεί ειδικά αναλυτικά εργαλεία κατανόησης του γυναικείου ζητήματος αλλά να το ερμηνεύσει προσαρμόζοντας τους φεμινιστικούς προβληματισμούς στην σοσιαλιστική ιδεολογία.²⁵⁹

Το αποτέλεσμα υπήρξε το ιδεολογικό σχήμα του «σοσιαλιστικού φεμινισμού» κύριο χαρακτηριστικό του οποίου ήταν η κατανόηση της γυναικείας καταπίεσης ως παράγωγο ταυτόχρονα της πατριαρχίας και του καπιταλισμού.²⁶⁰ Βασική θέση του σοσιαλιστικού φεμινισμού υπήρξε η πεποίθηση πως η αποποίηση των παραδοσιακών ρόλων των γυναικών, που οφείλονται στην καταπιεστική πατριαρχική δομή, μπορεί να επιτευχθεί μόνο στα πλαίσια του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, μόνο όταν δηλαδή το όραμα της κατάργησης της γυναικείας καταπίεσης συνδεθεί με το σοσιαλιστικό όραμα της κατάργησης της κοινωνικής καταπίεσης εν γένει.²⁶¹ Έτσι, ο σοσιαλιστικός φεμινισμός προσβλέπει σε έναν ριζικό μετασχηματισμό ρόλων, θεσμών, αξιών και νοοτροπιών, προς την κατεύθυνση τόσο της γυναικείας απελευθέρωσης²⁶² όσο και της κοινωνικής-ταξικής απελευθέρωσης, τις οποίες συνδέει άρρηκτα. Με τον τρόπο αυτό, οι γυναικείοι αγώνες ανάγονται σε αναπόσπαστο κομμάτι των λαϊκών, όπως αποτυπώνεται και στο κεντρικό σύνθημα της οργάνωσης: «Δεν υπάρχει γυναικεία απελευθέρωση χωρίς κοινωνική

²⁵⁹ I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (26,27,28 Νοεμβρίου 1982), «Εκτη Ιδεολογική Εισήγηση, θέμα: Τάσεις στο φεμινιστικό κίνημα», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7674, σ.4. Η τάση εφαρμογής των μαρξιστικών αναλυτικών εργαλείων στην απόπειρα κατανόησης της γυναικείας καταπίεσης υπήρξε πάγιο χαρακτηριστικό της τάσης του σοσιαλιστικού-μαρξιστικού φεμινισμού διεθνώς. Ενδεικτικό παράδειγμα το άρθρο της Catherine MacKinnon, *Feminism, Marxism, method and the State : An agenda for theory* όπου η «σεξουαλικότητα» αναδεικνύεται να παίζει για την γυναικεία εκμετάλλευση τον ίδιο ρόλο που παίζει η «τάξη» για την εργατική εκμετάλλευση. Όπως η οργανωμένη εκμετάλλευση της εργασίας ορίζει την τάξη των εργατών έτσι για την MacKinnon η οργανωμένη εκμετάλλευση της σεξουαλικότητας ορίζει την «τάξη των γυναικών». Catherine MacKinnon, «Feminism, Marxism, method and the State: An agenda for theory», *Feminist Theory Vol. 7, No. 3 (Spring, 1982)*, σ. 515-544

²⁶⁰ I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (1982), «πρώτη ενημερωτική συνάντηση των νέων μελών της ΕΓΕ: ιστορία-ιδεολογία-στόχοι», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ3/ΥΦ1.7628, σ.1-2

²⁶¹ Στο ίδιο, σ.2 και Ελπίδα Πραξιάδου, «Γιατί φεμινίστρια-σοσιαλίστρια;», *Ανοιχτό Παράθυρο* τ.38 (Μάρτιος-Απρίλιος '87), σ.4-8

²⁶² Η «γυναικεία απελευθέρωση» υπήρξε ένα από τα βασικά προτάγματα και της ΕΓΕ λαμβάνοντας το νόημα της κατάργησης των έμφυλων στερεοτύπων βλ. ενδεικτικά III Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7685, σ.8

απελευθέρωση και δεν υπάρχει κοινωνική απελευθέρωση χωρίς γυναικεία απελευθέρωση».²⁶³

Με βάση την ιδεολογία του σοσιαλιστικού φεμινισμού η ΕΓΕ επιχειρεί να εμφανιστεί ως ο εισηγητής μιας νέας φάσης για το γυναικείο κίνημα, της οποίας κυρίαρχο στοιχείο θα αποτελούσε η «συμφιλίωση του φεμινισμού με την πολιτική» και βασικά της προτάγματα η μαζική είσοδος των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων και η διεκδίκηση μιας έμφυλα δικαιότερης κατανομής της πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό, η ΕΓΕ επιχειρεί να υπογραμμίσει την διαφοροποίησή της σε δύο βασικά και αλληλένδετα σημεία σε σχέση με τα φεμινιστικά πρότυπα του δεύτερου κύματος: αφενός στην ολοκληρωτική απόρριψη της συμμετοχής των γυναικών στην συμβατική πολιτική λόγω της ανδροκεντρικής, έντονα ιεραρχικής και εξουσιαστικής συγκρότησής της, αφετέρου στην επιλογή των αυτόνομων ομάδων γυναικών να οργανώνονται σε μικρές, ομάδες χωρίς στιβαρή οργανωτική δομή.²⁶⁴

Η επιδίωξη της προώθησης των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων εκ μέρους της ΕΓΕ, δεν σήμαινε και την άρνηση της ανδροκεντρικής συγκρότησης της παραδοσιακής πολιτικής και συνακόλουθα της καταπιεστικής λειτουργίας που είχε για τις γυναίκες. Ταύτιζε ωστόσο την ολοκληρωτική απόρριψη της συμβατικής πολιτικής με μια στάση εθελουφλίας και παθητικότητας και επομένως ουσιαστικής αποδοχής μιας πραγματικότητας που συνεισέφερε σημαντικά στην μεθόδευση της γυναικείας υποτέλειας.²⁶⁵ Επομένως, η ΕΓΕ διαφοροποιείται και σε ένα ακόμη βασικό σημείο συγκριτικά με το δεύτερο κύμα, στην απόλυτα αρνητική εκ μέρους του νοηματοδότηση της «εξουσίας» που είχε ως αποτέλεσμα την ολοκληρωτική απόρριψή της, προς όφελος αντι-ιεραρχικών και αντι-εξουσιαστικών μορφών πολιτικής συγκρότησης. Για την ΕΓΕ η «εξουσία» δεν ήταν a priori και de facto μια έννοια με αρνητικές συνδηλώσεις αλλά ένα πεδίο του οποίου τόσο η συμβολική

²⁶³ I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (1982), «πρώτη ενημερωτική συνάντηση των νέων μελών της ΕΓΕ: ιστορία-ιδεολογία-στόχοι», ό.π., σ.2 και I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (1982), «Η I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της Ένωσης Γυναικών Ελλάδος Αποφάσισε: Α. Σχετικά με την ιδεολογία της», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ3/ΥΦ1.7629, σ.1

²⁶⁴ Διοικητικό Συμβούλιο ΕΓΕ, «Κεντρική Εισήγηση Συνδιάσκεψης (5-6 Μαΐου '84)», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7680 σ.1-3,10 και III Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», ό.π., σ.8

²⁶⁵ III Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», ό.π., σ.11-12

βαρύτητα και ο παραδειγματικός χαρακτήρας όσο και οι θεσμικοί διάυλοι έδιναν στις γυναίκες σημαντικά εργαλεία για την ανατροπή της υποβάθμισής τους.²⁶⁶

Το ζητούμενο για την ΕΓΕ λοιπόν ήταν η εξασφάλιση της συμμετοχής των γυναικών με τους δικούς τους όρους στην πολιτική διαδικασία, ώστε να βρεθούν σε θέση να ανατρέψουν εκ των έσω την ανδροκρατία και ανδροκεντρισμό που την χαρακτήριζε και άρα την καταπιεστική λειτουργία που είχε εις βάρος τους. Στην διαδικασία αυτή η ΕΓΕ αναγνώριζε στον εαυτό της κεντρικό ρόλο υποστηρίζοντας πως η ίδια της η οργανωτική διάρθρωση ήταν τέτοια που η συμμετοχή των γυναικών στην οργάνωση θα τις εξοικείωνε με την άσκηση της συμβατικής πολιτικής λειτουργώντας σαν ένα «σχολείο πολιτικοποίησης». Παράλληλα, η εξοικείωσή τους με την ιδεολογία του σοσιαλιστικού φεμινισμού, υποστηριζόταν πως θα τις όπλιζε με μια ιδεολογική στάση και ένα ολοκληρωμένο πολιτικό πρόγραμμα, το οποίο θα ήταν ικανό να σταθεί ως άξονας συσπείρωσής τους εξασφαλίζοντας πως δεν θα απομονώνονταν εντός των πολιτικών δομών. Προς αυτή την κατεύθυνση η ΕΓΕ έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη η είσοδος των γυναικών στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς να λάβει μαζικό χαρακτήρα. Με τον τρόπο αυτό, η οργάνωση θεωρούσε πως οι γυναίκες πολιτικοί θα είχαν τους απαιτούμενους αριθμούς ώστε να μην περιθωριοποιούνται εντός των θεσμών και να είναι σε θέση να προωθήσουν ευνοϊκές πολιτικές για τις γυναίκες.²⁶⁷

Για την επίτευξη των στόχων αυτών απαραίτητη πρόκριναν την εγκατάλειψη εκ μέρους των αυτόνομων φεμινιστριών της οργάνωσής τους σε ομάδες χωρίς οργανωτική δομή υποστηρίζοντας πως αυτή η οργανωτική επιλογή «ανάγοντας την δημοκρατία σε αυτοσκοπό» καθιστούσε το γυναικείο κίνημα δύσκαμπτο και το κρατούσε πολυδιασπασμένο αποτρέποντάς το να μετατραπεί σε ικανό μοχλό πίεσης για την γυναικεία απελευθέρωση. Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως η απόρριψη του οργανωτικού προτύπου των αυτόνομων ομάδων εκ μέρους της ΕΓΕ δεν υπήρξε μόνο μια διαφοροποίηση αναφορικά με τον τρόπο οργάνωσης και δράσης του γυναικείου κινήματος αλλά μια ολότελα διαφορετική άποψη για το «πολιτικό». Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή η «καλή» και «αποτελεσματική» πολιτική πρακτική που επιδίωκε η ΕΓΕ μέσω της στιβαρής και αυστηρά ιεραρχημένης δομής της αξιολογούνταν ως καλύτερη της «δημοκρατικής πολιτικής πρακτικής» που

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ.14

²⁶⁷ Διοικητικό Συμβούλιο ΕΓΕ, «Κεντρική Εισήγηση Συνδιάσκεψης (5-6 Μαΐου '84)», ό.π., σ.13-14

χαρακτήριζε την λειτουργία των αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων συνηγορώντας υπέρ μιας πολιτικής της γυναικείας απελευθέρωσης, η οποία θα έθετε την δημοκρατία ως στόχο αλλά όχι ως μέσο.²⁶⁸

Παρά όμως την συσπειρωτική δυναμική που χαρακτήριζε την ιδεολογία του σοσιαλιστικού φεμινισμού, η πολιτική εμπλοκή δεν θεωρείτο πως θα έπρεπε να γίνει μέσω ενός ανεξάρτητου γυναικείου κομματικού φορέα αλλά μέσω των ήδη υπαρχόντων κομμάτων. Από την στιγμή όμως που η ιδεολογία του σοσιαλιστικού φεμινισμού βρισκόταν εγγύτερα με αυτή της μόνης «καθαρά» σοσιαλιστικής δύναμης της χώρας, του Πασοκ, η ΕΓΕ εμμέσως πλην σαφώς υποστήριζε την συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική μέσα από τις τάξεις του Πασοκ.²⁶⁹ Ωστόσο, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο η ΕΓΕ υποβαθμίζει το αίτημα της συμμετοχής στα κέντρα λήψης αποφάσεων μπροστά στην επιτακτικότητα θεσμικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες θεωρούνταν πως θα δημιουργούσαν τις απαραίτητες συνθήκες ώστε το ζητούμενο της συμμετοχής των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές να μπορέσει να επιτευχθεί. Έτσι, κατά την πρώτη περίοδο οι διεκδικήσεις της ΕΓΕ επικεντρώνεται στην διεκδίκηση θεσμικών μεταρρυθμίσεων²⁷⁰ για την βελτίωση της θέσης των γυναικών δίνοντας κυρίως έμφαση στην αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου και την κατάργηση της προίκας. Με τον τρόπο αυτόν, ευθυγραμμίζονταν με τις πολιτικές διαθεσιμότητες και «γραμμές» του Πασοκ στο γυναικείο ζήτημα.²⁷¹

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 3

²⁶⁹ Στο ίδιο, σ.13 και, «Τα γυναικεία προβλήματα και ο αγώνας για την λύση τους στα πλαίσια των εκλογών», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.14 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '81), [Ανυπόγραφο], σ.1 και «Το Πασοκ διακηρύσσει την ισότητα των δύο φύλων», στο ίδιο, [Ανυπόγραφο], σ.7

²⁷⁰ Για την στάση της ΕΓΕ απέναντι στο ζήτημα των θεσμικών μεταρρυθμίσεων βλ. ενδεικτικά III Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), ό.π., σ 9

²⁷¹ Η αρμονική σχέση ανάμεσα στην ΕΓΕ και το Πασοκ διαρρηγνύεται με την διάσταση των δύο αρχηγών τους το '86. Η διάσταση των αρχηγών των δύο οργανώσεων σε συνδυασμό με την κάμψη της δραστηριότητας του γυναικείο-φεμινιστικού κινήματος στα μέσα της δεκαετίας του '80 εγκαινιάζουν μια διαδικασία μεταστροφής της ΕΓΕ ως προς την στάση της στο γυναικείο ζήτημα, η οποία συνδέεται στενά με την αναζήτηση των αιτιών της κρίσης του κινήματος. Η τελευταία κατά ένα μέρος αποδίδεται στην πρακτική όλων των κομμάτων ανεξαιρέτως –συμπεριλαμβανομένου και του Πασοκ– να προχωρούν σε επιμέρους θεσμικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες να μην ικανοποιούν κάποιες ανάγκες των γυναικών, οδηγούν όμως στον εφησυχασμό και στην κάμψη της διεκδικητικότητάς τους αποτρέποντας το κίνημα να αναζητήσει εκείνες τις ριζοσπαστικές και δομικές αλλαγές που χρειαζόνταν για την επίλυση του γυναικείου ζητήματος. Εξίσου όμως η ΕΓΕ αναπτύσσει και μια κριτική προς τις πολιτικές επιλογές των μαζικών γυναικείων οργανώσεων συμπεριλαμβανομένης –εν είδει αυτοκριτικής– και της ίδιας. Στην τρίτη πανελλαδική συνδιάσκεψη της ΕΓΕ τον Μάρτιο του 1986, επισημαίνεται η αποτυχία των γυναικείων οργανώσεων να παράγουν αυτόνομο και αυθύπαρκτο λόγο, αδυναμία που αποδίδεται στην επιλογή της διάρθρωσης των οργανώσεών τους στα πρότυπα των ανδρικών κομμάτων και ιδιαίτερα των σοσιαλιστικών και των κομμουνιστικών. Το πρότυπο του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού» που διέκρινε τα τελευταία

Συνοψίζοντας τις βασικές θέσεις των μαζικών γυναικείων οργανώσεων, μπορεί να σημειωθεί πως και οι τρεις, όπως και τα κόμματα στα οποία πρόσκειντο, λόγω των μαρξιστικών τους αναφορών αντιλαμβάνονταν το γυναικείο ζήτημα σε γενικές γραμμές με τον πάγιο τρόπο προσέγγισής του από την αριστερά. Έτσι, εξαιρουμένης μέχρι ενός βαθμού της ΚΔΓ λόγω της «διττής» της ταυτότητας, καμία από τις οργανώσεις δεν αναγνώριζε την αυτονομία του γυναικείου ζητήματος αλλά το θεωρούσαν οργανικό μέρος των λαϊκών αγώνων. Ως αποτέλεσμα, το γυναικείο ζήτημα δεν μετατρέποταν σε ένα πρίσμα μέσα από το οποίο να αρθρώνεται μια συνολική εναλλακτική πολιτική, αλλά γινόταν καταληπτό ως ένα επιμέρους ζήτημα στο πλαίσιο ευρύτερων πολιτικών διακυβευμάτων. Το γεγονός αυτό συνέβαλε ώστε οι γυναικείες οργανώσεις να μην αναπτύξουν ειδικά αναλυτικά εργαλεία προσέγγισης του ζητήματος της γυναικείας υποβάθμισης, αλλά να την ερμηνεύουν υπό το πρίσμα των αναλυτικών μεταβλητών της ιδεολογίας των κομμάτων τους.

Από την ΟΓΕ το γυναικείο ζήτημα γινόταν σε μεγάλο βαθμό κατανοητό ως παρεπόμενο του καπιταλισμού και της ατομικής ιδιοκτησίας. Αυτόματα ανάγονταν σε λύση του γυναικείου ζητήματος η νικηφόρα έκβαση των λαϊκών αγώνων, οι οποίοι στοχεύουν στην κατάλυση και των δύο. Από την πλευρά της ΕΓΕ η νικηφόρα έκβαση των λαϊκών αγώνων εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την επιτυχία των αγώνων για την απελευθέρωση των γυναικών αλλά και το αντίστροφο.²⁷² Έτσι, στην συγκυρία της μετάβασης στην δημοκρατία η πολιτική στράτευση των γυναικών νοούνταν από τις οργανώσεις αυτές ως αναπόσπαστο μέρος των λαϊκών αγώνων για την δημοκρατία. Συνακόλουθα, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο οι επιδιώξεις του γυναικείων οργανώσεων θα επικεντρωθούν σε θεσμικές διεκδικήσεις για την βελτίωση της θέσης των γυναικών, κυρίως στην αναζήτηση της ισοπολιτείας των δύο

κατηγορείται πως αντανάκλα την «ανδρική αντίληψη για την εξουσία» επιτρέποντας να αναπτυχθούν ανισότητες και ανταγωνισμοί που αναγνωρίζονταν ως «στοιχεία ριζωμένα στον ανδρικό ρόλο». Σε κάθε περίπτωση η ΕΓΕ όπως και οι άλλες μαζικές γυναικείες οργανώσεις όφειλαν το κύρος και τον αντίκτυπό τους στις συνδέσεις με το κόμμα, στο οποίο ήταν ιδεολογικά προσκείμενες. Η ψύχρανση των σχέσεων των δύο οργανώσεων σε συνδυασμό με την κρίση του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος στα μέσα της δεκαετία του '80 θα οδηγήσουν την δεκαετία του '90 στην ουσιαστική διάλυση της οργάνωσης αφήνοντας την στροφή που επιχειρούσε ανολοκλήρωτη. Στο ίδιο, σ.9-11

²⁷² Για την σχέση γυναικείου κινήματος και λαϊκού κινήματος για την ΕΓΕ βλ. ΙΙΙ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», ό.π., σ.18-19

φύλων και αιτημάτων προς το κράτος για προστατευτικά μέτρα υπέρ των γυναικών αλλά και παροχών που θα βελτίωναν την κοινωνικοοικονομική τους θέση.²⁷³

Ανάλογο περιεχομένου υπήρξαν και οι διεκδικήσεις του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ) κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Ο Σύνδεσμος ήδη από το πρώτο κύμα φεμινισμού είχε πρωτοστατήσει στον αγώνα των γυναικών του μεσοπολέμου για την διεκδίκηση της νομικής ισότητας των φύλων και ιδιαίτερα του δικαιώματος της ψήφου. Σε αντίθεση με τις μαζικές γυναικείες οργανώσεις η διεκδίκηση εκ μέρους του Συνδέσμου θεσμικών μεταρρυθμίσεων προς όφελος των γυναικών δεν υπήρξε αποτέλεσμα των δεσμεύσεων ή της ιδεολογικής εγγύτητάς του με κάποιο κόμμα αλλά αποτέλεσμα της ίδιας της ιστορικής φυσιογνωμίας του.²⁷⁴ Το γεγονός ότι κατά ένα μεγάλο μέρος το Σύνδεσμος αποτελούνταν από επιφανείς νομικούς όπως η πρόεδρος του Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου²⁷⁵ ή η Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη²⁷⁶ συνέβαλε ώστε να πρωτοστατήσει στην διαμόρφωση του νέου θεσμικού πλαισίου ρύθμισης των έμφυλων σχέσεων και στην μεταδικτατορική περίοδο.²⁷⁷

Η ανασύστασή του στο πλαίσιο της νέας μεταπολιτευτικής συνθήκης συνοδεύτηκε με την ανανέωση του λόγου και των προταγμάτων του. Έτσι, ο ΣΔΓ σε μεγάλο βαθμό λόγω των ματαιωμένων ελπίδων του πρώτου κύματος, το οποίο

²⁷³ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.31-32

²⁷⁴ Μέχρι έναν βαθμό μάλιστα η λειτουργία του συνδέσμου υπήρξε καταστατικά αντίθετη με αυτή των γυναικείων οργανώσεων. Με αφορμή την επανέκδοση του περιοδικού της οργάνωσης το '79, η πρόεδρος του Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου μεταξύ άλλων σημειώνει: «[...]πιστεύουμε ότι η έκδοσή του είναι χρήσιμη [...] όχι μόνο επειδή πολλές ανισότητες υπάρχουν ακόμη αλλά και διότι οι γυναίκες ακολουθούν διάφορες κατευθύνσεις εσφαλμένες[...] και όχι σπάνια υποταγμένες σε κομματικά συμφέροντα», Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Ο Αγώνας... συνεχίζεται», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ.1 (1979), ηλεκτρονική έκδοση <https://www.gender.panteion.gr/gr/anazitisi.php> [τ.π] 16.3.20

²⁷⁵ Η Μαραγκοπούλου από το 1976 διατελούσε τακτική καθηγήτρια εγκληματολογίας στο Πάντειο πανεπιστήμιο με δράση στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων των γυναικών. Την τριετία 1965 με 1967 διεύθυνε το περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας* του Συνδέσμου των Δικαιωμάτων της Γυναίκας του οποίου μετά την πτώση της Δικτατορίας θα διατελέσει πρόεδρος ενώ θα συνεχίσει να έχει την αρχισυνταξία του περιοδικού. Από το 1978 θα διατελέσει και πρόεδρος του ιδρύματος Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, το οποίο ιδρύθηκε το 1973 από τον άνδρα της και πρώην πρόεδρο Συμβουλίου της Επικρατείας, Γεώργιο Μαραγκόπουλο. Από το 1989 μέχρι και το 1996 η Μαραγκοπούλου υπήρξε πρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών ενώ την εξαετία 2000-2006 βρίσκεται πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Το 1983 συμμετείχε στην σύνταξη του νόμου 1329/83 για την ισότητα των φύλων

²⁷⁶ Η Τουρναβίτη είναι ομότιμη καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου στο Πάντειο πανεπιστήμιο με ειδίκευση στα θέματα δικαιωμάτων των γυναικών και ισότητας των φύλων. Για ένα διάστημα υπήρξε αντιπρόεδρος του Συνδέσμου Δικαιωμάτων της Γυναίκας ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του '80 συνεργάζεται με τα περιοδικά «Ευθύνη», «Νέα Ευθύνη», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* και «Ηλιαία».

²⁷⁷ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), ό.π., σ 32

υπέθετε πως η νομική εξίσωση των φύλων και ιδίως η απόδοση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες θα σήμαινε και την εξίσωσή τους σε κάθε κοινωνική και διαπροσωπική σχέση, αναπτύσσει έναν λόγο παραπλήσιο των διεθνών οργανισμών (ΕΟΚ, ΟΗΕ) της ίδιας περιόδου, ο οποίος περιστρεφόταν γύρω από την ανάδειξη του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και «ουσιαστική» ισότητα αναζητώντας την «ουσιαστικοποίηση» της ισότητας που κατοχυρώνεται νομικά.²⁷⁸

Θέλοντας να εκμεταλλευτεί την μεταβατική περίοδο θεσμικής ευθυγράμμισης του νομικού καθεστώτος της χώρας με το κοινοτικό εν όψει της ένταξης στην ΕΟΚ και θεωρώντας πως σημαντικά ζητήματα αναφορικά με νομική κατοχύρωση της έμφυλης ισότητας δεν είχαν ακόμη διευθετηθεί, ο Σύνδεσμος έστρεψε τις διεκδικήσεις του στην συνολική βελτίωση της νομικής θέσης των γυναικών. Απαίτησε μεταρρυθμίσεις σε τέσσερα βασικά πεδία: στην νομική ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων,²⁷⁹ στην νομική εξασφάλιση της αυτοδιάθεσης του γυναικείου σώματος μέσω της αναμόρφωσης κυρίως του ποινικού κώδικα,²⁸⁰ στις εργασιακές σχέσεις²⁸¹ και, τέλος, στην κατοχύρωση της έμφυλης ισότητας στην πολιτική. Ως προς την σχέση των γυναικών με την πολιτική ιδιαίτερη έμφαση έδωσε στην ενίσχυση της εκπροσώπησης των γυναικών στα τοπικά, εθνικά και ευρωπαϊκά κέντρα αποφάσεων, τιθέμενος υπέρ των συστημάτων ποσόστωσης.²⁸²

²⁷⁸ Βλ ενδεικτικά, Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Οι σύγχρονες τάσεις του γυναικείου κινήματος», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* τ.44 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '90), <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14387.pdf> [τ.π.] 2.4.20. Για μια πιο εμπειριστατωμένη παρουσίαση των ιστορικών και ιδεολογικών κοιτών της «ουσιαστικής ισότητας» βλ. Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ.51-54 ('92) <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14633.pdf> και Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία», ό.π., σ.57-123

²⁷⁹ Κυρίαρχα αιτήματα αυτού του πεδίου υπήρξαν: η αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, η κατάργηση της προίκας το διαζύγιο, ο πολιτικός γάμος, η αναγνώριση των παιδιών εκτός γάμου, ο οικογενειακός προγραμματισμός. Βλ https://www.gender.panteion.gr/gr/arxeia_agonas.php [τ.π.] 8.3.20

²⁸⁰ Στο πεδίο αυτό συμπεριλαμβάνονταν μεταρρυθμίσεις του νομικού καθεστώτος της βίας εναντίον των γυναικών και των βιασμών, της εμπορίας ναρκωτικών και της σωματεμπορίας αλλά και η αποποινικοποίηση των εκτρώσεων και η ελευθερία αναπαραγωγής. Στο ίδιο

²⁸¹ Με διεκδικήσεις για την εξασφάλιση ίσης αμοιβής για ίση εργασία, τη κατάργηση των νομικών εμποδίων για την είσοδο στην αγορά εργασίας, τις ίσες ευκαιρίες εκπαίδευσης και κατάρτισης των γυναικών, την αναθεώρηση του συνταξιοδοτικού, την καταπολέμηση της σεξουαλικής παρενόχλησης στους χώρους εργασίας όπως και του έμφυλου καταμερισμού των επαγγελματιών. Στο ίδιο. Βλ επίσης ενδεικτικά για τέτοιους προβληματισμούς στο πλαίσιο του ΣΔΓ, Αθηνά Πετράκη-Κώττη, «Η "γυάλινη οροφή" στην επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες: ένα σοβαρό εμπόδιο για την επίτευξη της δημοκρατίας της ισότητας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ. 51-54 ('92)

²⁸² Στο ίδιο

Ο Σύνδεσμος αποτελούμενος από καταξιωμένες γυναίκες με νομικές κυρίως σπουδές είχε καταφέρει να αναπτύξει ικανές δικτυώσεις, τόσο σε επίπεδο εθνικό όσο και διεθνές,²⁸³ γεγονός που του πρόσφερε την δυνατότητα να προωθήσει τα αιτήματά του με απευθείας συνομιλία με τις κυβερνήσεις και τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας. Ωστόσο, στις πρακτικές προώθησης των αιτημάτων συμπεριλαμβάνονταν και η ανάπτυξη δράσεων «διαφώτισης της κοινής γνώμης», που διενεργούνταν κυρίως από το επανεκδοθέν το 1979 περιοδικό της οργάνωσης *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, αλλά και οι απόπειρες κινητοποίησης των γυναικών σε επίπεδο βάσης.²⁸⁴

Ταυτοτικά, ο ΣΔΓ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια οργάνωση «δευτεροκυματικής ορθοδοξίας ευρωπαϊκού τύπου» ή εναλλακτικά μιας «ντεμπωβουριανής ορθοδοξίας». Σχηματικά η παραπάνω ταυτότητα συνίστατο στην αποδοχή της θεωρίας της κοινωνικής δόμησης του φύλου της Simone de Beauvoir αλλά στην απόρριψη της πολιτικής της μορφοποίησης στις κινηματικές εκδοχές του δεύτερου κύματος των δεκαετιών του '60 και του '70. Για τον ΣΔΓ, όταν την δεκαετία του '60 η θεωρία της Beauvoir περνάει τον Ατλαντικό, «αλλοιώνεται» οδηγώντας στις αποτιμώμενες ως ακραίες θέσεις του «κινήματος για την απελευθέρωση των γυναικών». Φέροντας το «στίγμα» του αμερικανικού πολιτισμικού προϊόντος,²⁸⁵ το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών απορρίπτεται από τον Σύνδεσμο για δύο βασικούς λόγους: για την δυσανάλογη έμφαση που έδινε στο ζήτημα της «σεξουαλικής απελευθέρωσης» σε σχέση με την θέση που αυτό κατείχε στην θεωρία της Beauvoir και κυρίως λόγω της ρητορικής της «διαφοράς», η οποία αναδύεται από τους κόλπους του κινήματος για την απελευθέρωση των γυναικών κατά την δεκαετία του '70. Η ρητορική αυτή κατηγορείται πως επαναφέρει με ένα «εκσυγχρονισμένο» λεξιλόγιο και υποτιθέμενα θετικό πρόσημο την θεωρία της «φυσικής» κατωτερότητας

²⁸³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της προέδρου του Συνδέσμου, Αλίκης Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, η οποία από το '89 μέχρι και το '96 διετέλεσε πρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών.

²⁸⁴ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρά (επιμ.), ό.π., σ 32

²⁸⁵ Στο σημείο αυτό η δυσπιστία του ΣΔΓ σχετικά με το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών τέμνεται με την πάγια καχυποψία της Αριστεράς απέναντι στο φεμινιστικό κίνημα το οποίο επιβαρυνόταν με το «στίγμα» της αστικής καταγωγής του και κατανοούνταν ως «αντι-κίνημα» το οποίο λειτουργούσε διασπαστικά για το «αρραγές λαϊκό μέτωπο». Από την δεκαετία του '60 θα αναδειχθεί σε συνώνυμο της σεξουαλικής παρέκκλισης και μαζί με μια σειρά άλλων ετερόκλητων στοιχείων, μεταξύ των οποίων η ροκ, η χρήση ναρκωτικών, οι επεμβάσεις του ΝΑΤΟ κλπ, αποτελεί οργανικό μέρος του «αμερικανικού τρόπου ζωής», ο οποίος λαμβάνει τον ρόλο του «αντιδραστικού πολιτισμικού προϊόντος» από τον οποίο ο λαός και ιδιαίτερα η νεολαία θα έπρεπε να προφυλαχτεί υιοθετώντας τον «λαϊκό τρόπο ζωής». Βλ ενδεικτικά, Νικόλαος Παπαδογιάννης, ό.π., σ.135-137 και Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.294-295 και Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ. 31-32

των γυναικών επιχειρώντας μια θετική ανασηματοδότηση υποτιθέμενων γυναικείων αξιών, οι οποίες μέχρι τότε μεθόδευαν την γυναικεία υποτέλεια.²⁸⁶ Η ολοκληρωτική απόρριψη των θεωρητικών προκειμένων που παρήγε η κινηματική εκδοχή του δεύτερου κύματος ιδιαίτερα της δεκαετίας του '70 οδήγησαν και στην απόρριψη ή έστω αδιαφορία απέναντι στις διακριτές πολιτικές του πρακτικές, στην απόρριψη με άλλα λόγια της μετατροπής της πολιτικοποίησης του προσωπικού σε μέθοδο πολιτικής οργάνωσης και παραγωγής της φεμινιστικής συλλογικότητας.²⁸⁷ Η απόρριψη αυτή καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και την οργανωτική διάρθρωση του Συνδέσμου, αφού δεν αναπτύχθηκαν προβληματισμοί σχετικά με το πώς η πολιτική πρακτική των ίδιων των γυναικών συμβάλλει στην επίτευξη των στόχων τους.

Στην στάση του Συνδέσμου στο γυναικείο ζήτημα παρουσιάζεται μια ενδιαφέρουσα αμφιθυμία καθώς, αν και ο ΣΔΓ δεν κάνει λόγο για «γυναικεία απελευθέρωση» και για κατάργηση των φύλων αλλά για έμφυλη ισότητα, ουσιαστικά το περιεχόμενο που δίνει στην τελευταία υπαινίσσεται, χωρίς να το θέτει ρητά, την κατάργηση των φύλων. Έτσι, η «έμφυλη ισότητα» που επιδιώκει ο Σύνδεσμος δεν αποσκοπεί στην επιβολή ενός υποτιθέμενου γυναικείου προτύπου επί του ανδρικού ή την αντιστροφή των έμφυλων ρόλων –τάση που θεωρούσαν ότι διέπει το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών– αλλά την δημιουργία μιας κοινωνικής συνθήκης όπου ο καθένας θα μπορεί να ελεύθερα την προσωπικότητά του ως άνθρωπος. Χωρίς δηλαδή –θα μπορούσαμε να προσθέσουμε– τα δύο φύλα να δεσμεύονται από προκαθορισμένες κοινωνικές αναμονές και προορισμούς που υποτίθεται πως πηγάζουν απευθείας από την έμφυλη υπόστασή τους. Ωστόσο, αντί η στάση αυτή να οδηγήσει τον Σύνδεσμο στην ρητή υιοθέτηση του προτάγματος της κατάργησης των φύλων και στην αναζήτηση εναλλακτικών μεθόδων ανάλυσης της γυναικείας καταπίεσης, η προσέγγισή της γίνεται με αναφορά σε ευρύτερα ανθρώπινα ιδεώδη όπως η «ισότητα», η «ελευθερία» και το «δικαίωμα». Έτσι, για τον ΣΔΓ η γυναικεία υποτέλεια γίνεται καταληπτή ως αποτέλεσμα του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και την «ουσιαστική ισότητα» των φύλων, ανάμεσα δηλαδή στην θεσμικά κατοχυρωμένη πρόσβαση των γυναικών στα δημοκρατικά δικαιώματα και στα

²⁸⁶ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Οι σύγχρονες τάσεις του γυναικείου κινήματος», ό.π.

²⁸⁷ Η απόρριψη της πολιτικοποίησης του προσωπικού δεν ήταν ολοκληρωτική. Έτσι, διατηρούσαν την αντίληψη πως η γυναικεία καταπίεση παραγόταν και στις ιδιωτικές σχέσεις, οι οποίες θα έπρεπε να χαιρούν εξίσου της θεσμικής ρύθμισης. Είναι βάσει αυτής της αντίληψης που θα συστρατευτούν με τους υπόλοιπους πυλώνες του κινήματος, όπως θα υποστηριχθεί αναλυτικότερα και στην συνέχεια, γύρω από το πρόταγμα της αναθεώρησης του «οικογενειακού δικαίου».

προσκόμματα που οι γυναίκες αντιμετωπίζουν στην απόλαυση των δικαιωμάτων αυτών στην πράξη λόγω της προκατειλημμένης αντιμετώπισης του φύλου τους. Συνακόλουθα, ο ΣΔΓ ταυτίζει την έμφυλη ισότητα με την αποκατάσταση των δυνατοτήτων των γυναικών να απολαύσουν στην πράξη τα κατοχυρωμένα τους δικαιώματα και επομένως με μια διαδικασία ακύρωσης του φύλου ως πηγή ανισοτήτων για τις γυναίκες.²⁸⁸

2.3 Οι διεκδικήσεις του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος και η ανάδειξη του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης

Όπως έδειξε η παραπάνω αδρή ανάλυση, το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου διακρινόταν από έντονη ποικιλομορφία ως προς τις οργανωτικές του επιλογές, τις νοηματοδοτήσεις του γυναικείου ζητήματος και τις αντιλήψεις για τις ενδεδειγμένες δράσεις που θα οδηγούσαν στην επίλυσή του. Παρά αυτήν την ετερογένεια αντιλήψεων και πρακτικών, το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα θα καταφέρει την συστράτευση του κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο στην διεκδίκηση θεσμικών αλλαγών για την βελτίωση της θέσης των γυναικών και την εξασφάλιση της έμφυλης ισότητας με σημείο αιχμής το οικογενειακό δίκαιο.²⁸⁹

Η συστράτευση αυτή θα καταστεί δυνατή λόγω της αναγνώρισης από όλους τους πυλώνες του ήταν αποδεκτό αφενός πως στην απαρχή της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας στοιχειώδη ζητήματα έμφυλης ισονομίας παρέμεναν άλυτα, αφετέρου πως η επίλυσή τους υπήρξε βασικό προαπαιτούμενο για οποιαδήποτε άλλη αξίωση. Ακόμα και για το Αυτόνομο Φεμινιστικό Κίνημα (ΑΦΚ), του οποίου η κριτική απέναντι στην συμβατική πολιτική υπογράμμιζε την αδυναμία των θεσμικών μεταρρυθμίσεων να προσφέρουν ουσιαστικές λύσεις για το γυναικείο ζήτημα, η νομική ισότητα των φύλων θεωρούνταν αυτονόητη διεκδίκηση. Οι θεσμικές διεκδικήσεις δεν βρίσκονταν λοιπόν εκτός του διεκδικητικού ρεπερτορίου του ΑΦΚ αλλά θεωρούνταν πως θα μπορούσαν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά του ευρύτερου στόχου της γυναικείας απελευθέρωσης μόνον εφόσον αφορούσαν τομείς καίριους για αυτήν²⁹⁰ και μόνο αν προωθούνταν ως επιμέρους στόχοι μιας ευρύτερης

²⁸⁸ Στο ίδιο

²⁸⁹ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σ.48

²⁹⁰ Έτσι λ.χ. προκρίνει ως εξίσου σημαντικές αν όχι σημαντικότερες του οικογενειακού δικαίου θεσμικές διεκδικήσεις αυτές που αναδείκνυαν σαφώς την ιδιαιτερότητα της γυναικείας καταπίεσης, τις αιτήσεις για την αναμόρφωση της νομολογίας που ρύθμιζε θέματα βίας και το νομικό καθεστώς

στρατηγικής για την γυναικεία απελευθέρωση και δεν αναδεικνύονταν ως αυτοσκοποί.²⁹¹

Το οικογενειακό δίκαιο θα αποτελέσει την εκβολή στην οποία συγκλίνουν οι διαφορετικές κοίτες του μεταπολιτευτικού γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος. Η συστράτευση αυτή σε μεγάλο βαθμό οφείλεται σε μια κοινή αφετηρία κατανόησης του γυναικείου ζητήματος, η οποία προσφερόταν από τις αναλύσεις του δεύτερου κύματος και οι οποίες αναδείκνυαν την οικογένεια ως προνομιακό πεδίο παρέμβασης για την ανατροπή της γυναικείας καταπίεσης. Σύμφωνα με αυτές, οι σχέσεις εντός της οικογένειας οδηγούσαν στην εσωτερίκευση των προϊδεάσεων για τα φύλα και των αντίστοιχων έμφυλων ρόλων καθιστούσαν την οικογένεια πρωτογενές επίπεδο αναπαραγωγής της γυναικείας καταπίεσης.²⁹² Όλοι οι πυλώνες του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος αναγνώριζαν το οικογενειακό δίκαιο ως το κατ' εξοχήν νομικό πλαίσιο που ρύθμιζε τις έμφυλες σχέσεις και θεωρούσαν ότι ο αναχρονιστικός χαρακτήρας του αναπαρήγε την γυναικεία υποβάθμιση σε θεσμικό επίπεδο. Η σύμπνοια αυτή είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία της Συντονιστικής Επιτροπής Γυναικών Εκπροσώπων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ) το 1976, η οποία είχε ως βασικό στόχο την εξασφάλιση της συμμετοχής των γυναικών στις επιτροπές που θα επεξεργάζονταν την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου. Στην Συντονιστική συμμετείχαν και γυναίκες που προέρχονταν από το αυτόνομο κίνημα.²⁹³

Την ίδια στιγμή, η συγκυρία για την διατύπωση ενός αιτήματος που αφορούσε θεσμικές αλλαγές στην ρύθμιση των σχέσεων των δύο φύλων ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή καθώς η Ελλάδα εν όψει της επικείμενης ένταξής της στην ΕΟΚ υποχρεούτο να ευθυγραμμίσει την εθνική νομολογία με το κοινοτικό δίκαιο σε μια σειρά πεδίων συμπεριλαμβανομένων και των έμφυλων σχέσεων. Είναι προς επίρρωση αυτής της υποχρέωσης που το Σύνταγμα του 1975 με το άρθρο 4 κατοχύρωνε για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία την συνταγματική αναγνώριση της ισότητας των φύλων.²⁹⁴ Ο καταστατικός χάρτης προέβλεπε ακόμη την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου,

των βιασμών, την νομιμοποίηση με πλήρη ασφαλιστική κάλυψη των αμβλώσεων και την νομιμοποίηση του αντισυλληπτικού χαπιού.

²⁹¹ Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.303, «Συζήτηση: Φεμινισμός και πολιτική», *Δίνη* τ.3 (Ιούλιος '88), [Ανυπόγραφο], σ.24-26 και Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.86-90,96

²⁹² Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σ.48 και Έφη Αβδελά, ό.π., σ. 6-7

²⁹³ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.34-35

²⁹⁴ Πρόκειται για το άρθρο 4 του Συντάγματος. Είναι σημαντικό να υπογραμμισθεί ο εθνικός προσδιορισμός του άρθρου το οποίο κάνει λόγο για ισότητα μεταξύ Ελλήνων και Ελληνίδων και όχι γενικά μεταξύ ανδρών και γυναικών

η οποία ωστόσο μετατίθετο για το μέλλον. Η αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου, λοιπόν, ήταν μια απαίτηση που και ο κομματικός κόσμος και η κυβέρνηση ήταν έτοιμοι να στηρίξουν καθώς ο πανθομολογούμενα αναχρονιστικός του χαρακτήρας το έκανε να βρίσκεται σε πλήρη αναντιστοιχία με τις ευρωπαϊκές αντιλήψεις για την νομική ρύθμιση των έμφυλων σχέσεων, αλλά και με τις κοινωνικές πρακτικές στην Ελλάδα του δεύτερου μισού της δεκαετίας του '70.²⁹⁵

Το γεγονός αυτό έδωσε αποφασιστική ώθηση στις μετέπειτα κινητοποιήσεις για το οικογενειακό δίκαιο και για την διεκδίκηση ευρύτερων θεσμικών αλλαγών προς την κατεύθυνση της έμφυλης ισότητας. Καθ' αυτόν τον τρόπο, στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού-εκδημοκρατισμού των θεσμών της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου διανοίγεται ένα πεδίο παρέμβασης για την διεκδίκηση τέτοιου είδους θεσμικών αλλαγών. Έτσι, η συστράτευση του κινήματος υπό το πρόταγμα της αναμόρφωσης του οικογενειακού δικαίου εγκαινίασε μια περίοδο μαζικών κινητοποιήσεων που στόχο είχαν διεκδικήσεις κατά κύριο λόγο θεσμικού χαρακτήρα υπέρ των γυναικών. Κατά την περίοδο 1974-1984, το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα θα διεκδικήσει τον δικό του «εκδημοκρατισμό των θεσμών», ο οποίος θα μορφοποιηθεί στην συμπίεση όλων των πυλώνων του σε διεκδικήσεις κατά βάση θεσμικού περιεχομένου.²⁹⁶

Πέραν του οικογενειακού δικαίου λοιπόν κάθε πυλώνας του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος καταφέρνει, την περίοδο αυτή, να προωθήσει θεσμικά αιτήματα στα οποία συστρατεύεται όλο το υπόλοιπο κίνημα. Η Κίνηση για την Απελευθέρωση των γυναικών (ΚΑΓ) διεκδικεί ήδη από το 1975 την ελεύθερη αντισύλληψη, ενώ το 1979 οι αυτόνομες ομάδες φέρνουν στο προσκήνιο το κομβικό ζήτημα της αλλαγής του νομικού καθεστώτος που αφορούσε την βία κατά των γυναικών και ιδιαίτερα τους βιασμούς. Το αίτημα, εκπληρώνεται εν μέρει²⁹⁷ το 1984 μετά την κατάθεση σχετικού υπομνήματος από την Κίνησης Δημοκρατικών

²⁹⁵ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σ.48

²⁹⁶ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.35

²⁹⁷ Καταφέρνουν μεν την κατοχύρωση του βιασμού ως κακούργηματος, καθώς μέχρι τότε υπήρχε διάκριση ανάλογα με το είδος του βιασμού, αν ήταν «παρά φύσιν» θεωρούνταν πλημμέλημα γιατί η γυναίκα δεν μπορούσε να μείνει έγκυος, ενώ αν ήταν «φύσιν» θεωρούνταν κακούργημα. Δεν καταφέρνουν όμως την αναγνώριση του βιασμού εντός του γάμου. Για την μη αναγνώριση του βιασμού εντός γάμου βλ Ενδεικτικά ΙΙΙ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», ό.π., σ.16-17. Η επισήμανση για την διττή ποινή του βιασμού μέχρι την αναμόρφωσή του έγινε από την Άννα Μιχοπούλου σε συζήτηση στο Αρχείο Δελφύς στις 24.9.19

Γυναικών (ΚΔΓ) στις 20 Φεβρουαρίου.²⁹⁸ Το 1979 προωθείται από το ΑΦΚ το αίτημα της νομιμοποίησης των αμβλώσεων με πλήρη ασφαλιστική κάλυψη των γυναικών, το οποίο ικανοποιείται με τον Ν. 1609/1986.²⁹⁹ Από την άλλη, οι μαζικές οργανώσεις και ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ) έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στην αλλαγή του νομικού καθεστώτος που ρύθμιζε τις εργασιακές σχέσεις των γυναικών, με τον ΣΔΓ να επικεντρώνεται στην εξασφάλιση της ίσης αμοιβής για ίση εργασία και στην κατάργηση των νομικών εμποδίων για την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Εκ μέρους της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ) ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στην δημιουργία δομών φύλαξης παιδιών και ηλικιωμένων, ώστε να εξασφαλισθεί ο απαραίτητος χρόνος στις γυναίκες, που λόγω έμφυλων προκαταλήψεων βαρύνονταν μονομερώς με την φροντίδα τους, για την πλήρη ενσωμάτωσή τους στις κοινωνικές και πολιτικές διεργασίες.³⁰⁰

Η κυριαρχία θεσμικών διεκδικήσεων κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο συμβάλλει στην δημιουργία της παραπλανητικής εικόνας του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος ως μια δομή σχεδόν συνδικαλιστικού χαρακτήρα που κυρίαρχος σκοπός της πρόβαλε η εκπροσώπηση και προάσπιση των γυναικείων συμφερόντων μέσω διεκδικήσεων θεσμικού χαρακτήρα απέναντι στο κράτος και την πολιτική εξουσία.³⁰¹ Με τον τρόπο αυτό, η γυναικεία απελευθέρωση ταυτίζεται με την εξασφάλιση μιας ολοένα και μεγαλύτερης εμπέδωσης της νομικής ισότητας των φύλων. Παράλληλα, η κυριαρχία των θεσμικών διεκδικήσεων έχει σαν αποτέλεσμα την υποβάθμιση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης, το οποίο παρότι ήταν εγνωσμένο³⁰² και τίθονταν ρητά από δύο οργανώσεις με κύρος και αντίκτυπο, όπως ο ΣΔΓ και η ΕΓΕ, δε βρίσκεται στο επίκεντρο των προβληματισμών μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '80 λόγω της κυριαρχίας άλλων θεσμικών ζητημάτων τα οποία αποτιμούνταν ως πιο επείγοντα.

Η ανάληψη της διακυβέρνησης από το Πασοκ εισάγει το γυναικείο κίνημα σε μια μεταβατική περίοδο, καθώς στην εξουσία ανέρχεται μια δύναμη η οποία

²⁹⁸ Γιάννα Αθανασάτου, ό.π., σ.5

²⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ.307

³⁰⁰ Ενδεικτικά, ΙΙΙ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», ό.π., σ.19-20

³⁰¹ Άννα Μιχοπούλου, ό.π., σ.35

³⁰² Ενδεικτικά, «Περισσότερες γυναίκες στην Βουλή», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ. 9 (Απρίλιος-Ιούνιος '80), [Ανυπόγραφο], σ.1 και «Η γυναίκα στην πολιτική και δημόσια ζωή», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.7 (Δεκέμβριος-Ιανουάριος '80), [Ανυπόγραφο], σ.1

προγραμματικά είχε συνδεθεί με τις γυναικείες διεκδικήσεις. Από την ιδρυτική του διακήρυξη το Πασοκ είχε δώσει έμφαση στην εξασφάλιση της κοινωνικής και οικονομικής ισότητας των φύλων και ιδιαίτερα στην κατοχύρωση, συνταγματική αν καθίστατο δυνατό, του ίσου δικαιώματος των γυναικών στην εργασία.³⁰³ Και στο επίπεδο των στελεχών του όμως το Πασοκ είχε φροντίσει να προβάλλει την διάθεση ενίσχυσης της γυναικείας παρουσίας στην πολιτική, συμπεριλαμβάνοντας στις τάξεις του γυναίκες με υψηλή συμβολική βαρύτητα και κύρος, όπως ήταν η Μελίνα Μερκούρη και η Αμαλία Φλέμινγκ. Παράλληλα, κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο το Πασοκ δεν είχε παραλείψει να υποστηρίξει ορισμένες διεκδικήσεις του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος και κυρίως την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου σε μια προσπάθεια σύνδεσης των γυναικείων-φεμινιστικών διεκδικήσεων με το πολιτικό του πρόγραμμα.³⁰⁴ Αυτή την διαδικασία είχε φροντίσει να αναβαθμίσει με την προσωπική του παρουσία ο Ανδρέας Παπανδρέου δίνοντας το παρόν σε δράσεις της ΕΓΕ όπως λ.χ. το συνέδριο των γυναικών της Μεσογείου με θέμα «Ο ρόλος των γυναικών στην εθνική απελευθέρωση και ανάπτυξη», στο οποίο απηύθυνε και σύντομο χαιρετισμό.³⁰⁵

Με τον τρόπο αυτό, το Πασοκ κατάφερε σε ικανό βαθμό να συνδέσει τις διεκδικήσεις του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος με την προοπτική της ανόδου του στην εξουσία και να τις αναγάγει σε κομβικό –αν και πάντα επιμέρους– σημείο της ασαφούς και γι’ αυτό άκρως συμπεριληπτικής «αλλαγής» που επιδίωκε.³⁰⁶ Κατά

³⁰³ Βλ. επίσημη ιστοσελίδα Πασοκ, <http://pasok.gr/diakhyryxh/> [τ.π.] 11.3.20 και Ανυπόγραφο, «Το Πασοκ διακηρύσσει την ισότητα των δύο φύλων», ό.π., σ.7

³⁰⁴ Στο ενημερωτικό φυλλάδιο που εκδίδει το Συμβούλιο Ισότητας για τις δράσεις που ανέλαβε η κυβέρνηση του Πασοκ κατά την πρώτη της θητεία ('81-'85) η προσπάθεια αυτή μπορεί να φανεί καθαρά. Μεταξύ άλλων διαβάζουμε: «Η παρούσα Σοσιαλιστική Κυβέρνηση είναι η πρώτη στην πολιτική ιστορία της χώρας, η οποία έχει ταυτοποιήσει τα ειδικά κοινωνικά προβλήματα των γυναικών, που έχει θέσει το ερώτημα της ισότητας των φύλων ως μέρος του συνολικού προγράμματός του και που έχει ανακοινώσει μια σειρά συγκεκριμένων μέτρων για την αλλαγή της κοινωνικής θέσης των γυναικών στην Ελλάδα». Συμβούλιο Ισότητας, «What has been done towards Equality: 1981 - 1985», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΠ/ΙΑΒ/Α4/ΦΠΠ.2519,2520, σ.4. Το γεγονός ότι το φυλλάδιο εκδίδεται και στα αγγλικά μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη της σημασίας που το γυναικείο ζήτημα ενδεχομένως είχε για το Πασοκ. Μπορεί εξίσου όμως αφενός να θεωρηθεί αποτέλεσμα της απήχησης που είχαν οι φεμινιστικοί προβληματισμοί στην δοθείσα συγκυρία και την ταύτιση τους με την έννοια της «προοδευτικότητας», αφετέρου της υποχρέωσης της ελληνικής κυβέρνησης να λογοδοτεί με την μορφή έκθεσης που υποβαλλόταν σε αρμόδιο φορέα για τις δράσεις στον τομέα της έμφυλης ισότητας, υποχρέωση που προβλεπόταν από την CEDAW.

³⁰⁵ Ανδρέας Γ. Παπανδρέου, «Ομιλία του Πρόεδρου του ΠΑΣΟΚ στο Συνέδριο Γυναικών της Μεσογείου», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΠ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ3.7497, σ.1-4.

³⁰⁶ Σε ομιλία του Παπανδρέου με αφορμή την ίδρυση του Συμβουλίου Ισότητας το 1983, η διάσταση αυτή διαφαίνεται καθαρά: «Η πραγματική ισότητα των φύλων είναι ουσιαστικό μέρος της κοινωνικής αλλαγής προς την κατεύθυνση της οικοδόμησης μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, όχι απλά

το διάστημα 1981-1984 λήφθηκε μια σειρά θεσμικών μέτρων, τα οποία εκπλήρωσαν αρκετές από τις διεκδικήσεις του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της πρώτης περιόδου. Την περίοδο αυτή αναθεωρείται το οικογενειακό δίκαιο,³⁰⁷ ψηφίζονται μέτρα για την έμφυλη ισότητα στην εργασία³⁰⁸ και την εκπαίδευση,³⁰⁹ οι βιασμοί αναγνωρίζονται ως αυτεπάγγελτο αδίκημα και επικυρώνεται η CEDAW, ολοκληρώνοντας την θεσμική ευθυγράμμιση της Ελλάδας με το διεθνές νομικό καθεστώς στο τομέα των έμφυλων σχέσεων. Αυτή η δεσμίδα θεσμικών μέτρων συμπληρώνεται με την μορφοποίηση αυτού που επικράτησε να αποκαλείται «κρατικός φεμινισμός», την δημιουργία δηλαδή κρατικών δομών, όπως ήταν το Συμβούλιο Ισότητας³¹⁰ και οι Νομαρχιακές Επιτροπές Ισότητας (NEI),³¹¹ αποκλειστική αρμοδιότητα των οποίων υπήρξε η διασφάλιση της άρτιας εφαρμογής της ψηφισθείσας νομοθεσίας και η εκπόνηση περαιτέρω στρατηγικών βελτίωσης της θέσης των γυναικών.³¹²

Η δεκτικότητα του Πασοκ για την πραγμάτωση σειράς αιτημάτων του κινήματος και οι προσπάθειες για την άρτια εξασφάλισή τους συνέβαλαν ώστε την περίοδο αυτή να μην τεθούν ριζοσπαστικότερα αιτήματα, όπως θα ήταν η αλλαγή των εκλογικών συστημάτων κατά τρόπο τέτοιο ώστε να ευνοούν την προώθηση των γυναικών στις εκλόγιμες θέσεις και άρα την υπέρβαση του κατά τα άλλα εγνωσμένου φαινομένου της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας

ως ένα στοιχείο κοινωνικής δικαιοσύνης αλλά ως ένας τρόπος να εξασφαλισθεί η στρατολόγηση όλων των ανθρώπων πόρων της Ελλάδας, ανεξαρτήτως φύλου, στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας». Συμβούλιο Ισότητας, «What has been done towards Equality: 1981 - 1985», ό.π., σ.6

³⁰⁷ Η αναθεώρησή του καλύπτει μια ευρεία γκάμα αλλαγών μεταξύ των οποίων η κατάργηση της προίκας, η υποχρέωση των γυναικών να αλλάζουν το επίθετό τους μετά τον γάμο και η αυτόματη υιοθέτηση του επιθέτου του πατέρα από τα παιδιά, η κατοχύρωση του δικαιώματος των γυναικών στην περιουσία εντός γάμου, στην αναγνώριση των εξώγαμων τέκνων και την υποχρέωση η ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών να μην είναι έμφυλα προσδιορισμένη. Με τον ν. 1302/83, επικυρώθηκε η Διεθνής Σύμβαση 103, με την οποία κατοχυρώθηκε η προστασία της μητρότητας. Βλ. Στο ίδιο, σ. 9-13

³⁰⁸ Με τον ν. 1483/84 κατοχυρώνονται για πρώτη φορά οι γονικές άδειες, και με τον ν.1414/84 απαγορεύθηκαν οι απολύσεις που με οποιονδήποτε τρόπο άπτονταν της έμφυλης υπόστασης των υποκειμένων. Στο ίδιο, σ. 14,15-16

³⁰⁹ Με τον ν.1286/82 εξαλείφθηκαν οι εναπομείνουσες διακρίσεις στο διδακτικό προσωπικό και στον μαθητικό πληθυσμό. Στο ίδιο, σ. 9

³¹⁰ Δημιουργείται με τον ν.1288/82 και από το 1988 μετονομάζεται σε Γενική Γραμματεία Ισότητας και έχει αυξημένες αρμοδιότητες. Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα (επιμ.), *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Κέντρα Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, https://kethi.gr/wp-content/uploads/2009/01/126_GYNAIKES_SYMMETOXH_KLPA.pdf, σ.74

³¹¹ Στο ίδιο, σ.75

³¹² Συμβούλιο Ισότητας, «What has been done towards Equality: 1981 - 1985», ό.π., σ.5-8

του '80, ωστόσο, μια σειρά συγκυριών θα φέρει το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης στο κέντρο των προβληματισμών του κινήματος, ιδίως των μαζικών γυναικείων οργανώσεων και του ΣΔΓ. Η ικανοποίηση κατά το προηγούμενο διάστημα των σημαντικότερων αιτημάτων του κινήματος από το Πασοκ συνέβαλε στην ύφεση της δράσης του. Οι κινητοποιήσεις στερούνταν πλέον της έντασης και της μαζικότητας της προηγούμενης περιόδου, ενώ απουσίαζαν διεκδικητικά προτάγματα, ειδικά για την μερίδα εκείνη του κινήματος που αναζητούσαν κυρίως θεσμικού χαρακτήρα αλλαγές.

Η προϊούσα κάμψη του κινήματος κατά την δεκαετία του '80 δεν ήταν αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο. Διεθνώς η δεκαετία αυτή υπήρξε η «στιγμή» της βαθμιαίας άμβλυνσης των κινηματικών δραστηριοτήτων που χαρακτήρισαν τις δύο προηγούμενες δεκαετίες. Η άμβλυνση αυτή συνυφαινόταν με τις συνέπειες των δύο πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του '70,³¹³ κύρια χαρακτηριστικά των οποίων υπήρξαν η αισθητή πτώση του βιοτικού επιπέδου και η άνοδος της ανεργίας. Οι κρίσεις αυτές βάζουν τέλος στην απρόσκοπτη οικονομική ανάπτυξη και ευημερία που χαρακτήρισε τις πρώτες δύο μεταπολεμικές δεκαετίες και σηματοδοτούν διεθνώς την αρχή της εγκατάλειψης του κράτους-πρόνοιας προς όφελος μονεταριστικών πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης και κρατικής οργάνωσης. Η μετάβαση αυτή αποτυπώνεται και πολιτικά με την άνοδο στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές του '80 των πρώτων «νεοφιλελεύθερων»-«νεοσυντηρητικών» κυβερνήσεων της Μάργκαρετ Θάτσερ στην Αγγλία και του Ρόναλντ Ρήγκαν στις ΗΠΑ.

Η περίπτωση της νότιας Ευρώπης, εντούτοις, συμπεριλαμβανομένης και της Γαλλίας, υπήρξε διαφορετική καθώς η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των σοσιαλιστικών κομμάτων, τα οποία είναι δεκτικά στην ικανοποίηση αρκετών κοινωνικών αιτημάτων. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η πολιτική που ακολούθησε το Πασοκ συνέβαλε ώστε οι συνέπειες των κρίσεων να μην γίνουν αισθητές κατά το πρώτο μισό τη δεκαετίας του '80. Από τα μέσα της δεκαετίας όμως οι πληθωριστικές πιέσεις λόγω των διεθνών κρίσεων οδηγούν και στην Ελλάδα στην πτώση του βιοτικού επιπέδου και την άνοδο των ποσοστών ανεργίας, καταδεικνύοντας τα όρια του οικονομικού μοντέλου του Πασοκ και οδηγώντας στην υιοθέτηση εκ μέρους του μιας οικονομικής πολιτικής με «νεοφιλελεύθερα»

³¹³ Η πρώτη αφορά την τριετία 1971-1973 και η δεύτερη την τριετία 1979-1981

χαρακτηριστικά. Το 1986, η έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, Δημήτρη Χαλικιά, θεωρείται μια από τις πρώτες επίσημες προτάσεις υιοθέτησης καθαρά νεοφιλελεύθερων πολιτικών για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων της χώρας και είναι η έκθεση που εισάγει στο δημόσιο λεξιλόγιο για πρώτη φορά τον όρο «διαρθρωτικές αλλαγές».³¹⁴

Η εκδήλωση των συνεπειών των πετρελαϊκών κρίσεων στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με την ικανοποίηση κατά την προηγούμενη περίοδο σημαντικού μέρους των αιτημάτων του γυναικείου κινήματος, επιτείνει την κάμψη της κινηματικής δραστηριότητας. Εκ μέρους των μαζικών γυναικείων οργανώσεων, η κρίση και η μονεταριστική στροφή που την συνόδευσε κατανοήθηκαν ως μια συγκυρία που έθετε σε κίνδυνο τα κεκτημένα της προηγούμενης περιόδου. Έτσι, στις συνθήκες αυτές εκδηλώνονται φόβοι για το ενδεχόμενο η «συντηρητικοποίηση» σε οικονομικό επίπεδο να συνδυαζόταν με μια συντηρητική στροφή στην αντιμετώπιση του γυναικείου κινήματος και με μια τάση επιστροφής των γυναικών στους «πατροπαράδοτους» ρόλους τους. Στην περίπτωση της ΕΓΕ λ.χ. η πεποίθηση αυτή εγγραφόταν μέσα σε μια πάγια αντίληψη που ήθελε τις καπιταλιστικές δομές να ενσωματώνουν την ιδεολογική υποβάθμιση των γυναικών με την μορφή έμφυλων προκαταλήψεων, που παρέχει η πατριαρχική δομή, ως μέσο νομιμοποίησης της εργασιακής τους εκμετάλλευσης. Η τελευταία λαμβάνει την μορφή της χρήσης των γυναικών ως εφεδρικό εργατικό δυναμικό με σκοπό την εξασφάλιση της ισορροπίας των αγορών. Έτσι, υποστηρίζεται πως σε περιόδους ακμής η καταστατική υποβάθμιση των γυναικών συμβάλλει στην μετατροπή τους σε μια πηγή φθηνού εργατικού δυναμικού που μπορεί να λειτουργήσει ανταγωνιστικά του ακριβότερου ανδρικού, ενώ σε περιόδους κρίσης παρατηρούν πως οι πρώτες που χτυπάει η ανεργία είναι οι γυναίκες.³¹⁵

³¹⁴ Μεταξύ άλλων πρότεινε την αποκρατικοποίηση της οικονομίας, την απελευθέρωση της αγοράς με κατάργηση των κλειστών επαγγελμάτων, την ελευθερία στην κίνηση κεφαλαίων και εργαζομένων με κατάργηση των σχετικών προστατευτικών διατάξεων, σφικτή δημοσιονομική πολιτική (λιτότητα) και γενναία μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης των επιχειρήσεων. Νίκος Νικολάου, Καθημερινή, 17.11.2007, «Αφηγήσεις», ηλεκτρονική έκδοση

<http://www.kathimerini.gr/304833/article/epikairothta/ellada/afghseis>, [τ.π.] 13.3.2020

³¹⁵ Βλ. ενδεικτικά, «Γυναίκα και ΕΟΚ», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.6 (Σεπτέμβριος- Νοέμβριος '79), [Ανυπόγραφο], σ. 9 και ΙΙΙ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», ό.π., σ.2 Στην παρούσα κρίση μια αντίστοιχη λειτουργία αναγνωρίζουν στην ανάδυση της πρακτικής της «μερικής απασχόλησης», η οποία προωθείται ως μέσο για την καταπολέμηση της ανεργίας και η οποία συναντά τις αντιδράσεις των εργαζομένων. Στον λόγο που συνοδεύει την πρόωση της πρακτικής η ΕΓΕ επισημαίνει τον κίνδυνο του εκσυγχρονισμού της γυναικειάς

Ως αποτελεσματικότερος τρόπος ούτως ώστε οι γυναίκες να προστατευθούν από τις τάσεις αυτές αναδεικνύεται η διεκδίκηση της μαζικής εισόδου τους στην εξουσία. Με την συμμετοχή τους εκεί, υποστηριζόταν, θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν πως οι αποφάσεις που λαμβάνονται δε θα απέβαιναν εις βάρος τους και δεν θα ακύρωναν τις κατακτήσεις της προηγούμενης περιόδου.³¹⁶ Η οικονομική κρίση των μέσων της δεκαετίας του '80 λοιπόν παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάδειξη του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως κεντρικού προτάγματος για το μέρος εκείνο του κινήματος που διεκδικούσε κατά βάση θεσμικές αλλαγές, αναπληρώνοντας έτσι το κενό που είχε αφήσει η εκπλήρωση πολλών αιτημάτων από το Πασοκ. Στο ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης, με άλλα λόγια, οι μαζικές γυναικείες οργανώσεις αλλά και ο ΣΔΓ αναγνωρίζουν ένα ικανό μέσο για την υπέρβαση της ύφεσης που γνώριζε το κίνημα κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 και την ανανέωση του διεκδικητικού τους ρεπερτορίου.

Η τριετία 1984-1986 υπήρξε ευνοϊκή, καθώς η χώρα μέσα σε τρία χρόνια θα διεξήγε τρεις εκλογικές αναμετρήσεις,³¹⁷ γεγονός που δημιουργούσε μια καλή αφορμή για την άρθρωση ενός λόγου που θα συστηματοποιούσε την προώθηση του αιτήματος της προώθησης των γυναικών στα κέντρα αποφάσεων. Η συγκυρία μοιάζει ευνοϊκότερη αν αναλογιστούμε ότι από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και στην Ευρώπη, εν όψει των δεύτερων ευρωεκλογών του 1989, πυκνώνουν οι κοινοτικές αποφάσεις που θέτουν στο επίκεντρο τη γυναικεία υποεκπροσώπηση και την λήψη μέτρων για την υπέρβασή της. Η Ελλάδα δεν θα μείνει αμέτοχη απέναντι στους προβληματισμούς αυτούς. Η Γενική Γραμματεία Ισότητας σε συνεργασία με την Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων συνδιοργανώνουν σεμινάριο στο Χίλτον στις

υποτέλειας, της προβολής δηλαδή ως προοδευτικών και μέρος του κοινωνικού εκσυγχρονισμού μέτρων που ενώ διατείνονται πως λειτουργούν χειραφετικά για τις γυναίκες στην ουσία τους τις ταυτίζουν με ρόλους που παραδοσιακά αναγνωρίζονταν ως γυναικείοι και αναπαράγουν τις έμφυλες προκαταλήψεις εναντίον τους. Στην περίπτωση της μερικής απασχόλησης συγκεκριμένα, το μέτρο προβάλλεται να βοηθά ώστε η ενασχόληση των γυναικών με τις οικογενειακές υποχρεώσεις να μην τις αποτρέπει από την εργασία. Με τον τρόπο αυτό όμως, καταγγέλλει η ΕΓΕ, μονιμοποιείται η πεποίθηση σχετικά με την μονομερή ευθύνη των γυναικών στις οικιακές εργασίες αλλά και η μικρότερή τους αμοιβή και άρα η οικονομική τους εξάρτηση. Ταυτόχρονα, η οικιακή εργασία αναγνωρίζεται για τις γυναίκες ως σημαντικότερης της εξωοικιακής, η οποία αρκεί γι' αυτές να είναι μερική. Εύη Καρυωτάκη-Καπάζογλου, «Τα προγράμματα "θετικών δράσεων" στην εργασία: Μειώνουν τις διακρίσεις... όχι όμως και τα αίτια», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.23 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '83), σ.21

³¹⁶ Ενδεικτικά, ΙΙΙ Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογικοπολιτική Εισήγηση», ό.π., σ.3-5

³¹⁷ Ευρωεκλογές στις 17 Ιουνίου '84, βουλευτικές στις 2 Ιουνίου '85 και δημοτικές στις 12 Οκτωβρίου '86

8-9 Νοεμβρίου 1988 με θέμα την «Πολιτική για τις θετικές δράσεις» και στόχο να αποσαφηνίσουν το χαρακτήρα των μέτρων αυτών. Σε κάθε περίπτωση, η στρατηγική των θετικών δράσεων δεν ήταν μέχρι τότε άγνωστη στην Ελλάδα αφού και το Πασοκ είχε προχωρήσει σε σχετικά μέτρα για την ενίσχυση των γυναικών, κυρίως στον τομέα της εργασίας, ενώ και στην ύλη του *Ανοιχτού Παραθύρου* από αρκετά νωρίς αναπτύσσεται ένας προβληματισμός –σε κάθε περίπτωση όχι διεξοδικός– αναφορικά με την αναγκαιότητα και το περιεχόμενο των θετικών μέτρων.³¹⁸

Στο ευνοϊκό περιβάλλον που διαμορφώνει η συγκυρία, θα αρθρωθεί ένας λόγος που θα προβληματοποιήσει το φαινόμενο της υποεκπροσώπησης των γυναικών και θα συστηματοποιήσει το αίτημα της ενίσχυσης της συμμετοχής τους στις αντιπροσωπευτικές δομές. Από την μεριά της ΕΓΕ, στο εκδοτικό της όργανο, το *Ανοιχτό Παράθυρο*, την περίοδο αυτή θα αυξηθεί σημαντικά ο αριθμός των άρθρων με θέμα την ενίσχυση των γυναικών στην εξουσία, ιδίως στην τοπική αυτοδιοίκηση.³¹⁹ Επίσης, σε συνεργασία με την Γενική Γραμματεία Ισότητας και το ΣτΕ, η ΕΓΕ διοργανώνει το 1986 συνέδριο με θέμα «Γυναίκα και τοπική αυτοδιοίκηση».³²⁰ Θα έχουν περάσει τρία χρόνια όταν, το 1989, ο ΣΔΓ θα αφιερώσει από την δική του πλευρά ένα ολόκληρο τεύχος του *Αγώνα της Γυναίκας* στη γυναικεία υποεκπροσώπηση, εγκαινιάζοντας μια εξαετία κατά την οποία το ζήτημα αυτό θα φιλοξενείται σχεδόν αδιάλειπτα στις στήλες του περιοδικού.³²¹

³¹⁸ Συμβούλιο Ισότητας, «What has been done towards Equality: 1981 - 1985», ό.π., σ. 20-26, Εύη Καρυωτάκη-Καπάζογλου, ό.π., σ.18-21, Ελένη Σταμίρη, «Θετικά και αρνητικά στοιχεία των “θετικών δράσεων”», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.23 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '83), σ.22-23 Αν και Πασοκ λαμβάνει θετικά μέτρα για την ενίσχυση της εργασιακής θέσης των γυναικών δεν προχωρά, παρά το '95, στην ανάληψη αντίστοιχων μέτρων για την ενίσχυση της παρουσίας των γυναικών στις θέσεις εξουσίας εντός του κόμματος, επιδεικνύοντας τις ίδιες αντιστάσεις ως προς το σημείο αυτό με τα υπόλοιπα κόμματα. Socialist International Women «Σοσιαλιστική Διεθνής Γυναικών: Η στρατηγική των ποσοτώσεων για τις γυναίκες-η προώθηση της ισότητας των φύλων», Ιούνιος '96: Τομέας Γυναικών Πασοκ, σ.9

³¹⁹ Ενδεικτικά, «Γυναίκα και Πολιτική», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.27 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος '84), [Ανυπόγραφο], σ.4-6, Χρυσάνθη Λαΐου-Αντωνίου, «Γυναίκες στην τοπική και περιφερειακή ζωή: αποκέντρωση και λαϊκοί θεσμοί σαν στοιχεία συμμετοχής στα κέντρα λήψης αποφάσεων», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ. 35 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος '86), σ.4-8, 31, Μαργαρίτα Παπανδρέου, «Ομιλία της Μαργαρίτας Παπανδρέου στο Συνέδριο: “Γυναίκες και τοπική αυτοδιοίκηση” της ΓΓΙ και του ΣτΕ» *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ. 35 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος '86), σ. 9-15, 31

³²⁰ Ο προβληματισμός της ΕΓΕ για την σχέση των γυναικών με την πολιτική σε κάθε περίπτωση ούτε περιορίζεται στην προώθηση τους στην τοπική αυτοδιοίκηση ούτε εκκινεί την περίοδο εκείνη. Ήδη από το '79 και με αφορμή την επικείμενη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ τα ποσοστά γυναικείας εκπροσώπησης στα κράτη-μέλη της ΕΟΚ αναδεικνύεται σε έναν σημαντικό δείκτη για το επίπεδο της γυναικείας χειραφέτησης στις χώρες αυτές. «Γυναίκα και ΕΟΚ», [Ανυπόγραφο], ό.π., σ.7

³²¹ Το τεύχος που εν πολλοίς εγκαινιάζει την δραστηριότητα αυτή είναι το τεύχος 41 του Ιανουαρίου-Ιουνίου του '89

Όπως και στην περίπτωση της ΕΟΚ έτσι και στην Ελλάδα η πύκνωση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και η συστηματικότερη τοποθέτησή της στον ορίζοντα της δημοκρατίας σημειώνεται ανάμεσα στις δύο ευρωεκλογές του 1989 και του 1994. Και για την Ελλάδα καταλυτικό ρόλο στην πύκνωση αυτή έπαιξε η κρίση πολιτικής αντιπροσώπευσης, που εκδηλώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '80 και κορυφώθηκε με την πτώση της ΕΣΣΔ. Κύριο χαρακτηριστικό της κρίσης, όπως σημειώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρξε η απαξίωση των κομματικών σχηματισμών και των κυβερνήσεων λόγω της αδυναμίας τους να διαχειριστούν τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 με αποτέλεσμα την βαθμιαία καθ' όλη την δεκαετία του '80 αποπολιτικοποίηση του κοινωνικού σώματος. Η πτώση της ΕΣΣΔ και η συνακόλουθη απαξίωση του μαρξισμού και ευρύτερα των εννοιών της «ιδεολογίας» και της πολιτικής στράτευσης επιτείνει την διαδικασία αυτή αφενός ενισχύοντας την κάμψη των κοινωνικών κινημάτων, τα οποία είχαν ως ιδεολογική αφετηρία των μαρξισμό και διήγαν ήδη είκοσι και πλέον χρόνια ζωής, αφετέρου συμβάλλοντας στην πτώση των σοσιαλιστικών κομμάτων που είχαν κυριαρχήσει στην νότια Ευρώπη κατά την δεκαετία του '80, μεταξύ των οποίων και του Πασοκ.

Η ήττα του Πασοκ στις εκλογές του Ιουνίου του 1989 και η πολιτική αστάθεια που την ακολούθησε, με τις αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις και την αδυναμία σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης, υπήρξαν λοιπόν, κατά ένα μέρος, αποτέλεσμα της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος διεθνώς. Η τελευταία, όπως υποστηρίχθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, σε κοινοτικό επίπεδο εκτονώθηκε σε σημαντικό βαθμό μέσω της επικέντρωσης στην υπόθεση της υπέρβασης της γυναικείας υποεκπροσώπησης, μεταξύ άλλων μέσω και της εφαρμογής ποσοτώσεων. Το συγκεκριμένο μέτρο την ίδια περίοδο προτείνεται προς υιοθέτηση στα κράτη-μέλη της ΕΟΚ για τις ευρωεκλογές του 1989 και βρίσκει μεγάλη απήχηση στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης.³²² Ο ελληνικός πολιτικός κόσμος δεν αγνοούσε την ευρωπαϊκή εμπειρία εφαρμογής του μέτρου, η οποία είχε καταδείξει τις δυνατότητές του να συνενώνει τις διάφορες πολιτικές αντιλήψεις στον «κοινό στόχο» της σύνδεσης των γυναικών με την πολιτική.³²³ Επρόκειτο για ένα

³²² Για μια χαρτογράφηση των σχετικών συζητήσεων σε όλη την Ευρώπη βλ. Joni Lovenduski, ό.π., σ.13-14

³²³ Αυτό ακριβώς των συνενωτικό ρόλο παίζουν οι ποσοτώσεις και στην βραχύβια πολιτική συμμαχία –εν όψει των εθνικών εκλογών του 1989– της ΟΓΕ με τις γυναίκες της Ενωμένης Αριστεράς

χαρακτηριστικό που φάνταζε σωτήριο σε μια στιγμή που το πολιτικό κλίμα επέβαλλε τακτικές συμπορεύσεις, όπως έδειχνε στην περίπτωση της Ελλάδας ο σχηματισμός της «οικουμενικής κυβέρνησης» Ζολώτα. Αξίζει να σημειωθεί πως στην κυβέρνηση αυτή δεν συμπεριλαμβανόταν ούτε μια γυναίκα ερχόμενη σε αντίθεση με τον «οικουμενικό» πρόταγμα της ή δείχνοντας ενδεχομένως πως ακόμα η συμπερίληψη των γυναικών στην έννοια της «οικουμενικότητας», ιδιαίτερα όταν αυτή προσδιόριζε πολιτικά ζητήματα ύψιστης βαρύτητας, δεν θεωρούνταν αυτονόητη.³²⁴

Όπως και στην περίπτωση της ΕΟΚ έτσι και στην Ελλάδα η υιοθέτηση ποσοτώσεων για την ενίσχυση της πολιτικής αντιπροσώπευσης των γυναικών έρχεται σε μεγάλο βαθμό ως ένας τρόπος ανέξοδης υπέρβασης της πολιτικής κρίσης αντιπροσώπευσης των τελών της δεκαετίας του '80 και των αρχών του '90. Έτσι, και από την πλευρά των κομμάτων προωθείται ως δημοκρατικό ζητούμενο η υπέρβαση της γυναικείας υποεκπροσώπησης, με το αίτημα της υιοθέτησης ποσοτώσεων να ανάγεται σε σημείο σύγκλισης όλου του πολιτικού κόσμου και να γίνεται καθολικά αποδεκτό.³²⁵ Το γεγονός ότι στην «οικουμενική κυβέρνηση» δεν υπήρχε ούτε μια γυναίκα, το οποίο επικρίνουν οι γυναικείες οργανώσεις,³²⁶ σε συνδυασμό με την δεκτικότητα των πολιτικών διοικήσεων στην Ελλάδα και διεθνώς να αναλάβουν δράσεις για την βελτίωση της θέσης των γυναικών, φαίνεται ότι επέτρεψαν στο ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης να τεθεί στην ατζέντα της δημόσιας συζήτησης.

Τη στιγμή εκείνη στην Ελλάδα υπάρχει μια ικανή διάδοση των φεμινιστικών προβληματισμών, οι οποίοι έχουν βάλει κατά της πεποίθησης περί «φυσικής κατωτερότητας» των γυναικών και έχουν τεκμηριώσει τη γυναικεία καταπίεση και περιθωριοποίηση.³²⁷ Η υιοθέτηση εκ μέρους των κομμάτων, λοιπόν, ενός διεθνώς καταξιωμένου μέτρου που στόχο είχε την ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτικής θέσης των γυναικών διασφαλίζοντας παράλληλα την μη ριζική ανατροπή του τρόπου

(ΕΑΡ), οι οποίες είναι οι πρώτες που προωθούν το αίτημα των ποσοτώσεων στην Ελλάδα. Για τις ενδιαφέρουσες θέσεις τους επί του ζητήματος βλ. ³²³ Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, «Πολιτική, Φύλο, Γυναικεία Πολιτική», *Δίλη*, τ.4 (Ιούνιος '89), σ.13-15.

³²⁴ Ξανθή Πετρινώτη, «"Γυναίκες και Πολιτική" Ποια πολιτική;», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ.42 (Ιούλιος-Δεκέμβριος '89), <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14293.pdf> [τ.π.] 31.3.20

³²⁵ Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, *ό.π.*, σ.15

³²⁶ Βλ. Ενδεικτικά, Ξανθή Πετρινώτη, *ό.π.*, <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14293.pdf> [τ.π.] 31.3.20

³²⁷ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, «Πολιτική υπέρ της ισότητας ή "ισότητα" υπέρ της πολιτικής: Η ιδεολογική λειτουργία της διεκδίκησης του 35%», *Δίλη* τ.4 (Ιούνιος '89), σ.25

λειτουργίας των υφιστάμενων πολιτικών δομών, αφενός προσέδιδε ανέξοδα διαπιστευτήρια προοδευτικότητας στο πολιτικό σύστημα, αφετέρου συνέβαλλε σημαντικά στην υπέρβαση της τρέχουσας κρίσης που διήγε.³²⁸ Παράλληλα, η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και το δίλημμα των ποσοστώσεων έρχεται σε μια στιγμή όταν έχει συνειδητοποιηθεί απ' όλον τον πολιτικό κόσμο η τάση των γυναικών ψηφοφόρων να ψηφίζουν γυναίκες υποψηφίους, γεγονός που σήμαινε πως η αύξηση των γυναικών στους κομματικούς συνδυασμούς κατά πάσα πιθανότητα θα αύξανε και τις ψήφους προς το κάθε κόμμα.³²⁹ Την ίδια στιγμή, όλος ο κομματικός κόσμος νιώθει πως μπορεί να επωφεληθεί από την εξέλιξη αυτή και προγραμματικά να υποστηρίξει επιχειρήματα υπέρ της ενίσχυσης της γυναικείας αντιπροσώπευσης: η δεξιά γιατί παραδοσιακά στην Ελλάδα προτιμούνταν από τις γυναίκες, η Αριστερά γιατί συνάδει με τον λόγο της περί εξάλειψης των κοινωνικών ανισοτήτων, το Πασοκ γιατί είχε επενδύσει πολιτικά και σε μεγάλο βαθμό είχε επιτύχει σημαντικές μεταβολές στην θεσμική θέση των γυναικών.³³⁰

Στο ζητούμενο της υπέρβασης της γυναικείας υποεκπροσώπησης λοιπόν και στην αποδοχή του μέτρου των ποσοστώσεων, τα πολιτικά κόμματα δεν βλέπουν μόνο ένα ικανό μέσο υπέρβασης της κρίσης τους αλλά εξίσου και της ενίσχυσής τους. Το μέτρο των ποσοστώσεων έρχεται να ενταχθεί σε ευρύτερες στρατηγικές των κομμάτων, που λάμβαναν χώρα καθ' όλη την διάρκεια της μεταπολίτευσης και στόχο είχαν την επέκταση της επιρροής τους ειδικά στο γυναικείο εκλογικό σώμα, με τις μαζικές γυναικείες οργανώσεις και από την δεκαετία του '90 τα γυναικεία τμήματα κομμάτων να αποτελούν οργανικό μέρος των στρατηγικών αυτών. Κύριο λειτουργικό χαρακτηριστικό των ποσοστώσεων, όπως ακριβώς και των γυναικείων οργανώσεων, υπήρξε η ανάδειξη του φύλου σε μοναδικό κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης. Το χαρακτηριστικό αυτό παρείχε στα κόμματα την δυνατότητα να προσελκύσουν τις γυναίκες ψηφοφόρους μόνο με την επίκληση της ενισχυμένης θηλυκής παρουσίας στα ψηφοδέλτιά τους. Εξάλλου, η εφαρμογή και μόνο του μέτρου των ποσοστώσεων θεωρείτο πως ήταν ικανή να υποκαταστήσει περισσότερο ολοκληρωμένες τοποθετήσεις και δεσμεύσεις επί των γυναικείων ζητημάτων. Η υιοθέτηση λοιπόν

³²⁸ Έφη Αβδελά, ό.π., σ.8-9

³²⁹ Το 1988 δημοσκόπηση του ΕΚΚΕ είχε καταδείξει την δεκτικότητα της κοινής γνώμης αναφορικά με την προοπτική ενίσχυσης της γυναικείας αντιπροσώπευσης με το 58,5% των γυναικών και το 45,5% των ανδρών να δηλώνουν υπέρ. Στο ίδιο, σ.26

³³⁰ Αποτέλεσμα της επιτυχίας αυτής είναι το '85 για πρώτη φορά στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας η γυναικεία ψήφος να δείχνει ελαφρώς μαζικότερη προτίμηση στα μη δεξιά κόμματα. Στο ίδιο, σ.26

μιας ενισχυτικής της γυναικείας αντιπροσώπευσης πολιτικής πρόβαλλε για τα κόμματα ως ένα μέσο πολιτικής ενεργοποίησης και προσέλκυσης των γυναικών και άρα δυνητικά του 50% του συνόλου του πληθυσμού. Με τον τρόπο αυτό, αφενός μπορούσε να συνεισφέρει στην μείωση των ποσοστών αποχής, που υπήρξε βασική συνιστώσα της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος διεθνώς, αφετέρου στην ενίσχυση των κομμάτων από την προσέλκυση γυναικών ψηφοφόρων στις τάξεις του.³³¹

Παρά την εργαλειοποίηση ωστόσο του φαινομένου της γυναικείας υποεκπροσώπησης εκ μέρους των κομμάτων, η υπέρβαση της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα θα έρθει μάλλον μέσα από τον ίδιο τον σχηματισμό της «οικουμενικής κυβέρνησης». Η τελευταία καταφέρνει την υπέρβαση της ελληνικής εκδοχής της κρίσης λαμβάνοντας μια απόφαση υψηλής συμβολικής δύναμης, την ψήφιση του ν. 1863/1989 με τον οποίον αποφασιζόταν η «άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου» και η αναγνώριση του «συμμοριτοπόλεμου» ως «εμφυλίου». Με τον τρόπο αυτόν, η κυβέρνηση επιβεβαιώνει την σταθερότητα της δημοκρατίας καθώς η πολιτική αστάθεια και η αδυναμία σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης θύμιζε αρκετά την τριετία 1965-1967 όταν μια ανάλογη αστάθεια, προερχόμενη από τους εμφύλιους διχασμούς και μεθοδευμένη από το στέμμα, είχε επιτρέψει την κατάλυση των αντιπροσωπευτικών θεσμών από τους συνταγματάρχες.

Το 1989 όμως η αβασίλευτη δημοκρατία είχε διανύσει ήδη δεκαπέντε χρόνια ζωής που χαρακτηρίζονταν από το σεβασμό του πολιτικού κόσμου προς τις δημοκρατικές δομές και την λειτουργία μέσα σε ένα κοινώς αποδεκτό πλαίσιο δημοκρατικότητας. Το 1981 η ομαλή παράδοση της εξουσίας από μια δεξιά δύναμη σε μια σοσιαλίζουσα με μαρξιστικές καταβολές και έντονα αριστερή ρητορική επιβεβαίωναν πως είχαν γίνει αρκετά βήματα για την υπέρβαση των εμφυλιοπολεμικών διχασμών που θεωρούνταν από τις κύριες αιτίες της δικτατορικής εκτροπής. Η άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου το 1989 επιβεβαιώνει την υπέρβαση αυτή και σηματοδοτεί την εκπλήρωση σε συμβολικό επίπεδο των διεκδικήσεων εκδημοκρατισμού που είχαν εγκαινιαστεί από την δεκαετία του '50 και ως κεντρικό τους επίδικο είχαν την υπέρβαση των εμφύλιων διχασμών μέσω της κοινωνικής και πολιτικής συμπερίληψης όλων των πολιτών ανεξαρτήτως πολιτικών

³³¹ Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, ό.π., σ.13-14

πεποιθήσεων και κοινωνικών φρονημάτων. Το κλείσιμο του κύκλου αυτού³³² αποδεσμεύει την έννοια του «εκδημοκρατισμού» από την μονομερή αναφορά στο εμφυλιοπολεμικό παρελθόν. Έτσι, δημιουργείται η δυνατότητα, ώστε η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση, που προκύπτει την ίδια περίοδο και αρθρώνεται γύρω από το δίλημμα της υιοθέτησης ποσοτώσεων ως μέσου για την ενίσχυση της γυναικείας αντιπροσώπευσης, να σταθεί αφορμή για την ανάπτυξη προβληματισμών αναφορικά με την έμφυλη συγκρότηση της δημοκρατίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην Ελλάδα: Η έμφυλη διάσταση της δημοκρατίας

3.1 Εισαγωγή: Χαρτογράφηση και φυσιογνωμία της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην Ελλάδα

Όπως και σε κοινοτικό επίπεδο έτσι και στην Ελλάδα κεντρικά διακυβεύματα της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση υπήρξαν η σύγκρουση γύρω από το κατά πόσο θα ήταν θεμιτή η κατά φύλο εκπροσώπηση και η υιοθέτηση θετικών μέτρων, και πιο συγκεκριμένα ποσοτώσεων,³³³ για την ενίσχυση της γυναικείας

³³² Αρκετοί ερευνητές όπως λ.χ. ο Νίκος Σερντεδάκις, με πειστικά επιχειρήματα τοποθετούν το τέλος του κύκλου εκδημοκρατισμού που εκκινεί την δεκαετία του '50 στις αρχές του '80 και την άνοδο του Πασοκ. Το τελευταίο υποστηρίζουν πως είχε καταφέρει να συνδέσει με την προοπτική ανόδου του στην εξουσία την πρακτική και συμβολική υπέρβαση των εμφύλιων διχασμών, δίνοντας μια εξήγηση με αυτόν τον τρόπο της σταδιακής κάμψης της διεκδικητικής δραστηριότητας κατά την δεκαετία του '80. Επομένως, η άνοδος του Πασοκ στην εξουσία θεωρείται από τους ερευνητές αυτούς ως η αυτόματη εκπλήρωση των επιδιώξεων του κινήματος εκδημοκρατισμού. Ωστόσο, αφενός η πραγμάτωση των επιδιώξεων δεν συμβαίνει μονομιάς αλλά σε μια διάρκεια που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας, αφετέρου η «τελευταία πράξη» αυτής της διαδικασίας –η άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου– δεν συμβαίνει μόνο από το Πασοκ αλλά από την «οικουμενική κυβέρνηση». Δεδομένου –τέλος– πως οι εμφυλιοπολεμικοί διχασμοί ήταν άμεσα συνυφασμένοι με το ψυχροπολεμικό πλαίσιο, δεν ήταν δυνατή η ουσιαστική υπέρβασή τους χωρίς την υπέρβαση του πλαισίου που τους παρήγε, του ίδιου του Ψυχρού Πολέμου. Επομένως, νομιμοποιούμε να υποστηρίξουμε πως το τέλος του κύκλου εκδημοκρατισμού που είχε ως κεντρικό διακύβευμα την υπέρβαση των εμφύλιων όρων πολιτικής και κοινωνικής ύπαρξης κλείνει με την υπέρβαση του ίδιου του πλαισίου που παρήγε την αναγκαιότητα του διακυβεύματός του. Βλ ενδεικτικά Νίκος Σερντεδάκις, ό.π., σ.99-115

³³³ Τα συστήματα ποσόστωσης υιοθετούσαν ένα ποσοστό ελάχιστης ή μέγιστης πολιτικής εκπροσώπησης ενός φύλου με το ποσοστό να είναι προϊόν συμφωνίας μεταξύ του κομματικού κόσμου, ενδεχομένως και σε συμφωνία με τις γυναικείες οργανώσεις. Στην Ελλάδα το ποσοστό συμφωνήθηκε στο 35%, αριθμός που αντιστοιχούσε στο ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού γυναικών. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει αφενός το γεγονός πως αν και ποσοτώσεις τίθονταν με ένα λεξιλόγιο έμφυλα ουδέτερο –άρα υποστηρίζονταν πως θα μπορούσε να ισχύσει και για τους άνδρες– στην πραγματικότητα ήταν ένα μέτρο που αφορούσε μόνο τις γυναίκες, αφετέρου υπονοούσε ένα επιπλέον κριτήριο για την πολιτική συμμετοχή των γυναικών, την οικονομική τους

παρουσίας στις αντιπροσωπευτικές δομές. Γύρω από αυτά τα διακυβεύματα διαμορφώθηκαν δύο πολυσυλλεκτικά «στρατόπεδα», ένα που τίθετο υπέρ της υιοθέτησης ποσοτώσεων και ένα κατά. Εντός του πρώτου συναντούμε τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, τις μαζικές γυναικείες οργανώσεις και τα τμήματα γυναικών των κομμάτων, ενώ στο δεύτερο συναντάμε άνδρες πολιτικούς που έβλεπαν τις θέσεις τους στα ψηφοδέλτια να μειώνεται λόγω του μέτρου των ποσοτώσεων, ορισμένες γυναίκες πολιτικούς που θεωρούσαν πως οι θετικές δράσεις προς όφελός τους θα είχαν ως αποτέλεσμα η παρουσία τους στις αντιπροσωπευτικές δομές να θεωρείται περιορισμένης νομιμότητας συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους και, τέλος, ομάδες του Αυτόνομου Φεμινιστικού Κινήματος. Στο εσωτερικό του αυτόνομου κινήματος, το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και ιδιαίτερα η στάση απέναντι στις ποσοτώσεις προκάλεσε μια ρήξη που ώθησε άτομα και ομάδες είτε στην μια είτε στην άλλη πλευρά.³³⁴ Σε κάθε περίπτωση όμως από μέλη του ΑΦΚ προήλθε η πιο εμπεριστατωμένη προβληματοποίηση του ζητήματος αλλά και η πιο τεκμηριωμένη απόρριψη του μέτρου των ποσοτώσεων.

Παρά τις ομοιότητες με την κοινοτική ομολογή της, η ειδοποιός διαφορά της ελληνικής συζήτησης ήταν ότι, στο μεγαλύτερο μέρος της, δεν έλαβε χώρα σε ένα περιχαρακωμένο θεσμικό πλαίσιο αλλά εντός ενός γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος το οποίο, παρότι είχε καταφέρει την διάδοση του λόγου του, από τα μέσα της δεκαετίας του '80 διερχόταν μια περίοδο υπαρξιακής κρίσης.³³⁵ Το γεγονός αυτό επηρέασε καταλυτικά την φυσιογνωμία της συζήτησης προσδίδοντάς της χαρακτηριστικά τα οποία μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για μια «ελληνική εκδοχή» της. Έτσι, σε διαφοροποίηση με την ευρωπαϊκή εμπειρία η σύγκρουση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και για το μέτρο των ποσοτώσεων στην Ελλάδα δεν παρουσίασε την ίδια ένταση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στην Γαλλία, για παράδειγμα, το αίτημα για την «ισάριθμη αντιπροσώπευση» (*parité*) υιοθετήθηκε από μια μεγάλη ποικιλία κοινωνικών ομάδων και πολιτικών δυνάμεων κυρίως του αριστερού πολιτικού φάσματος μεταξύ των οποίων φεμινίστριες, ομάδες της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, το κόμμα των Πρασίνων αλλά και των

προσφορά σε αντίθεση με τους άνδρες που αρκούσε η ανθρωπινή τους υπόσταση και η πολιτογράφησή τους. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, «Πολιτική υπέρ της ισότητας ή “ισότητα” υπέρ της πολιτικής;: Η ιδεολογική λειτουργία της διεκδίκησης του 35%», *Δίνη* τ.4 (Ιούνιος '89), σ.26

³³⁴ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρρά, *ό.π.*, σ. 60

³³⁵ Στο ίδιο, σ.60 και, «Συζήτηση: Φεμινισμός και πολιτική», *Δίνη* τ.3 (Ιούλιος '88), [Ανυπόγραφο], σ.23-24

Σοσιαλιστών.³³⁶ Το αίτημα δημιούργησε μια διακριτή πολιτική κίνηση γεγονός που αποτυπώνεται στην δημιουργία ομάδων και δομών που αποκλειστικό σκοπό είχαν την προώθηση του αιτήματος όπως λ.χ. ο σύλλογος «parité», ο οποίος δημιουργείται από αποσχισθείσες γυναίκες του σοσιαλιστικού κόμματος ή η λέσχη «Parité 2000» αποτελούμενος από γυναίκες του εκδοτικού εγχειρήματος «Εκδόσεις Γυναικών». Η απήχηση του αιτήματος προκάλεσε έναν ευρύ δημόσιο διάλογο ανάμεσα σε ποικίλους φορείς ακόμα και σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο.³³⁷ Ο διάλογος αυτός κορυφώθηκε με την δημοσίευση «μανιφέστου» στην εφημερίδα *Le Monde* στις 10.11.93,³³⁸ το οποίο απαιτούσε την θεσμική κατοχύρωση της ισάριθμης αντιπροσώπευσης και γνώρισε ιδιαίτερη απήχηση.³³⁹

Πέραν της πολύ πιο περιορισμένης έντασης, η ελληνική συζήτηση υπήρξε και αρκετά πιο σποραδική σε σύγκριση με την ευρωπαϊκή και κοινοτική εμπειρία. Έτσι, αν και το χρονικό της ανάπτυγμα σε μεγάλο βαθμό ακολουθεί τις αντίστοιχες πυκνώσεις της κοινοτικής συζήτησης, αναπτύσσεται σε «στιγμές» και όχι σε μια διάρκεια. Ανάμεσα σε αυτές τις «στιγμές» πραγματοποιούνται αλλαγές ως προς τους φορείς της συζήτησης, ως προς τα περιβάλλοντα όπου αυτή λαμβάνει χώρα αλλά και ως προς τα βασικά επίδικά της γεγονός που μας επιτρέπει την περιοδολόγησή της σε τρεις φάσεις: μια πρώτη το '86-'88, μια δεύτερη το '89-'95 και μια τρίτη το '95-'02. Η «πρώτη φάση» δεν αποτελεί τόσο μια περίοδο σύγκρουσης γύρω από το ζήτημα όσο μια περίοδο αναβάθμισής του στα πλαίσια του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος. Οι μαζικές γυναικείες οργανώσεις, με προεξάρχουσα την ΕΓΕ, θα πρωτοστατήσουν στην προώθηση του ζητήματος, το οποίο έρχεται να καλύψει το

³³⁶ Το αίτημα ξεκινάει το 1986 από την ομάδα «συσπείρωση φεμινιστικών πρακτικών και αναζητήσεων: Ρήξη», η οποία συμμετείχε στο βραχύβιο κίνημα «Ουράνιο Τόξο» (1986-1988) μαζί με ακροαριστερούς και αριστερούς οικολόγους. Françoise Gaspard, «Για την ισάριθμη αντιπροσώπευση: γένεση μιας έννοιας, γένεση ενός κινήματος», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.57 (1995), σ. 33

³³⁷ Στις 8 Μαρτίου 1993 διενεργήθηκε συζήτηση στρογγυλής τράπεζας στην γαλλική βουλή για την ισάριθμη αντιπροσώπευση από γυναίκες που περιθωριοποιούνταν εντός των κομμάτων τους. Françoise Gaspard, ό.π., σ.38

³³⁸ Το μανιφέστο συντάσσεται από το «Δίκτυο Γυναικών υπέρ της Ισάριθμης Αντιπροσώπευσης», που δημιουργείται στις 5.1.1993 και που ως βασικό στόχο είχε τον συντονισμό της πληθώρας των δράσεων υπέρ της ισάριθμης αντιπροσώπευσης. Στο ίδιο, σ.36

³³⁹ Στο ίδιο, σ.38-39. Ενδεικτικό της απήχησης αυτής ήταν η απειλή του προέδρου του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος Michel Rocard πως δεν θα είναι επικεφαλής του ψηφοδελτίου του κόμματός του στις επόμενες εκλογές, εάν δεν εφαρμοζόταν η αρχή της ισάριθμης αντιπροσώπευσης εντός του κόμματος στις επικείμενες ευρωεκλογές του 1994. Αρχικός στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να συμπεριλάβει όψεις της γαλλικής συζήτησης πιο εμπειριστατωμένα ως συγκριτικό πλαίσιο, δεδομένου πως ο γαλλικός φεμινισμός φαίνεται πως επηρέασε ιδιαίτερα τον ελληνικό. Λόγω της πεπερασμένης έκτασης που πρέπει να κατέχει ωστόσο μια διπλωματική εργασία κάτι τέτοιο δεν κατέστη δυνατό.

κενό στις διεκδικήσεις που είχε αφήσει η εκπλήρωση των περισσότερων αιτημάτων τους από το Πασοκ και να λειτουργήσει ως μέσο υπέρβασης της κρίσης του κινήματος, σε μια διαδικασία που αδρά περιγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Την ίδια ακριβώς περίοδο πραγματοποιείται στην ΕΟΚ μια αντίστοιχη στροφή στο ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και στην πρόβλεψη θετικών μέτρων συμπεριλαμβανομένων και των ποσοστώσεων ως στρατηγικών υπέρβασής της. Όπως σημειώθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, η περίοδος αυτή κορυφώθηκε με την απόφαση της ΕΟΚ στις 8.3.1988 για την υιοθέτηση συστήματος προοδευτικών ποσοστώσεων με σκοπό την ενίσχυση της γυναικείας παρουσίας στις δομές της. Στο πλαίσιο της ίδιας απόφασης προτεινόταν στα κράτη-μέλη η υιοθέτηση ποσοστώσεων στα ψηφοδέλτιά τους εν όψει των ευρωεκλογών του 1989 με σκοπό την ενίσχυση της γυναικείας παρουσίας στο ευρωκοινοβούλιο.³⁴⁰ Όπως και στο κοινοτικό επίπεδο έτσι και στην περίπτωση της Ελλάδας η απόφαση είχε καταλυτική σημασία για την πύκνωση της συζήτησης, η οποία λαμβάνει χώρα ανάμεσα στις ευρωεκλογές του 1989 και του 1994.

Ανάμεσα στην πρώτη και τη δεύτερη περίοδο θα υπάρξει μια μεταβολή ως προς τους φορείς της συζήτησης. Κατά την πρώτη περίοδο στην προώθηση του ζητήματος πρωτοστάτησαν οι μαζικές γυναικείες οργανώσεις και κυρίως η ΕΓΕ.³⁴¹ Η προϊούσα κρίση του κινήματος και η ευρύτερη τάση αποπολιτικοποίησης της δεκαετίας του '80 συνέβαλε στην κάμψη της δραστηριότητας και των δυνατοτήτων παρέμβασης των γυναικείων οργανώσεων, οι οποίες κατά την δεκαετία του '90 υποσκελίζονται από τα γυναικεία τμήματα των κομμάτων και οδηγούνται στην ουσιαστική τους διάλυση.³⁴² Παρά την προσπάθεια της ΕΓΕ να αναζητήσει μια πιο αυτόνομη πορεία σε σχέση με το Πασοκ μετά το 1986 και την διάσταση των δύο αρχηγών τους, δεν θα ξεφύγει από την μοίρα των άλλων δύο μαζικών γυναικείων, της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών και της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας. Όπως και αυτές έτσι και η ΕΓΕ όφειλε σε μεγάλο βαθμό το κύρος και τον αντίκτυπό της στο κόμμα στο οποίο ήταν ιδεολογικο-

³⁴⁰ Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ό.π., «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων»

³⁴¹ Στην παρούσα έρευνα η έμφαση δόθηκε κυρίως στην ΕΓΕ λόγω της κεντρικής θέσης που απέκτησε για την οργάνωση αυτή κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Για την ΕΓΕ η προώθηση του αιτήματος της μαζικής εισόδου των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές δεν υπήρξε μόνο ένας τρόπος υπέρβασης της κρίσης που διήγε το κίνημα αλλά και η κατοχύρωσή της στην «πρωτοπορία» του με την εισαγωγή του σε μια «νέα φάση», η οποία θα χαρακτηριζόταν από την «συμφιλίωση του φεμινισμού με την πολιτική». Διοικητικό Συμβούλιο ΕΓΕ, «Κεντρική Εισήγηση Συνδιάσκεψης (5-6 Μαΐου 1984)», ό.π., σ.2-3

³⁴² Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, «Πολιτική, Φύλο, Γυναικεία Πολιτική», ό.π., σ.13-15

πολιτικά προσκείμενη. Η ψύχρανση των σχέσεων ανάμεσα στην ΕΓΕ και στο Πασοκ το 1986, η εκλογική ήττα του κόμματος το 1989, η προϊούσα κρίση του κινήματος, σε συνδυασμό με τις οικονομικές δυσκολίες, οδήγησαν και την ΕΓΕ κατά την δεκαετία του '90 στην ουσιαστική διάλυσή της.

Κατά τη δεύτερη περίοδο τον τόνο της συζήτησης θα δώσουν το ΑΦΚ, μέρος του οποίου θα διατυπώσει την πιο ολοκληρωμένη απόρριψη των ποσοτώσεων, και ο ΣΔΓ, ο οποίος μέσα από τον *Αγώνα της Γυναίκας*, συνεισφέρει την πληρέστερη συνηγορία υπέρ των θετικών μέτρων ευρύτερα και των ποσοτώσεων ειδικότερα. Ο λόγος του ΣΔΓ εν πολλοίς ταυτίστηκε σε επίπεδο περιεχομένου με τον κοινοτικό λόγο γεγονός που μπορούμε να υποθέσουμε πως οφείλεται στο νομικό υπόβαθρο των περισσότερων μελών της και στις δικτυώσεις που είχαν σε διεθνές επίπεδο. Κατά τη δεύτερη αυτή περίοδο, το ερώτημα των ποσοτώσεων μετατράπηκε σε δημόσιο διακύβευμα, γεγονός που αποτυπώνεται και στην δημιουργία δύο σχετικών διακομματικών επιτροπών, το 1989 και το 1995, οι οποίες αποτελούνταν από μέλη γυναικείων οργανώσεων και γυναίκες πολιτικούς που υποστήριζαν την ανάγκη θετικών μέτρων, ώστε να εκλείψουν τα εμπόδια που οι γυναίκες αντιμετώπιζαν στην πολιτική σταδιοδρομία τους.³⁴³

Η τρίτη περίοδος (1995-2002) συνιστά μια «στιγμή» επαναπροσέγγισης, ταξινόμησης και αναζήτησης των θεωρητικών προεκτάσεων της συζήτησης, η οποία τοποθετείται συστηματικά και τεκμηριωμένα στον ορίζοντα της δημοκρατίας. Αυτή η περίοδος διακρίνεται από δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο, μια έντονη διάθεση θεωρητικοποίησης του ζητήματος και επεξεργασίας με βάση έννοιες κεντρικές για την αντίληψη περί δημοκρατίας. Και το δεύτερο, η σταδιακή μετατόπιση της διεξαγωγής της συζήτησης από το κινηματικό επίπεδο και τα έντυπά του στο ακαδημαϊκό επίπεδο. Την φάση αυτή εγκαινιάζει η έκδοση του τεύχους 57 των *Σύγχρονων Θεμάτων* το 1995, στο οποίο επιχειρείται η τοποθέτηση της συζήτησης στο ευρωπαϊκό της συγκείμενο με την αδρή παρουσίαση της μορφής που αυτή έλαβε στην Γαλλία³⁴⁴ όπως διαφαίνεται μέσα από την παράθεση δύο ενδεικτικών θέσεων

³⁴³ Ξανθή Πετρινώτη, ό.π., <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14293.pdf> [τ.π.] 31.3.20 και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Το δημοκρατικό έλλειμμα από την υποαντιπροσώπευση των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* τ.61-62 ('95), <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14939.pdf> [τ.π.], 31.3.20

³⁴⁴ Η Μαρία Ρεπούση επιχειρεί μια θεματική και εκδοτική χαρτογράφηση της σχετικής συζήτησης καθώς και την παρουσίαση των βασικών στρατοπέδων. Μαρία Ρεπούση, «Το υποκείμενο των

από κάθε «στρατόπεδο».³⁴⁵ Μέσα από την αδρή παρουσίαση διαφαίνονται οι θεματικές οι οποίες χαρακτήρισαν τις αντιπαραθέσεις για την γυναικεία υποεκπροσώπηση διεθνώς: αφενός η σύγκρουση γύρω από την εφαρμογή των θετικών μέτρων και ιδιαίτερα των ποσοστώσεων για την ενίσχυση της γυναικείας αντιπροσώπευσης, αφετέρου τα ερωτήματα σχετικά με την συμβατότητα της ίδιας της έμφυλης αντιπροσώπευσης με την έννοια της «δημοκρατίας», σχετικά δηλαδή με τις συνέπειες που έχει για την ίδια την έννοια της «δημοκρατίας» η ανάδειξη του «φύλου» ως κριτηρίου πολιτικής αντιπροσώπευσης.

Την ίδια χρονιά με την έκδοση των *Σύγχρονων Θεμάτων* διεξάγεται στην Αθήνα συνέδριο για τα πενήντα χρόνια του ΟΗΕ.³⁴⁶ Από το βήμα του η πρόεδρος του ΣΔΓ, Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, πραγματοποιεί ομιλία με θέμα την μεταπολεμική εξέλιξη της έννοιας της ισότητας³⁴⁷ στα πλαίσια υπερεθνικών οργανισμών (ΟΗΕ, ΕΟΚ), -προσφέροντας μια διεξοδική ανάλυση του ιδεολογικού υπόβαθρου πάνω στο οποίο βασίστηκε η εφαρμογή των θετικών μέτρων και έτσι μια από τις πιο ολοκληρωμένες συνηγορίες υπέρ των τελευταίων.³⁴⁸ Έναν χρόνο μετά διεξάγεται στην Αθήνα συνέδριο της ΕΕ με θέμα: «Το Φύλο των Δικαιωμάτων:

δικαιωμάτων, το φύλο της πολιτικής οι αποκλεισμοί της δημοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα* τ.57 ('95), σ.28-31

³⁴⁵ Η Francois Gaspard διεθνώς αρθρώνει τα πιο τεκμηριωμένα επιχειρήματα υπέρ της «ισάριθμης αντιπροσώπευσης» την οποία όμως διαχωρίζει από το μέτρο των ποσοστώσεων, που απορρίπτει κατηγορηματικά. Η Gaspard με άλλα λόγια απορρίπτει την θεσμοθέτηση της γυναικείας εκπροσώπησης σε οποιοδήποτε ποσοστό μικρότερο εκείνου του 50%, γεγονός που αποτελεί «γαλλική ιδιαιτερότητα», μιας και σε επίπεδο κοινοτικό η «ισάριθμη αντιπροσώπευση», όπως και το «κατώφλι ισότητας» (40%) θεωρούνταν ως παραλλαγές συστημάτων ποσοστόωσης με την ισάριθμη αντιπροσώπευση να τίθεται συνήθως ως ο απώτερος και ευκταίος στόχος. Μια διεξοδική αντίθεση στην θέση της Gaspard προς την κατεύθυνση της συνολικής απόρριψης των θετικών μέτρων ως αντιβαίνοντα εξίσου θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας και ως ουσιαστικά αντιστρατευόμενα τον στόχο της γυναικείας απελευθέρωσης αρθρώνει η Ελένη Βαρίκα. Francois Gaspard, «Για την ισάριθμη αντιπροσώπευση: γένεση μιας έννοιας, γένεση ενός κινήματος», ό.π., σ. 32-40 και Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της Δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», *Σύγχρονα Θέματα* τ.57 ('95), σ.42-58

³⁴⁶ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Γιάννης Κριστάκης, *Ισότητα και ανάπτυξη: Η πεντηκονταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Αθήνα 11 και 12 Δεκεμβρίου 1995: Σάκκουλας

³⁴⁷ Το αφήγημά της χαρακτηρίζεται από έναν προγκρεσιβιστικό χαρακτήρα ενός γραμμικού εκσυγχρονισμού των θεσμών, στα πλαίσια του οποίου εμβαθύνεται απρόσκοπτα η έννοια της ισότητας απολήγοντας στην «ουσιαστική ισότητα» που εκφράζουν τα θετικά μέτρα.

³⁴⁸ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία», ό.π., σ.57-123. Στην πραγματικότητα η ανακοίνωση αυτή και το αντίστοιχο εκτενέστατο άρθρο που φιλοξενείται στα πρακτικά του συνεδρίου αποτελεί μια διάνθιση ενός αντίστοιχου άρθρου που η Μαραγκοπούλου είχε εκδώσει στον «Αγώνα της Γυναίκας» το 1992. Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη δημοκρατία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ.51-54 ('92), <https://www.gender.panteion.gr/gr/anazitisi.php> [τ.π.] 18.3.20

Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη», το οποίο τόσο σε επίπεδο συμμετεχόντων όσο και σε επίπεδο προσέγγισης καταδεικνύει τους διαφορετικούς όρους με τους οποίους επρόκειτο να διεξαχθεί η συζήτηση στην τρίτη φάση της. Έτσι η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από μια διάθεση αμεσότερης αντιπαράθεσης σχετικά με το ζήτημα, μιας και για πρώτη φορά συναντιούνται στον ίδιο χώρο γυναίκες που υποστηρίζουν και αντιμάχονται τις ποσοτώσεις για να συζητήσουν επί του θέματος. Μεταξύ τους μπορούμε να συναντήσουμε γυναίκες, οι οποίες είχαν αγωνισθεί για την εξασφάλιση της ισότητας των φύλων μεταξύ άλλων και μέσα από τους επίσημους ευρωπαϊκούς θεσμούς, όπως η Eliane Vogel-Polsky³⁴⁹ αλλά εξίσου και γυναίκες οι οποίες είχαν δραστηριοποιηθεί στο φεμινιστικό κίνημα, όπως η Έφη Αβδέλα,³⁵⁰ η Ελένη Βαρίκα³⁵¹ και η Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη.³⁵² Την ίδια στιγμή οι αναλύσεις τους επιχειρούν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την σύνδεση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης με την έννοια της «δημοκρατίας» και κεντρικών αυτής εννοιών όπως η «εξουσία», «το δικαίωμα», η «ιδιότητα του πολίτη» και η «αντιπροσώπευση».³⁵³ Η χρονική ακολουθία του συνεδρίου για τα πενήντα χρόνια του ΟΗΕ το 1995 και αυτού της ΕΕ το 1996 όπως και της έκδοσης των πρακτικών τους, του πρώτου το 1998 και του δεύτερου το 1999, μαρτυρούν ενδεχομένως έναν διάλογο μεταξύ τους.

Το 2001 η θεσμική διάσταση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση λαμβάνει τέλος, καθώς στο πλαίσιο της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001 ψηφίζεται το άρ.116 παρ.2 το οποίο υποχρεώνει την πολιτεία στην λήψη θετικών μέτρων για την επίτευξη της έμφυλης ισότητας. Η υποχρέωση αυτή εκπληρώνεται με το άρ.75 παρ.1 του ν.2910/01, το οποίο επιβάλλει ποσοτώσεις στα ψηφοδέλτια των

³⁴⁹Η Eliane Vogel-Polsky, νομικός στο επάγγελμα, είχε αγωνισθεί ώστε η ευρωπαϊκή ενοποίηση να λάβει κοινωνικό περιεχόμενο. Είχε παίξει καταλυτικό ρόλο στην κατοχύρωση και εφαρμογή του άρθρου 119 από τη Συνθήκης της Ρώμης σχετικά με την ίση αμοιβή για ίση εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα και εκτέλεσε χρέη πολιτικής αγωγής στην υπόθεση της Gabrielle Defrenne, την πρώτη δίκη που ενέπυτε στην δικαιοδοσία του άρθρου 119. Eliane Vogel-Polsky, «Οι γυναίκες, η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και η συνθήκη του Μάαστριχτ», στο Ράνια Οικονόμου (επιμ), *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη*, ό.π., σ.478-505.

³⁵⁰Ήταν μέλος των περιοδικών «Σκούπα» και της «Δίνη». Έφη Αβδελά, «Φεμινιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: από την ψευδή οικουμενικότητα στην διεκδίκηση της πολιτικής», », στο *ίδιο*, σ.551-558

³⁵¹Ήταν μέλος της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών. Ελένη Βαρίκα, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα για την δημοκρατία;», στο *ίδιο*, σ.508-526

³⁵²Ήταν μέλος της ΣΔΓ. Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Υποαντιπροσώπευση των γυναικών και δημοκρατία: η συνταγματικότητα των ποσοστώσεων», Στο *ίδιο*, σ.461-477

³⁵³Ανάμεσα στις προαναφερθείσες γυναίκες υπέρ των ποσοστώσεων τάχθηκαν οι Eliane Vogel-Polsky και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ενώ κατά η Έφη Αβδελά και η Ελένη Βαρίκα.

επερχόμενων αυτοδιοικητικών εκλογών και απαγορεύει την εκπροσώπηση οποιουδήποτε φύλου στις εκλόγιμες θέσεις κάθε συνδυασμού σε ποσοστό μικρότερο του 1/3.³⁵⁴ Η έκδοση του βιβλίου της Μάρως Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας έναν χρόνο αργότερα* (2002) αποτέλεσε ίσως και μια «απάντηση» στην θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων: η συγγραφέας επισημαίνει τους κινδύνους που ενέχει για τις γυναίκες το μέτρο και προσφέρει μια πρόταση για το πώς η εφαρμογή του δεν θα απέβαινε εις βάρος των γυναικών «εκσυγχρονίζοντας», εντέλει, τους όρους της καταπίεσής τους. Η Μαλούτα ήδη από το 1989 είχε ασχοληθεί με το ζήτημα των ποσοτώσεων αρθρογραφώντας στο περιοδικό *Δίνη*. Το βιβλίο της αποτελεί την πιο ολοκληρωμένη τοποθέτηση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης στο συγκείμενο της φεμινιστικής θεωρίας και μια από τις διεξοδικότερες τοποθετήσεις εκ μέρους μέλους του ΑΦΚ επί του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης.³⁵⁵ Η θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων σε συνδυασμό με την έκδοση του βιβλίου της Μαλούτα σηματοδοτούν το «τέλος» της συζήτησης αναφορικά με την γυναικεία υποεκπροσώπηση ως διακύβευμα για την δημοκρατία στη Ελλάδα.³⁵⁶

Είναι προφανές πως μια διεξοδική ανάλυση των παραπάνω διεργασιών θα ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια μιας διπλωματικής εργασίας. Στην ανάλυση που ακολουθεί, οι θέσεις αναφορικά με το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των ποσοτώσεων θα εξετασθούν οργανωμένες θεματικά και όχι χρονολογικά. Αρχικά θα εξετασθούν οι θέσεις των οργανώσεων που θέτουν το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης ως δημόσιο διακύβευμα και υποστηρίζουν τα θετικά μέτρα και τις ποσοτώσεις ως λύση του. Από αυτήν την ομάδα η έμφαση θα δοθεί στην τοποθέτηση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας ως την πλέον ενδεικτική. Ο Σύνδεσμος διατυπώνει την πιο ολοκληρωμένη τοποθέτηση επί του

³⁵⁴ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 55-58 και Άννα Μεγάλου, *Οι γυναίκες ως ομάδα στόχος της πολιτικής*, ό.π., σ.25-26

³⁵⁵ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, ό.π., σ.25-28

³⁵⁶ Η θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων το 2001 και η ανεπαρκής εφαρμογή τους θα ανατροφοδοτήσουν τον διάλογο κατά την περίοδο 2001-2006 αναφορικά με την «συνταγματικότητα» τους. Ωστόσο, η συζήτηση αυτή θα διεξαχθεί με πολύ διαφορετικούς όρους σε σχέση με αυτούς που ερευνούμε εδώ και θα υπάρξει επίδικο κυρίως νομικών κύκλων, οι οποίοι θα ανακυκλώσουν επιχειρήματα νομικού περιεχομένου που εν πολλοίς είχαν διατυπωθεί ήδη από τον ΣΔΓ και την Μαραγκοπούλου. Για μια ολοκληρωμένη τοποθέτηση από την συζήτηση αυτή βλ. Λίνα Παπαδοπούλου, «Γυναικεία Συμμετοχή και Δημοκρατία: Οι ποσοτώσεις υπό το φως της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας» στο *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 32(2006), Κομοτηνή- Αθήνα 2006: Σάκκουλα, σ.1243-1298

ζητήματος σε μια διάρκεια χρόνου μεγαλύτερη συγκριτικά με της ΕΓΕ, οι τοποθετήσεις της οποίας θα εκτεθούν ως βιβλιογραφικό συμπλήρωμα στις περιπτώσεις που θίγονται κοινές θεματικές. Απ' όταν η ΕΟΚ προτρέπει τα κράτη-μέλη της να εφαρμόσουν ποσοτώσεις για την ενίσχυση της πολιτικής παρουσίας των γυναικών τον Μάρτιο του 1988 εγκαινιάζεται μια εξαετία (1989-1995) όταν στο περιοδικό του Συνδέσμου, *Αγώνας της Γυναίκας*, σχεδόν αδιάλειπτα φιλοξενούνται άρθρα που αφορούν την γυναικεία υποεκπροσώπηση σε πολιτικές αλλά και εργασιακές δομές. Ταυτόχρονα κατά το ίδιο διάστημα το περιοδικό προσπαθεί να ακολουθήσει τις βασικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην ΕΟΚ αλλά και σε ευρύτερο διεθνές επίπεδο στο πεδίο της γυναικείας υποεκπροσώπησης αναδημοσιεύοντας πολλές φορές τις σημαντικότερες σχετικές αποφάσεις.³⁵⁷ Καθότι οι περισσότερες γυναίκες του ΣΔΓ έχουν σπουδάσει νομικά³⁵⁸ και πολιτικές επιστήμες³⁵⁹ προσεγγίζουν τη γυναικεία υποεκπροσώπηση αλλά και το γυναικείο ζήτημα ευρύτερα με τα αναλυτικά εργαλεία της νομικής και πολιτικής θεωρίας. Αν και το γεγονός αυτό γίνεται αντικείμενο κριτικής ήδη από τις γυναίκες της *Σκούπας* το 1979³⁶⁰ θεωρούμενο ως ένδειξη αδυναμίας να αναπτυχθούν διακριτά αναλυτικά εργαλεία και εναλλακτικοί τρόποι συλλογικών επεξεργασιών της γυναικείας καταπίεσης, καταφέρνει να δώσει στις προσεγγίσεις του Συνδέσμου ένα σημαντικό αναλυτικό βάθος.

Στη συνέχεια, θα εκτεθούν οι θέσεις του Αυτόνομου Φεμινιστικού Κινήματος για το ζήτημα, το οποίο άρθρωσε την συστηματικότερη κριτική στο μέτρο των

³⁵⁷ Ενδεικτικά, Jessica Larive (εισηγήτρια), «Αιτιολογική Έκθεση: σχετικά με τις γυναίκες στη διαδικασία λήψης αποφάσεων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* τ.57-58 (1994) <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles/clp14796.pdf> [τ.π.] 27.5.2020 και Ιωάννα Μαγγανάρα, «Η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική, βασική προτεραιότητα των Διεθνών Οργανισμών», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* τ.42 (1989), <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles/clp14273.pdf> [τ.π.] 27.5.2020 και της ίδιας, «Μελλοντικές Στρατηγικές των Ην. Εθνών: Προτεραιότητες, χρονοδιαγράμματα, ποσοτώσεις και πολιτική των Ην. Εθνών για την εφαρμογή των μελλοντικών στρατηγικών μέχρι το 2000», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* τ.43 (1990), <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdfiles/clp14346.pdf> [τ.π.] 27.5.2020

³⁵⁸ Ενδεικτικά, η πρόεδρος του Συνδέσμου κατά το διάστημα 1974-2004, Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο ποινικό δίκαιο και στην εγκληματολογία στη Ρώμη και στη Γενεύη, όπου αναγορεύθηκε διδάκτορας. Η Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, μια από τις σημαντικότερες μαζί με την Μαραγκοπούλου υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων στην Ελλάδα είχε επίσης νομικές σπουδές και διατελούσε ομότιμη καθηγήτρια συνταγματικού δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο από το 1970 μέχρι το 2003.

³⁵⁹ Ενδεικτικά, η Ξανθή Πετρινιώτη, πρόεδρος του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας κατά το διάστημα 2004-2007, είχε σπουδάσει διεθνείς σχέσεις στο πανεπιστήμιο Concordia του Μόντρεαλ και Carleton της Οττάβα

³⁶⁰ Ενδεικτικά, «Η παρωχημένη επικαιρότητα του ελληνικού φεμινισμού» *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, τ.3 (1979), [Ανυπόγραφο], σ.93-98

ποσοστώσεων. Το δίλημμα της υιοθέτησης ποσοστώσεων αγγίζει το πολύ ευαίσθητο για το αυτόνομο κίνημα ζήτημα της σχέσης που θα έπρεπε να κατέχει με τους θεσμούς και πιο συγκεκριμένα το κατά πόσο θα μπορούσε να διεκδικήσει την απελευθέρωση των γυναικών μέσα από θεσμικές αλλαγές προς όφελος των γυναικών. Το δίλημμα αυτό, το οποίο είχε ξανατεθεί κατά την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης με τις αυτόνομες ομάδες γυναικών τότε να λαμβάνουν ενεργό μέρος στις διεκδικήσεις θεσμικών μεταρρυθμίσεων υπέρ των γυναικών, τίθεται τώρα ξανά σε μια περίοδο κρίσης του κινήματος και μετατρέπεται σε ερώτημα σχετικά με την ταυτότητα και τις πολιτικές επιλογές του ΑΦΚ. Ως τέτοιο, το δίλημμα των ποσοστώσεων διχάζει το αυτόνομο κίνημα και παράλληλα ωθεί στις πιο συστηματικές κριτικές του μέτρου, οι οποίες διαπλέκονται με την προσπάθεια κατανόησης της κρίσης του κινήματος, της οριοθέτησης της ταυτότητάς του και την απόπειρα οραματισμού του μέλλοντός του.

3.2 Συνηγορία υπέρ των ποσοστώσεων: Οι θέσεις του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ)

Στην προώθηση της συζήτησης για την γυναικεία υποεκπροσώπηση και του μέτρου των ποσοστώσεων πρωτοστατούν, όπως ειπώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι δύο εκ των τριών πυλώνων του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος, οι μαζικές γυναικείες οργανώσεις και ο «παλιός φεμινισμός», με κύριο αντιπρόσωπο τον ΣΔΓ. Λόγω του ότι ο τελευταίος αρθρώνει την πιο ολοκληρωμένη τοποθέτηση πάνω στο ζήτημα και την πιο τεκμηριωμένη υπεράσπιση του μέτρου των ποσοστώσεων σε ένα ικανό χρονικό ανάπτυγμα (1989-1995), η ενότητα αυτή θα επικεντρωθεί κυρίως στον λόγο του ΣΔΓ.³⁶¹

Για τον ΣΔΓ, η προώθηση του αιτήματος για την υπέρβαση της γυναικείας υποεκπροσώπησης υπήρξε καταστατικό χαρακτήρα μιας και από τις αρχές του εικοστού αιώνα η οργάνωση είχε πρωτοστατήσει στην κατάκτηση της γυναικείας ψήφου. Όπως και οι γυναίκες ακτιβίστριες του πρώτου κύματος διεθνώς έτσι και του ΣΔΓ υπέθεταν πως η κατάκτηση των εκλογικών δικαιωμάτων εκ μέρους των

³⁶¹ Τόσο κατά την δεύτερη περίοδο της συζήτησης ('89-'95) όσο και μετέπειτα πιο συστηματικά με το θέμα θα ασχοληθούν η πρόεδρος του ΣΔΓ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου και η Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη από την αρθρογραφία των οποίων αντλούνται κυρίως τα επιχειρήματα της παρούσας ενότητας, μιας και η συστηματική ενασχόληση τους σε ένα εύρος χρόνου με το ζήτημα, μπορεί να δώσει μια πλήρη εικόνα αναφορικά με την θέση του Συνδέσμου στο ζήτημα.

γυναικών θα είχε ως άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των γυναικών αντιπροσώπων οδηγώντας σε έναν αναλογικότερο έμφυλο καταμερισμό του κοινοβουλίου.³⁶² Τον 19^ο αι. και στις αρχές του 20^{ου} η πολιτική συμπερίληψη των γυναικών σε μεγάλο βαθμό βασίστηκε διεθνώς στην ιδέα του «φυσικού προορισμού των φύλων» με τις γυναίκες του πρώτου κύματος να οικειοποιούνται κυρίαρχες αναπαραστάσεις των γυναικών και αυτού που κατανοείτο ως «φυσικός προορισμός» τους για την κατάκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων.³⁶³ Με τον τρόπο αυτό όμως, κατέστη δυνατή η αναπαραγωγή της στερεοτυπικής θεώρησης των γυναικών έτσι που ο λόγος πάνω στον οποίο βασίστηκε η κατάκτηση της γυναικείας ψήφου –το δικαίωμα του εκλέγειν– δεν στάθηκε επαρκής να νομιμοποιήσει την εκλογή των γυναικών στα πολιτικά αξιώματα, δεν στάθηκε δηλαδή επαρκής για την απόλαυση στην πράξη του δικαιώματος του εκλέγεσθαι.³⁶⁴ Η προώθηση λοιπόν των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων εκ μέρους του ΣΔΓ –η εξασφάλιση στην πράξη δηλαδή του γυναικείου εκλέγεσθαι– ερχόταν ως η ολοκλήρωση του ιστορικού αιτήματος της οργάνωσης για πλήρη κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών.³⁶⁵

Για τον ΣΔΓ η γυναικεία υποεκπροσώπηση κατανοούνταν ως αποτέλεσμα της πολιτισμικής απαξίωσης του «γυναικείου» με την μορφή έμφυλων προκαταλήψεων. Η απαξίωση αυτή βρισκόταν στη ρίζα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής υποβάθμισης των γυναικών και συνεισέφερε στο χάσμα ανάμεσα στην «τυπική» και την «ουσιαστική» ισότητα, την κατοχύρωση δηλαδή των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών αλλά την μερική απόλαυσή τους στην πράξη. Το χάσμα αυτό κατανοήθηκε από τον ΣΔΓ όχι τόσο ως αποτέλεσμα του τρόπου κατάκτησης των πολιτικών δικαιωμάτων εκ μέρους του πρώτου κύματος, όσο ως ένδειξη μιας ενδογενούς αντίφασης που διαπερνούσε την ιστορική πορεία της δημοκρατίας ως πολιτικής θεωρίας και ως θεσμικής πραγματικότητας: από τη μια, θεμελίωση πάνω σε δικαιώματα και προτάγματα οικουμενικού χαρακτήρα, από την άλλη, περιχαράκωση

³⁶² Η άποψη αυτή χαρακτήριζε το α' κύμα διεθνώς. Βλ. ενδεικτικά Joan W. Scott, *Parite! Sexual Equality and the crisis of French Universalism*, Chicago, London 2005: The University of Chicago Press, σ.11

³⁶³ Για τον αγώνα των γυναικών του πρώτου κύματος στην Ελλάδα για την κατάκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων βλ. Δήμητρα Σαμίου, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, Αθήνα-Κομοτηνή 2013: Σάκκουλας

³⁶⁴ Αικατερίνη Τζανακάκη, ό.π., σ.20-21

³⁶⁵ Ξανθή Πετρινώτη, ό.π., <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14293.pdf> [τ.π.] 31.3.20

της έννοιας του «πολίτη» στην οποία αναφέρονταν τα δημοκρατικά δικαιώματα.³⁶⁶ Λόγω αυτής της αντίφασης η πρόεδρος του ΣΔΓ, Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, επισημαίνει λ.χ. πως από την νέα «δημοκρατική τάξη» που δημιουργήθηκε μετά την Γαλλική Επανάσταση κατέστη δυνατός ο ρητός αποκλεισμός σειράς κοινωνικών ομάδων, όπως ήταν οι υπηρέτες και όσοι δεν είχαν περιουσία, και ο άρρητος –αλλά εύλογος ως ευκόλως εννοούμενος– αποκλεισμός των γυναικών, παρότι οι τελευταίες είχαν συμμετάσχει ενεργά στην επανάσταση και παρά τα συμπεριληπτικά προτάγματα της «Ελευθερίας, Ισότητας και Δικαιοσύνης» στα οποία η Επανάσταση στήριζε την δυναμική της.³⁶⁷

Αυτή η αντίφαση ανάμεσα στον οικουμενικό χαρακτήρα των δικαιωμάτων και τον ουσιαστικό αποκλεισμό από αυτά σειράς κοινωνικών ομάδων χαρακτήρισε, σύμφωνα με τον ΣΔΓ, το νομικό καθεστώς πάνω στο οποίο δομήθηκαν οι «σύγχρονες δημοκρατίες». Οι τελευταίες στηρίχθηκαν σε μια αντίληψη ενός απρόσωπου και φαινομενικά ουδέτερου νόμου με οικουμενική ισχύ, που ίσχυε δηλαδή για όλους ανεξαιρέτως και ανεξαρτήτως ειδικών προσδιοριστικών, φυλής, εθνότητας, φύλου, κοινωνικό-ταξικής κατάστασης κ.τ.λ. Με τον τρόπο αυτόν, ωστόσο, ο «φιλελεύθερος νόμος» που βάσιζε την «οικουμενικότητά» του στην «απροσωπία» του, δηλαδή στην ηθελημένη αδιαφορία ως προς τους κοινωνικο-ταξικούς προσδιορισμούς των κοινωνικών ομάδων, -αγνοούσε την πραγματικότητα πως εφαρμόζοταν σε μια κοινωνία με ανισότητες οι οποίες προέκυπταν ακριβώς από τα υπαρκτά ή υποτιθέμενα προσδιοριστικά των κοινωνικών ομάδων. Το αποτέλεσμα ήταν να αναπαράγει τις ανισότητες τις οποίες διατεινόταν πως καταπολεμούσε. Έτσι, ο «φιλελεύθερος νόμος» πάνω στον οποίο βασίστηκαν οι «σύγχρονες δημοκρατίες» συνέβαλε στην δημιουργία του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και την «ουσιαστική ισότητα», το οποίο καλλιεργούσε ευνοϊκές συνθήκες για την αναπαραγωγή της γυναικείας καταπίεσης και συνακόλουθα της γυναικείας υποεκπροσώπησης.³⁶⁸

³⁶⁶ Ενδεικτικά, Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Υποαντιπροσώπευση των γυναικών και Δημοκρατία...», ό.π., σ.467-468

³⁶⁷ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη δημοκρατία», ό.π., σ.59-61 και της ίδιας, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη δημοκρατία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ.51-54 (1992),

<https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14633.pdf> [τ.π.] 31.3.20

³⁶⁸ Στα ίδια

Η υπέρβαση της γυναικείας υποεκπροσώπησης κατανοείται από τον Σύνδεσμο ως μέσο για την άρση αυτής της καταστατικής αντίφασης των «σύγχρονων δημοκρατιών» και, επομένως, ως μέσο για την «ολοκλήρωσή» τους. Έτσι, η ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές θεωρήθηκε πως θα οδηγούσε στην επέκταση του αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα των θεσμών. Θα εξασφάλιζε, δηλαδή, πραγματικές δυνατότητες αντιπροσώπευσης του μισού πληθυσμού, ενώ παράλληλα θα επέτρεπε στις γυναίκες να έχουν λόγο στην διαμόρφωση των αποφάσεων που επηρεάζουν τις ζωές τους. Την ίδια στιγμή η ενίσχυση της αντιπροσώπευσης των γυναικών γινόταν καταληπτή και ως εργαλείο για την επαύξηση της αποτελεσματικότητας του πολιτικού συστήματος –το οποίο υπήρξε ύψιστο ζητούμενο σε μια συγκυρία κρίσης της νομιμοποίησής του–, καθώς ο αποκλεισμός τους από τις αντιπροσωπευτικές δομές περιγραφόταν ως «απαράδεκτη σπατάλη ανθρώπινου δυναμικού».³⁶⁹

Για τον ΣΔΓ το γεγονός πως τα θετικά μέτρα διεθνώς αναγνωρίζονταν ως οι κατ'εξοχήν πολιτικές στρατηγικές που αντιπροσώπευαν την λογική της «ουσιαστικής ισότητας» και από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70 υιοθετούνταν από διεθνείς συμβάσεις ως τα καταλληλότερα μέτρα για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των γυναικών στην πράξη, μετέτρεπαν την εφαρμογή τους για την υπέρβαση της γυναικείας υποεκπροσώπησης αλλά και της γυναικείας υποβάθμισης εν γένει σχεδόν σε αυτονόητη.³⁷⁰ Το γεγονός δε ότι η εφαρμογή τέτοιων μέτρων είχε στεφθεί με επιτυχία σε διαφορετικά θεσμικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα, όπως στις Σκανδιναβικές χώρες και στις ΗΠΑ, -καθιστούσε την εφαρμογή τους όχι μόνο θεμιτή αλλά και επιβεβλημένη. Σημαντικότερη, ωστόσο, για τον ΣΔΓ υπήρξε η πεποίθηση πως τα θετικά μέτρα, επειδή διαπνέονταν από την λογική της «ουσιαστικής ισότητας», ήταν η μόνη στρατηγική που θα μπορούσε να επιτύχει ταυτόχρονα την κατάργηση του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και την «ουσιαστική» ισότητα και το τερματισμό της γυναικείας υποβάθμισης σε πολιτισμικό, πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο.

³⁶⁹ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη δημοκρατία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, ό.π., <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14633.pdf> [τ.π.] 31.3.20

³⁷⁰ Η Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη σημειώνει πως οι ποσοστώσεις ειδικά υιοθετούνται από το 28^ο Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών το '89 στην Μελβούρνη ως το αποτελεσματικότερο από τα θετικά μέτρα για την εξασφάλιση της αναλογικής εκπροσώπησης των γυναικών. Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, ό.π., <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14939.pdf> [τ.π.], 31.3.20

Στην θεώρηση του Συνδέσμου τα «θετικά μέτρα» δεν αποτελούσαν ένα άκαμπτο θεσμικό πλαίσιο που προσπαθούσε να επιβάλει τεχνικές λύσεις σε ένα πολύπλοκο ζήτημα, όπως ήταν η γυναικεία υποεκπροσώπηση. Αντίθετα, συνιστούσαν ένα εύκαμπτο και πολυεπίπεδο θεσμικό πλαίσιο, η ποικιλία στην τυπολογία³⁷¹ του οποίου τα καθιστούσε ικανά να αντιμετωπίσουν την έμφυλη –και όχι μόνο– ανισότητα στα πολλαπλά πεδία όπου αυτή παράγονταν. Έτσι, τα θετικά μέτρα προβάλλονται ως ικανά να αντιμετωπίσουν την πολιτικό-θεσμική υποβάθμιση των γυναικών, δηλαδή την θεσμική μεθόδευση της γυναικείας απαξίωσης. Θεωρούνταν όμως εξίσου ικανά να αντιμετωπίσουν την ιδεολογικο-πολιτισμική υποβάθμιση των γυναικών, την καταπίεση δηλαδή που υφίσταντο οι γυναίκες λόγω των έμφυλων προκαταλήψεων εις βάρος τους, αλλά και την κοινωνικό-ταξική τους υποβάθμιση, τον αποκλεισμό τους δηλαδή από την αγορά εργασίας και τις υπηρεσίες, γεγονός που δημιουργούσε εμπόδια στην διαβίωσή τους.

Η λειτουργία των θετικών μέτρων υπό το πρίσμα της ανανεωμένης ιδέας της «ουσιαστικής ισότητας» τους έδινε την δυνατότητα να επέμβουν στα πολλαπλά επίπεδα παραγωγής και αναπαραγωγής της γυναικείας υποβάθμισης και να αίρουν τα ειδικά εμπόδια που οι γυναίκες αντιμετώπιζαν στην ουσιαστική απόλαυση των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τους. Η αναγνώριση ακριβώς των ειδικών εμποδίων που οι γυναίκες αντιμετωπίζουν στην ουσιαστική απόλαυση των δικαιωμάτων τους λόγω του φύλου τους φαίνεται να αποτελεί για τον ΣΔΓ την «ιδιαιτερότητα» της γυναικείας καταπίεσης. Το γεγονός πως τα θετικά μέτρα αναγνωρίζουν τις προκαταλήψεις εις βάρος των γυναικών ως παράγοντα της γυναικείας υποβάθμισης και άρα αποδέχονται πως οι γυναίκες υφίστανται ανισότητες επειδή είναι γυναίκες, κατανοείται από τον Σύνδεσμο ως μια *de facto* αναγνώριση εκ μέρους των θετικών μέτρων της ιδιαιτερότητας της γυναικείας καταπίεσης. Εξασφαλίζοντας λοιπόν την

³⁷¹ Εκ μέρους του ΣΔΓ αναγνωρίζονταν ακριβώς η ίδια τυπολογία θετικών μέτρων με αυτή που κυριαρχούσε την ίδια εποχή σε διεθνές επίπεδο καταδεικνύοντας την σύγκλιση της ελληνικής με την κοινοτική και ευρύτερα διεθνή προσέγγιση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης της περιόδου αυτή (1989-1994). Ωστόσο, η ταύτιση αυτή δεν θα πρέπει να θεωρείται ως μια τυφλή μίμηση «διεθνών προτύπων». Δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής πως ο ΣΔΓ είχε καταφέρει να αναπτύξει δικτυώσεις σε διεθνές επίπεδο με την πρόεδρο του μάλιστα να διατελεί από το '89 ταυτόχρονα και πρόεδρος της Διεθνούς Ένωσης Γυναικών. Επομένως, η ταύτιση αυτή ενδεχομένως να είναι ενδεικτική της επιρροής του ΣΔΓ και σε διεθνές επίπεδο. Για την τυπολογία των θετικών μέτρων σύμφωνα με τον ΣΔΓ βλ. Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία», *ό.π.*, σ.67-69 και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Υποαντιπροσώπηση γυναικών και Δημοκρατία: Η Συνταγματικότητα των ποσοστώσεων», *ό.π.*, σ.462-464

πραγματική πρόσβαση των γυναικών στα κατοχυρωμένα δικαιώματά τους θεωρούσαν πως θα επιτύγχαναν την γεφύρωση του χάσματος της «τυπικής» και «ουσιαστικής ισότητας» για τις γυναίκες και, άρα, την έμφυλη ισότητα. Για τον ΣΔΓ, λοιπόν, η έμφυλη ισότητα ταυτιζόταν με την πρόσβαση των γυναικών στα ίδια δικαιώματα που απολάμβαναν και οι άνδρες, στην επί ίσοις όροις δηλαδή συμμετοχή σε όλες τις όψεις της δημόσιας ζωής, από την αγορά εργασίας μέχρι τα πολιτικά αξιώματα.

Παρότι η αντίθεση ανάμεσα στην «ουσιαστική» και «τυπική ισότητα», όπως σημειώνει η Μαραγκοπούλου, συνιστά μια ψευδαίσθηση καθώς η πρώτη επιχειρεί να πραγματώσει την δεύτερη, σε κάθε περίπτωση η «ουσιαστική ισότητα» που επιδιώκουν τα θετικά μέτρα διαφοροποιείται σε δυο βασικά στοιχεία συγκριτικά με την ισονομία, όπως αναπτύσσεται στην φιλελεύθερη πολιτική θεωρία. Κατ' αρχάς στην ύπαρξη ενός απρόσωπου και φαινομενικά ουδέτερου νόμου με οικουμενική ισχύ, που αντιμετωπίζει το κοινωνικό σώμα ως ενιαίο και μη διακρινόμενο από κοινωνικές, ταξικές ή άλλες διαφοροποιήσεις που παράγουν αντίστοιχες ανισότητες. Ακολούθως, στο αδιαίρετο της έννοιας της «ισότητας». Ενώ, δηλαδή, η φιλελεύθερη τυπική ισότητα θεμελιώνεται στην ισχύ ενός απρόσωπου, γενικού νόμου που ισχύει για όλους χωρίς να είναι ευαίσθητος σε κοινωνικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, η «ουσιαστική ισότητα», που διακρίνει τα θετικά μέτρα, λαμβάνει υπόψη τα ειδικά εμπόδια που κάθε κοινωνική ομάδα καλείται να υπερβεί αναλόγως τις συνθήκες μέσα στις οποίες λειτουργεί.³⁷²

Μια υπεράσπιση της παραδοσιακής φιλελεύθερης αντίληψης της ισότητας εις βάρος των ποσοτώσεων θα αναπτύξουν εκπρόσωποι του αναδυόμενου την ίδια περίοδο νεοφιλελεύθερου πολιτικού παραδείγματος. Την στιγμή που συμβαίνει η συζήτηση για τις ποσοτώσεις στην Ελλάδα, διεθνώς η πτώση της ΕΣΣΔ το 1989 επισφράγιζε την κυριαρχία του νεοφιλελεύθερου-νεοσυντηρητικού προτύπου διακυβέρνησης και κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης. Κύρια χαρακτηριστικά του τελευταίου πρόβαλαν η κυριαρχία μονεταριστικών προτύπων οικονομικής ανάπτυξης, οι συγκεντρωτικότερες μορφές διακυβέρνησης και ο δραστικός περιορισμός των κοινωνικών πολιτικών. Οι υπέρογκες κρατικές δαπάνες για τελευταίες προβλήθηκαν από τους υποστηρικτές του νεοφιλελευθερισμού ως ο

³⁷² Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη δημοκρατία», ό.π., σ.69-70/7

βασικός λόγος που τα δυτικά κράτη δεν κατάφεραν να αντέξουν τις συνέπειες των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του '70. Ο δραστικός περιορισμός των δαπανών για κοινωνικές πολιτικές ωστόσο επηρεάζει δραστικά την δυνατότητα της ανάληψης δράσεων για την προώθηση της έμφυλης ισότητας διαμέσου κεντρικών κρατικών ή κοινοτικών πολιτικών καθώς ιδιαίτερα από τα μέσα της δεκαετίας του '90 όλο και λιγότεροι πόροι θα διατίθενται σε πολιτικές και δομές που στόχο έχουν την βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών.

Ο περιορισμός των δαπανών για τις πολιτικές υπέρ των γυναικών συνοδεύεται με μια συντηρητική στροφή σε επίπεδο ιδεολογίας που θα χαρακτηρίσει την νεοφιλελεύθερη προσέγγιση του γυναικείου ζητήματος και θα λάβει την μορφή επανεισδοχής στο επίσημο θεσμικό λόγο προκατειλημμένων προσεγγίσεων των γυναικών. Από το 1995 τόσο η Agnes Hubert για την περίπτωση της ΕΕ όσο και η Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου για την Ελλάδα εντοπίζουν την τάση αυτή σε μια ομοβροντία αποφάσεων ανώτατων δικαστηρίων, τα οποία στρέφονται κατά ακόμα και των ηπιότερων θετικών μέτρων.³⁷³ Με ένα λόγο που υπερασπιζόταν την παραδοσιακή φιλελεύθερη αντίληψη της ισότητας και διατείνονταν πως αποσκοπούσε στην προστασία του αδιαίρετου χαρακτήρα της ισότητας ως προαπαιτούμενο για την καθολική εφαρμογή της, οι αποφάσεις αυτές κατηγορούνται από την Μαραγκοπούλου και την Hubert πως δημιουργούν περιθώρια για την εισαγωγή στην επίσημη νομολογία διατάξεις που αποβαίνουν εις βάρος των γυναικών και συμβάλλουν στην θεσμική αναπαραγωγή της γυναικείας υποτέλειας.

Από μια (νεο)φιλελεύθερη οπτική γωνία λοιπόν τα θετικά μέτρα γίνονταν αντιληπτά ως αντιβαίνοντα βασικές λογικές της τυπικής ισότητας απορρίπτονται ως «αντισυνταγματικά». Γιατί θεσπίζουν εξαιρέσεις και διακρίσεις προβλέποντας την προνομιακή, όπως θεωρείται, διαχείριση ορισμένων κοινωνικών ομάδων. Ενώ στο πεδίο της πολιτικής αλλοιώνουν, υποστηρίζεται, την λαϊκή κυριαρχία καθώς ακυρώνουν την καθολικότητα του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι με

³⁷³ Τόσο η Hubert όσο και η Μαραγκοπούλου ενδεικτική αυτής της τάσης σημειώνουν για την ΕΕ την απόφαση Kalanke του ευρωπαϊκού δικαστηρίου στις 17 Οκτωβρίου του 1995. Στην περίπτωση της Ελλάδας την τάσης επανεισδοχής στερεοτυπικών θεάσεων η Μαραγκοπούλου την εντοπίζει στο άρθρο 116 παράγραφο 2 του Συντάγματος, για την τροποποίηση του οποίου πιέζουν τόσο η ίδια όσο και ο ΣΔΓ εν γένει. Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία», ό.π., σ.88-89 και της ίδιας, «Η τροποποίηση του Συντάγματος: Προτάσεις του ΣΔΓ», <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14849.pdf> [τ.π.] 30.5.2020 και Agnes Hubert, ό.π., σ. 149

την επιβολή ενός τουλάχιστον ποσοστό γυναικών στα κοινοβούλια. Είναι σε αυτή την υποτιθέμενη «αντισυνταγματικότητα» των θετικών μέτρων που οι υποστηρίκτριες των ποσοστώσεων θα επιχειρήσουν κυρίως να αντιπαρατεθούν, στην προβολή δηλαδή των θετικών μέτρων ως παράγοντα διακρίσεις και ως αποκλίνοντα από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.

Αντιπαραθετικά με την πρώτη μομφή –ότι δρομολογούν διακρίσεις εις βάρος της ισότητας– ο ΣΔΓ υπογραμμίζει πως τα θετικά μέτρα έχουν ως στόχο την «ουσιαστικοποίηση» της ισότητας, εφόσον συμβάλλουν στην ισότιμη πρόσβαση στα δικαιώματα ατόμων και ομάδων που *de facto* αντιμετωπίζουν δυσανάλογες δυσκολίες στην απόλαυσή τους λόγω της υποβαθμισμένης κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής τους θέσης. Επομένως, τα θετικά μετρά επιχειρούν την διασφάλιση και την επέκταση της ισότητας που κατοχυρώνεται νομικά ώστε να απολαμβάνεται πράγματι από όλους. Εξάλλου, αυτή η ανανεωμένη έννοια της ισότητας δεν εμπίπτει καθόλου στον ορισμό των διακρίσεων, όπως προτείνεται σε διεθνείς συμβάσεις που τις αφορούν.³⁷⁴ Σύμφωνα με τις συμβάσεις αυτές, ως διακρίσεις λογίζονται «εξαιρέσεις ή αποκλίσεις από την ισότητα, που έχουν σκοπό ή αποτέλεσμα την μείωση ή την ματαίωση της απόλαυσης ή της άσκησης όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων απ’ όλους εξίσου, ιδιαίτερα από μειονεκτούσες κατηγορίες ανθρώπων».³⁷⁵ Από την στιγμή λοιπόν που τα θετικά μέτρα δεν έχουν σκοπό ή αποτέλεσμα την ματαίωση αλλά την ενίσχυση της απόλαυσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην πράξη από όλους εξίσου, δεν νοούνται από τον ΣΔΓ ως διακρίσεις.

Έτσι, για τον ΣΔΓ τα θετικά μέτρα ναι μεν συνιστούν εξαιρέσεις από την αρχή της ισότητας αλλά όχι διακρίσεις εις βάρος της ισότητας. Ο προσωρινός και μεταβατικός χαρακτήρας τους υποστηρίζεται πως δεν τους επιτρέπει να εγκαθιδρύσουν άνισα ή ξεχωριστά πρότυπα για τα φύλα ή για τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες αναφέρονται.³⁷⁶ Σκοπός εξάλλου της υιοθέτησης τέτοιων μέτρων, στο πρότυπο της

³⁷⁴ Την Διεθνή Σύμβαση Εναντία στις Φυλετικές Διακρίσεις του 1969, ενάντια στις έμφυλες διακρίσεις του 1979(CEDAW), στην Διεθνή Σύμβαση για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα το 1969 όπου ένας ορισμός των διακρίσεων προστίθεται ως γενικό σχόλιο τον Οκτώβριο του 1989 στο *ίδιο*, σ.65

³⁷⁵ Στο *ίδιο*, σ.65

³⁷⁶ Από την CEDAW προβλέπεται η κατάργησή τους όταν οι στόχοι της ισότητας ευκαιριών και μεταχείρισης θα έχουν επιτευχθεί ενώ οι αποφάσεις των Συμβάσεων που προβλέπουν την υιοθέτηση «θετικών μέτρων» για την ενίσχυση της ισότητας δεν έχουν υπερεθνική ισχύ αλλά η κάθε χώρα πρέπει με δικιά της πρωτοβουλία να τα υιοθετήσει, εάν το επιθυμεί, ως εσωτερικό της δίκαιο. Βλ. Νίκη Κ. Τουρναβίτη, *ό.π.*, σ.465, Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, *ό.π.*, σ.73-74/8

πολιτείας του Μίσιγκαν και των Σκανδιναβικών χωρών, είναι να καλλιεργηθεί μια κουλτούρα που να διατηρεί αβίαστα χωρίς την θεσμική επιβολή την αναλογική εκπροσώπηση των φύλων στις δομές λήψης αποφάσεων και να απορρίπτει ως μη νομιμοποιημένο κάθε όργανο λήψης αποφάσεων χωρίς σημαντική παρουσία των γυναικών.³⁷⁷

Η αντίληψη μιας ισότητας που δεν εθελουφλεί μπροστά στις υπαρκτές κοινωνικές ανισότητες αλλά τις εντοπίζει για να τις υπερβεί, αμφισβητεί την ύπαρξη ενός «ουδέτερου» νόμου και αποκαλύπτει την έμφυλη, συγκεκριμένα ανδροκεντρική, συγκρότησή του. Για τον ΣΔΓ, μια κοινωνία που σε όλες της τις σχέσεις οι άνδρες κυριαρχούν επί των γυναικών η διατήρηση μιας «ουδέτερης» στάσης προς τα φύλα στο όνομα της «ισότιμης» αντιμετώπισής τους και του «αδιαίρετου» χαρακτήρα της ισότητας κρίνεται ως νομική υποκρισία. Η διατήρηση μιας στάσης ουδετερότητας σε μια κοινωνία με ανισότητες αναπαράγει τις ήδη υφιστάμενες ανισότητες καθώς δεν θίγει τις σχέσεις εξουσίας και τα πλέγματα κυριαρχίας. Έτσι, ο ΣΔΓ κατηγορεί τους νεοσυντηρητικούς πολέμιους των ποσοτώσεων πως η ιδεοληπτική εθελουφλία μπροστά στις υπαρκτές κοινωνικό-οικονομικές και πολιτισμικές ανισότητες και αντίστοιχες ανάγκες προς όφελος της τήρησης του «γράμματος του νόμου» αναπαράγει τις ανισότητες που διατείνεται πως καταπολεμά επειδή ακριβώς τις αγνοεί.³⁷⁸

Όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, οι νεοφιλελεύθεροι πολέμιοι των ποσοτώσεων τις κατηγορούν ως μέσα περιορισμού της λαϊκής κυριαρχίας καθώς προβάλλονται να αλλοιώνουν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι με την επιβολή ενός συγκεκριμένου ποσοστού εκπροσώπησης των γυναικών. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται από τον ΣΔΓ, οι ποσοτώσεις δεν επιβάλλουν ένα συγκεκριμένο ποσοστό κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης των γυναικών αλλά προβλέπουν ένα, συνήθως ελάχιστο, ποσοστό εκπροσώπησης τους στα ψηφοδέλτια. Με άλλα λόγια, τα μέτρα ποσόστωσης δεν περιορίζουν την λαϊκή κυριαρχία μειώνοντας το δικαίωμα του εκλέγειν, γιατί δεν επιβάλλουν στους ψηφοφόρους να ψηφίσουν γυναίκα υποψήφιο. Αντίθετα, την ενισχύουν γιατί με την επιβολή ενός ελάχιστου ποσοστού εκπροσώπησης των γυναικών στα ψηφοδέλτια κατοχυρώνουν στην πράξη την δυνατότητα των γυναικών να εκλεγούν. Επομένως, οι ποσοτώσεις διασφάλιζαν την

³⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 65/5, 96/17,

³⁷⁸ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ. 96/17, 111/23-24

δυνατότητα του γυναικείου εκλέγεσθαι που προβλέπεται νομικά, μια νομική πρόβλεψη που από μόνη της δεν υπήρξε ικανή συνθήκη για μια αναλογικότερη, και επομένως πιο ισότιμη εκπροσώπησης των φύλων στα κοινοβούλια, αφού το 51% των ψηφοφόρων, που αποτελείται από γυναίκες, εκπροσωπείται από ένα δυσανάλογα μικρό ποσοστό γυναικών βουλευτών.³⁷⁹

Εξασφαλίζοντας στην πράξη το δικαίωμα του γυναικείου εκλέγεσθαι, οι ποσοστώσεις όχι μόνο δεν περιορίζουν αλλά ενισχύουν την λαϊκή κυριαρχία, καθώς διευρύνουν την λαϊκή βάση της ενεργούς συμμετοχής στην λειτουργία θεσμών και οργάνων λήψης αποφάσεων. Αν λοιπόν τα «θετικά μέτρα» γενικά υπηρετούν την ουσιαστικοποίηση της ισότητας, οι ποσοστώσεις ειδικά εφαρμοζόμενες στο πολιτικό πεδίο συνιστούν προς την εμπέδωση του αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος καθώς ενισχύουν την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή των γυναικών σε κάθε είδος και μορφή εξουσίας, στην άσκηση καθηκόντων και δικαιωμάτων. Με αυτόν τον τρόπο, ο ΣΔΓ θεωρεί πως λειτουργούν προς την εμπέδωση της δημοκρατίας συνηγορώντας ταυτόχρονα σε έναν πιο συμμετοχικό τύπο δημοκρατίας με ευκρινέστερα κοινωνικό περιεχόμενο, σε μια «συμμετοχικής κοινωνικής δημοκρατίας».³⁸⁰

Είναι αυτόν τον τύπο «κοινωνικής δημοκρατίας» που Παγκόσμιες Συνδιασκέψεις από το 1990 και μετά αλλά και η Διακήρυξη της Κοπεγχάγης το 1995 θέτουν ως στόχο και εναποθέτουν στην ανάληψη θετικών μέτρων την επίτευξή της.³⁸¹

³⁷⁹ Στο ίδιο, σ.91-92/15-16, 95-96/17 και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Το δημοκρατικό έλλειμμα από την υποαντιπροσώπηση των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων», ό.π., <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdf/clp14939.pdf> [τ.π.] 31.1.20

³⁸⁰ Στο ίδιο, σ.95/17 και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, σ.461-464/1-3, 466/5, 468/7, 471/9. Η έννοια της «συμμετοχής» και το πρότυπο «συμμετοχικής δημοκρατίας» όπως γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας από τις υποστηρίκτριες των ποσοστώσεων ταυτίζεται με την πραγμάτωση της συμπερίληψης, που προβλέπεται νομικά αλλά δεν υφίσταται πρακτικά, σε ήδη αναγνωρισμένους θεσμούς με την ελπίδα της «από τα μέσα» αλλαγής του έμφυλα προκατειλημμένου τρόπου λειτουργίας τους. Αυτή η επεξεργασία διαφέρει αισθητά από τις αντίστοιχες της κριτικής θεωρίας της δημοκρατίας και των θεωρητικών της «μετά-δημοκρατίας», όπου η «συμμετοχή» πολύ λίγο συνδέονταν με την συμπερίληψη στους αναγνωρισμένους πολιτικούς θεσμούς και πολύ περισσότερο με την ανάγκη δημιουργίας νέων διαύλων, λόγων, μέσων και χώρων πολιτικής έκφρασης. Η πολιτική συμμετοχή και πράξη ταυτίζεται σε αυτό το πλαίσιο με την εφεύρεση νέων γλωσσών και ανταγωνιστικών λόγων που να διακηρύσσουν μια διαφορετική άποψη για την πολιτική και για το τι συνιστά πολιτικό-δημόσιο ζήτημα και ποιος λογίζεται ως πολιτικό υποκείμενο. Ταυτίζονται με άλλα λόγια με την αναγνώριση της ικανότητας όλων να τοποθετηθούν επάνω στα δημόσια ζητήματα και να συνδιαμορφώσουν την πολιτική. Για μια τέτοια αντίληψη της πολιτικής και της «συμμετοχικής δημοκρατίας», βλ. Jacques Ranciere, Steven Corcoran (επιμ.), *Dissensus: On Politics and Aesthetics*, London, New York, 2010: Continuum

³⁸¹ Σκοπός της Διακήρυξης της Κοπεγχάγης μάλιστα ήταν η «κοινωνική ανάπτυξη»

Για να αποκτήσει όμως η δημοκρατία το νέο της κοινωνικό περιεχόμενο, βασικό προαπαιτούμενο θεωρείτο η συμμετοχή όλων και ιδιαίτερα η ισότιμη και πλήρης συμμετοχή των γυναικών σε όλες τις δραστηριότητες, ελευθερίες και δικαιώματα, αλλά πρώτιστα στην λήψη αποφάσεων. Απαραίτητη για την εξασφάλιση της συμμετοχής αυτής κρίνονταν η απαλλαγή από έμφυλες προϋδεάσεις και στερεότυπα που ταύτιζαν τα φύλα με συγκεκριμένες συμπεριφοριστικές σταθερές και αντίστοιχους κοινωνικούς ρόλους, χώρους και δραστηριότητες, ταυτίσεις που νομιμοποιούσαν τον αποκλεισμό των γυναικών από το πεδίο του «πολιτικού». Για να συμβεί αυτό, ο Σύνδεσμος υπογράμμιζε την σημασία της εισόδου και των δύο φύλων σε χώρους και δραστηριότητες που δεν θεωρούνταν «ενδεικτικοί» ή «πρέποντες» για το φύλο τους. Για τις γυναίκες τέτοια δραστηριότητα ήταν η λήψη αποφάσεων, για τους άνδρες κυρίως η ισότιμη συμμετοχή στην οικογενειακή ζωή και ιδιαίτερα στο συναισθηματικό κομμάτι της ανατροφής των παιδιών.³⁸²

Υπό το φως των παραπάνω, το «κοινωνικό περιεχόμενο» της δημοκρατίας που οι υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων επιδιώκουν λαμβάνει το νόημα της κατάργησης όλων των διακρίσεων.³⁸³ Με άλλα λόγια, η «συμμετοχική κοινωνική δημοκρατία» στόχευε στο να απαλλάξει τα υποκείμενα και τις κοινωνικές ομάδες από τις στερεοτυπικές θεωρήσεις τους και εξίσου να αποτρέψει η πολιτική τους συμπερίληψή να βασιστεί σε μια προκατειλημμένη προσέγγισή τους.³⁸⁴ Έτσι, οι ποσοτώσεις ως μέσο πραγμάτωσης της «συμμετοχικής κοινωνικής δημοκρατίας» και ως οργανωτικός άξονας της συμμετοχής στις πολιτικές δομές, προβάλλονται να καταφέρνουν να εμβαθύνουν την αρχή της ισότητας, να εκσυγχρονίζουν τους πολιτικούς θεσμούς και να βελτιώνουν την δημοκρατία. Με τον τρόπο αυτό, ο ΣΔΓ υποστήριζε πως οι ποσοτώσεις συνεπικουρούν στην υπέρβαση της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, που μεταξύ άλλων τροφοδοτούνταν και από το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης.³⁸⁵

³⁸² Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.81-82/12

³⁸³ Ενδεικτικά, Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Το δημοκρατικό έλλειμμα από την υποαντιπροσώπηση των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων», ό.π.
<https://www.gender.panteion.gr/gr/pdf/clp14939.pdf> [τ.π.] 31.3.20

³⁸⁴ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Οι σύγχρονες τάσεις του γυναικείου κινήματος», ό.π.,
<https://www.gender.panteion.gr/gr/pdf/clp14387.pdf> [τ.π.] 2.4.20 και Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη, «Υποαντιπροσώπηση των γυναικών και Δημοκρατία...», ό.π., σ.461-462

³⁸⁵ Νίκη Κ. Τουρναβίτη, ό.π., σ. 466/5, 468/7, 473/10 και Ξανθή Πετρινώτη, ό.π.,
<https://www.gender.panteion.gr/gr/pdf/clp14293.pdf> [τ.π.] 31.3.20

Ωστόσο, για τον ΣΔΓ, φαίνεται πως τα θετικά μέτρα δεν αντιπροσωπεύουν μια νέα ιδέα για την δημοκρατία αλλά αποτελούν μια επιστροφή στο ρηξικέλευθο των καταστατικών αρχών τους. Η καινοτομία της δημοκρατίας έγκειτο για τον Σύνδεσμο στον οικουμενικό χαρακτήρα των προταγμάτων τους, σε μια προσπάθεια δηλαδή να θεμελιώσουν ένα πολιτικό σύστημα, οι κανόνες του οποίου θα αφορούσαν τους πάντες και θα μπορούσαν στην πράξη να διαμορφωθούν από όλους. Τα θετικά μέτρα και η νέα ιδέα της «ουσιαστικής ισότητας» επιχειρούν να αποκαταστήσουν αυτή ακριβώς την δυνατότητα καθώς αποπειρώνται να αίρουν τα ειδικά εμπόδια που κάθε κοινωνική ομάδα αντιμετωπίζει στην ουσιαστική απόλαυση των κατοχυρωμένων δημοκρατικών δικαιωμάτων. Συνακόλουθα, για τον ΣΔΓ η δημοκρατία φαίνεται πως γινόταν κατανοητή ως η πολιτική κοινότητα η οποία, θεμελιωμένη πάνω σε δικαιώματα οικουμενικού χαρακτήρα, προσδιορίζεται από την πολιτική συμπερίληψη όλων ανεξαιρέτως στην βάση της κοινής ανθρώπινης ιδιότητάς τους και μόνο, ανεξάρτητα δηλαδή από οποιοδήποτε επιμέρους εγγενές ή επίκτητο προσδιοριστικό φύλου, φυλής, οικονομικής επιφάνειας, ιδεολογικο-πολιτικών πεποιθήσεων, θρησκευτικών αντιλήψεων ή ειδικών ικανοτήτων. Με άλλα λόγια, για τον ΣΔΓ το μόνο κριτήριο για την πρόσβαση στα δημοκρατικά αξιώματα θα έπρεπε να νοείται η κοινή σε όλους ανθρώπινη ιδιότητα.

Αυτή ακριβώς την ιδέα εκφράζει η απόρριψη των «μέτρων προτίμησης» προς όφελος των ποσοστώσεων. Τα πρώτα εμπλέκουν τα στοιχεία της ικανότητας και των προσόντων, που κρίνονται πως αντιβαίνουν στην θεμελίωση της δημοκρατικής συμμετοχής στην βάση της κοινής ανθρώπινης ιδιότητας και μόνο. Αντιθέτως, οι ποσοστώσεις θεωρούνται πιο κατάλληλα μέσα για την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών καθώς αρκεί για να αιτιολογηθεί η εφαρμογή τους μόνο η αδικαιολόγητη υποεκπροσώπηση και η de facto πολιτική περιθωριοποίηση μια κοινωνικής ομάδας. Η εφαρμογή των ποσοστώσεων εξασφαλίζει στην πράξη το δικαίωμα όλων ανεξαιρέτως να εκλέγονται στα δημόσια αξιώματα αποκαθιστώντας με τον τρόπο αυτό την δημοκρατική υπόσχεση περί απόλυτης πολιτικής συμπερίληψης. Φαίνεται πως για τον ΣΔΓ η εξασφάλιση των πραγματικών δυνατοτήτων εκπροσώπησης και των δύο φύλων καταργούσε αυτόματα το φύλο από κριτήριο πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών, δεδομένου πως οι άνδρες δεν είχαν αποκλειστεί τότε από τις πολιτικές δομές λόγω του φύλου τους, «ως άνδρες» δηλαδή. Είναι σε αυτήν την ιδέα περί δημοκρατίας που αντιτίθενται οι (νεο)φιλελεύθεροι

επικριτές των ποσοτώσεων· ενδεικτική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η απόφαση του Συνταγματικό Συμβούλιο (Conceil Constitutionel) στην Γαλλία, το οποίο απέρριψε ως αντισυνταγματική την διάταξη που προέβλεπε ποσοτώσεις στα ψηφοδέλτια των κομμάτων ώστε κανένα από τα φύλα να μην εκπροσωπείται με ποσοστό λιγότερο του 25%, με την αιτιολογία ότι το μόνο κριτήριο επιλογής στα αξιώματα είναι το «αξιοκρατικό».³⁸⁶

Επομένως, η σύγκρουση ανάμεσα στις υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων και στους νεοφιλελεύθερους κατήγορους των ποσοτώσεων μπορεί να διαβαστεί και ως μια σύγκρουση ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ιδέες για την δημοκρατία. Από την μια, ενός συμμετοχικού», πλουραλιστικού και με κοινωνικό περιεχόμενο τύπου δημοκρατίας και από την άλλη ενός περικλειστού τύπου δημοκρατίας των ελίτ της οποίας βασικό κριτήριο συμπερίληψης στο δικαίωμα του εκλέγεσθαι και άρα στην πρόσβαση στην εξουσία θεωρείται το «αξιοκρατικό», η επίδειξη δηλαδή μιας «ειδικής γνώσης» που καθιστούσε ορισμένους πιο «άξιους» από άλλους να βρίσκονται σε θέσεις εξουσίας. Με τον τρόπο αυτό, η νεοσυντηρητική αντίληψη για την δημοκρατία αποκλίνει από τα καταστατικά προτάγματα των σύγχρονων δημοκρατιών. Τα τελευταία έγκεινται στο απόλυτο και αυτόματο δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι που θεμελιωνόταν στην κοινή σε όλους ανθρώπινη ιδιότητα, στην αναγνώριση δηλαδή της ικανότητας όλων να βρίσκονται εξίσου στην θέση του εξουσιάζοντος και του εξουσιαζομένου απλά και μόνο επειδή μοιράζονται μια κοινή ανθρώπινη υπόσταση. Οι ποσοτώσεις λοιπόν, ως μέσο εξασφάλισης της ουσιαστικής βούλησης των πολιτών έρχονται, όπως σημειώνει η Τουρναβίτη, ως απάντηση και ανάχωμα στις τάσεις επιστροφής σε μορφές άκρατου ελιτισμού που αντιπροσώπευε η νεοσυντηρητική στροφή.³⁸⁷ Επίσης, ως μέσο υπέρβασης της γυναικείας υποεκπροσώπησης παύουν το «διαρκές συνταγματικό πραξικόπημα» που συνιστούσε ο αποκλεισμός του 51% του πληθυσμού από τις αντιπροσωπευτικές δομές.³⁸⁸

³⁸⁶ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία», ό.π., σ. 96/17

³⁸⁷ Για αντίστοιχους προβληματισμούς σχετικά με τον κίνδυνο της αποπολιτικοποίησης, περιχαράκωσης της πολιτικής και της ροπής σε μορφές πολιτικού ελιτισμού βλ. Βάσω Παπανδρέου, «Κήρυξη Εργασιών», ό.π., σ.42-47

³⁸⁸ Νίκη Κ. Τουρναβίτη, ό.π., σ.461-462, 467-468 471

Δεν είναι όμως μόνο απέναντι στην νεοφιλελεύθερη αντίληψη και την αντίστοιχη νεοσυντηρητική στροφή στην διακυβέρνηση αλλά και εξίσου στο πεδίο των δικαιωμάτων των γυναικών και της έμφυλης ισότητας την οποία θα αρθρωθεί η συνηγορία υπέρ των ποσοτώσεων, αλλά και απέναντι στην κριτική που θα προέλθει από τον χώρο του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος της «μεταπολίτευσης». Το τελευταίο απέρριπτε τις ποσοτώσεις, γιατί θεωρούσε πως θεμελιώνονταν πάνω στις ίδιες έμφυλες προϋποθέσεις για το «γυναικείο», τις οποίες επιχειρούσαν να αποσοβήσουν. Πιο συγκεκριμένα, απέρριπταν την αναγωγή του φύλου σε κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης καθώς γι' αυτές το φύλο από μόνο του δεν είχε κανένα πολιτικό πρόσημο ώστε να αποτελέσει στοιχείο πολιτικής συνάφειας επί του οποίου θα μπορούσε να βασιστεί η πολιτική συμμετοχή. Επομένως, επισήμαιναν πως η αναγωγή του φύλου σε κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης των γυναικών ενείχε τον κίνδυνο της στέρξης της πολιτικής ιδιότητας από τις γυναίκες και της μονομερούς απόδοσής της στους άνδρες, καθώς οι μεν θα βρίσκονταν στα αιρετά αξιώματα λόγω του φύλου τους ενώ οι δε λόγω της πολιτικής τους τοποθέτησης. Με αυτόν τον τρόπο, άλλωστε, θα περιοριζόταν η νομιμοποίηση της πολιτικής παρουσίας των γυναικών. Για το αυτόνομο κίνημα η θεμελίωση της αντιπροσώπευσης των γυναικών στην βάση της έμφυλης διαφοροποίησής τους, «ως γυναίκες» δηλαδή, σήμαινε ότι τα φύλα γίνονταν αντιληπτά ως δύο αντιτιθέμενες, δεδομένες, προφανείς και ομογενοποιημένες κατηγορίες, με πάγια χαρακτηριστικά απρόσβλητα από την ιστορική μεταβολή. Για τις αυτόνομες φεμινίστριες αυτή η υποστασιοποιημένη αντίληψη των φύλων ανανέωνε τις συνθήκες παραγωγής έμφυλων στερεοτύπων και ανισοτήτων και άρα τις συνθήκες πάνω στις οποίες θεμελιωνόταν η γυναικεία απαξίωση. Στόχος τους, σε αντίθεση με τον ΣΔΓ, δεν υπήρξε η έμφυλη ισότητα αλλά η έμφυλη απελευθέρωση, η οποία ταυτιζόταν με την κατάργηση των φύλων. Το φύλο για τις αυτόνομες φεμινίστριες συνιστούσε κατ' εξοχήν παράγοντα ανισοτήτων και επομένως μόνο η κατάργησή του θα μπορούσε να σημάνει την πραγματική εξίσωση των ανδρών και των γυναικών.³⁸⁹ Αφορμώμενες, τέλος, από μια κινηματική θέαση του προβλήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης, το οποίο ενέγραφαν εντός του ευρύτερου πλαισίου της γυναικείας υποβάθμισης, μέμφονταν τον περιχαρακωμένο, «από τα πάνω» θεσμικό και τεχνητό χαρακτήρα που αντιπροσώπευαν τα θετικά μέτρα ως λύση ενός προβλήματος που συναπτόταν με τις περίπλοκες ποικιλίες και

³⁸⁹ Για μια πιο εμπειριστατωμένη ανάλυση των θέσεών τους βλ. στη συνέχεια το σχετικό κεφάλαιο

κοινωνικές δυναμικές που συνιστούσαν το «γυναικείο ζήτημα» την περίοδο της «μεταπολίτευσης».

Ως απάντηση σε αυτή την πολυεπίπεδη κριτική, οι υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων προβάλλουν κατ' αρχάς την διαφοροποίηση ανάμεσα στην «ουσιαστική ισότητα» που επιδιώκουν τα θετικά μέτρα και την «ισοτιμία». Σε αντίθεση με την τελευταία, τα θετικά μέτρα δεν αναφέρονται σε υποτιθέμενες ή υπαρκτές διαφορές ανάμεσα στα φύλα αλλά στις ανισότητες που υφίστανται οι γυναίκες, λόγω της πολιτισμικής απαξίωσης του «γυναικείου», που δρομολογούσε την συνολική κοινωνικό-οικονομική τους υποβάθμιση και πολιτική περιθωριοποίηση. Ο ΣΔΓ υπογράμμιζε πως δεν ενδιαφερόταν για τις υπαρκτές ή υποτιθέμενες διαφορές των φύλων, αλλά για το γεγονός ότι η στερεοτυπική τους θέαση τις μετατρέπει σε ανισότητες. Έτσι, ο Σύνδεσμος υποστήριζε πως τα θετικά μέτρα δεν αγνοούν την ποικιλία της γυναικείας ταυτότητας μιας και αντιμετώπιζαν την πολύμορφη γυναικεία ανισότητα σε όλα τα επίπεδα παραγωγής της. Εξάλλου τέτοια μέτρα δεν εφαρμόζονταν μόνο για την αντιμετώπιση έμφυλων αλλά και φυλετικών, κοινωνικο-ταξικών και άλλων ανισοτήτων που προέρχονταν εξίσου από στερεοτυπική θέαση κοινωνικών ομάδων και τους στερούσαν την ουσιαστική πρόσβαση στα δικαιώματα.³⁹⁰

Από την άλλη, η «ισοτιμία» αναγνωρίζει την ισότητα των φύλων στην διαφορετικότητά τους, και επομένως κατανοείται να στηρίζεται στις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα. Σε αυτή την επίκληση της «διαφορετικότητας» οι υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων διαβλέπουν την απόδοση στα δύο φύλα υποτιθέμενα φυσικών, «βιοψυχικών» διαφορών που τους προσδίδουν συγκεκριμένες και διαφορετικές ικανότητες. Επί αυτών των υποτιθέμενων διακριτών ικανοτήτων αναγνωρίζει και ο ΣΔΓ την προώθηση ενός καταμερισμού κοινωνικών ρόλων που θεμελιώνει την γυναικεία υποτέλεια. Επομένως, για τις υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων η κριτική για την υποστασιοποίηση των φύλων δεν εμπίπτει στην επιδίωξη της ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα αλλά στην αναζήτηση της ισοτιμίας τους. Η έννοια της «ισοτιμίας» εξάλλου σημειώνεται πως έχει απορριφθεί και από την Διεθνή Διάσκεψη του Πεκίνου ως όρος αναχρονιστικός και επικίνδυνος ακριβώς επειδή υιοθετεί φυσικοποιημένες διαφορές ανάμεσα στα φύλα, πάνω στις οποίες

³⁹⁰ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη δημοκρατία», ό.π., σ.77

ιστορικά είχε στηριχθεί ο αποκλεισμός των γυναικών.³⁹¹ Δια στόματος της ίδιας της προέδρου του, ο ΣΔΓ ρητά απέρριπτε την ρητορική περί «γυναικείας διαφορετικότητας», η οποία στην προσπάθεια νομιμοποίησης της γυναικείας αντιπροσώπευσης στις υποτιθέμενες ικανότητες και ειδικά χαρακτηριστικά που υποτίθεται πως προσδιόριζαν το γυναικείο φύλο εν γένει, διέκρινε τον κίνδυνο επανεισδοχής με έναν εκσυγχρονιστικό λόγο των έμφυλων προϊδεάσεων για τις γυναίκες.³⁹²

Στις επικρίσεις των αυτόνομων φεμινιστριών, οι υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων αντέτασσαν πως δεν αντιμετώπιζαν τη γυναικεία υποεκπροσώπηση ως ένα θέμα «απλό», «τεχνικό» που θα μπορούσε να λυθεί με αντίστοιχα «απλές» θεσμικές λύσεις σε έναν περιχαρακωμένο χώρο «από τα πάνω». Ούτε όμως το αντιμετώπιζαν μόνο ως ένα ζήτημα «αντιπροσώπευσης», αποκομμένο από τις συνθήκες που παρήγαν την γυναικεία υποβάθμιση, που θα μπορούσε να λυθεί αυτόματα με την επιβολή περισσότερων γυναικών στις δομές λήψης αποφάσεων. Η ποικιλία της τυπολογίας των θετικών μέτρων, για τον ΣΔΓ, δήλωνε καθαρά πως αναγνώριζαν τα πολλαπλά πεδία –θεσμικά, κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά– στα οποία παράγονται και εκφράζονται η έμφυλη ανισότητα και η γυναικεία υποβάθμιση.

Η εφαρμογή ποσοτώσεων για την ενίσχυση της γυναικείας παρουσίας σε δομές λήψης αποφάσεων δεν προωθείται ανεξάρτητα από άλλα θετικά μέτρα τα οποία συντελούσαν στην συνολικότερη αναβάθμιση της γυναικείας παρουσίας. Έτσι, από κοινού με τις ποσοτώσεις οι οποίες κατοχύρωναν στην πράξη το δικαίωμα των γυναικών στην εκλογή τους στα αιρετά αξιώματα, αναλαμβάνονται μια σειρά θετικών μέτρων που διασφαλίζουν την ισότητα ευκαιριών ανάμεσα στα δύο φύλα. Προς αυτή

³⁹¹ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.77-78/10. Με απόφαση του διοικητικού συμβουλίου της και η ΕΓΕ το '83 εγκαταλείπει την χρήση του όρου «ισοτιμία» υπέρ της έννοιας της «ισότητας» για παρεμφερείς λόγους με τον ΣΔΓ. Διοικητικό Συμβούλιο ΕΓΕ, «Ισότητα - Ισοτιμία: από Διοικητικό Συμβούλιο προς τα μέλη», Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ6.7626, 7640

³⁹² Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, «Οι σύγχρονες τάσεις του γυναικείου κινήματος», ό.π., <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdf/files/clp14387.pdf> [τ.π.] 2.4.20. Με τον τρόπο αυτό, ο ΣΔΓ διαφοροποιείται από τις αντίστοιχες τάσεις που επικράτησαν στην κοινοτική συζήτηση, όπου η αντιπροσώπευση των γυναικών πέραν της δημοκρατικής αναγκαιότητας τεκμηριωνόταν και στην ιδέα ενός έμφυλα προσδιορισμένου πολιτισμού, μιας «γυναικείας κουλτούρας», η οποία υποτίθεται πως προίκιζε τις γυναίκες με μια ιδιαίτερη θέση του κοινωνικού και πολιτικού γίνεσθαι. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η ιδέα αυτή διακατέχει περισσότερο την ΕΓΕ. Για μια παραδειγματική εκδοχή της ιδέας αυτής βλ. Μ. Παπανδρέου, «Ομιλία της Μαργαρίτας Παπανδρέου στο Συνέδριο "Γυναίκα στην Τοπική Αυτοδιοίκηση" της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και του Συμβουλίου της Ευρώπης», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.35 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος '86), σ.9-15,31

την κατεύθυνση λειτουργούσαν τα «προπαρασκευαστικά μέτρα ισότητας» και τα «μέτρα ενδυνάμωσης». Τα μέτρα αυτά εξασφάλιζαν την πρόσβαση των γυναικών στις απαραίτητες γνώσεις και κατάρτιση ώστε να έχουν τις πραγματικές δυνατότητες να ενσωματωθούν πλήρως στην αγορά εργασίας και να είναι σε θέση να αναζητήσουν την εργασιακή τους ανέλιξη. Τα «μέτρα προτίμησης» εφαρμοζόμενα επίσης στον εργασιακό τομέα έρχονται ως το απαραίτητο συμπλήρωμα των δύο προηγούμενων κατηγοριών θετικών μέτρων. Αυτός ο τύπος θετικών δράσεων επιχειρεί να εξασφαλίσει πως οι γυναίκες δεν υφίστανται ανισότητες λόγω του φύλου τους στις διαδικασίες πρόσληψης και προαγωγής. Έτσι, σε μια διαδικασία επιλογής ανάμεσα σε έναν άνδρα εργαζόμενο και μια γυναίκα είτε για πρόσληψη είτε για προαγωγή τα «μέτρα προτίμησης» υποχρέωναν την πρόσληψη ή προαγωγή της γυναίκας εφόσον αυτή πληρούσε τα απαραίτητα προσόντα και οι γυναίκες υποεκπροσωπούσαν στον κλάδο ή βαθμίδα ανέλιξης που αφορούσε η επιλογή. Το σύνολο αυτό των θετικών μέτρων υποστηριζόταν από τον ΣΔΓ πως συνεισέφερε όχι μόνο στην βελτίωση της πολιτικής θέσης των γυναικών αλλά και στην συνολικότερη γεφύρωση του χάσματος της κοινωνικό-οικονομικής θέσης των ανδρών και των γυναικών θέτοντας τα θεμέλια για την έμφυλη ισότητα ευκαιριών. Επομένως, τα θετικά μέτρα αναδεικνύονται από τους υπερμάχους τους όχι ως περιχαρακωμένες θεσμικές λύσεις που απλοποιούν το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης παραγνωρίζοντας τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές του συνιστώσες, αλλά ως ένα συνολικό θεσμικό πλαίσιο δράσης που καλύπτει ποικίλα πεδία παραγωγής της έμφυλης ανισότητας διευκολύνει την εξάλειψή της.³⁹³

3.3 Η θέση του Αυτόνομου Φεμινιστικού Κινήματος

Στην προσπάθεια ανασύστασης της θέσης του ΑΦΚ θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τον ίδιο τον χαρακτήρα του. Αρθρωμένο σε μικρές, αυτόνομες ομάδες, πολυδιασπασμένο και απορρίπτοντας καταστατικά την έννοια της «εκπροσώπησης» κάθε ομάδα δεν επιδίωκε να μιλήσει εξ ονόματος όλου του κινήματος ή να εκφράσει έναν λόγο που θα καθίστατο ηγεμονικός μέσα σ' αυτό. Επομένως εάν ερευνητικά γίνεται λόγος συμπεριληπτικά για «θέση» του ΑΦΚ θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη πως η «θέση» αυτή είναι προϊόν ανασύστασης και επιλογής ορισμένων θέσεων έναντι άλλων με κριτήριο την «εκ των υστέρων» γνώση του αντίκτυπου που έμελλε να έχει

³⁹³ Αλίκη Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, ό.π., σ.89,98

η σκέψη ορισμένων ιστορικών υποκειμένων, συλλογικών ή ατομικών, έναντι άλλων. Έτσι, κατά κύριο λόγο η «θέση» του ΑΦΚ αναζητείται στην ύλη του περιοδικού *Δίνη*, το οποίο υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα και μακροβιότερα έντυπα του κινήματος (1986-1997) και ιστορική συνέχεια του εκδοτικού εγχειρήματος της *Σκούπας* (1979-1981) μιας και η εκδοτική επιτροπή των δύο εντύπων αποτελούνταν σχεδόν από τα ίδια άτομα. Η *Δίνη* προγραμματικά διακήρυττε πως ήθελε να αποτελέσει «βήμα» του ΑΦΚ, επομένως φιλοξενεί αντικρουόμενες απόψεις σχετικά με το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και του αιτήματος των ποσοστώσεων με την συντριπτική πλειοψηφία γυναικών και ομάδων που γράφουν στην ύλη του ωστόσο να τίθενται κατά του αιτήματος των ποσοστώσεων.³⁹⁴

Η στάση του ΑΦΚ απέναντι στο μέτρο των ποσοστώσεων καθορίστηκε από την συγκυρία μέσα στην οποία προέκυψε το αίτημα αλλά και από το θεωρητικό πρίσμα μέσα από το οποίο το αυτόνομο κίνημα κατανόησε την λειτουργία και τον χαρακτήρα του μέτρου. Όταν προτείνεται η υιοθέτηση ποσοστώσεων το 1989 το αυτόνομο κίνημα αλλά και το γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα εν γένει βρίσκεται εν μέσω μιας υπαρξιακής γι' αυτό κρίσης με τα περισσότερα θεσμικά προτάγματά του εκπληρωμένα και τις παρεμβάσεις του σποραδικότερες σε συχνότητα, ηπιότερες σε ένταση και λιγότερο μαζικές. Η κρίση θα υποχρεώσει το αυτόνομο κίνημα στην επαναπροσέγγιση της ταυτότητάς του και την αποτίμηση των πολιτικών του επιλογών ως απαραίτητη συνθήκη της κατανόησης και υπέρβασης της κρίσης που διήγε. Το δίλημμα των ποσοστώσεων αναδύεται μέσα σε αυτό το πλαίσιο για να θέσει εκ νέου το πολύ κομβικό ζήτημα για το αυτόνομο κίνημα της σχέσης του με τους θεσμούς, το κατά πόσο δηλαδή θα μπορούσε να διεκδικήσει την ανατροπή της γυναικείας καταπίεσης διαμέσου των θεσμών και με την διεκδίκηση θεσμικών αλλαγών.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό έθετε ήδη από την δημιουργία του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος τις διαχωριστικές γραμμές εντός του. Οι ποσοστώσεις επιδιώκοντας την μαζική είσοδο των γυναικών στους επίσημους πολιτικούς θεσμούς έρχονταν σε αντίθεση με δύο καταστατικές επιλογές του ΑΦΚ που το διαχώριζαν από το υπόλοιπο γυναικείο-φεμινιστικό κίνημα: αφενός την απόρριψη της έννοιας της «εκπροσώπησης», ως παράγουςα ιεραρχίες και ανισότητες που αντέβαιναν τον σκοπό της γυναικείας απελευθέρωσης. Αφετέρου, την επιλογή της πολιτικής

³⁹⁴ *Δίνη* τ.1 (Δεκέμβρης '86), [Ανυπόγραφο], σ.3

αυτονομίας από το κράτος και τους άνδρες ως προαπαιτούμενο ώστε να αναπτυχθούν πολιτικές που θα έθεταν στο επίκεντρο της πολιτικής διαδικασίας την γυναικεία εμπειρία, γεγονός που θεωρείτο απαραίτητο για την επίτευξη της γυναικείας απελευθέρωσης. Με αυτή την αφετηρία, οι ποσοτώσεις απορρίπτονται σαν ένα μέτρο το οποίου αποπροσανατόλιζε, απορριζοσπαστικοποιούσε και απονομιμοποιούσε τις πολιτικές πρακτικές του ΑΦΚ.

Πέραν της συγκυρίας της κρίσης κινήματος, η στάση του αυτόνομου κινήματος απέναντι στο μέτρο των ποσοτώσεων καθορίστηκε από την εγγραφή του στην ευρύτερη διεθνή συζήτηση στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος αναφορικά με την διαφορούμενη σχέση ανάμεσα στις έννοιες της «ισότητας» και της «διαφοράς». Το φεμινιστικό κίνημα χαρακτηρίζεται από μια μακρά παράδοση διεκδικήσεων ισότητας, μέσα στην οποία εντοπίζεται ως επιχείρημα και η επίκληση της διαφοράς. Από την δεκαετία του '70, ωστόσο, η συζήτηση για τη σχέση ισότητας–διαφοράς και της διαφοράς των φύλων αρχίζει να γίνεται με διαφορετικούς όρους, να κινείται δηλαδή γύρω από τα ερωτήματα: κατά πόσο οι δύο έννοιες είναι συμβατές και αν είναι θεμιτή η επίκληση της διαφοράς ως μέσο επίτευξης της έμφυλης ισότητας.³⁹⁵ Στην προσπάθεια επίλυσης του διλήμματος αναδείχθηκαν δύο βασικά στρατόπεδα, οι λεγόμενες «φεμινίστριες της ισότητας» και οι «φεμινίστριες της διαφοράς».³⁹⁶

Οι πρώτες, σε μια λογική που ταύτιζε την «διαφορά» με την «ανισότητα», θεωρούσαν πως η επίκληση της έμφυλης διαφοροποίησης θα οδηγούσε στην διαιώνιση των διαφορών και άρα των ανισοτήτων ανάμεσα στα φύλα. Γι' αυτές, οι διαφορές των φύλων υπήρξαν αποτέλεσμα σεξιστικών αναπαραστάσεων του «γυναικείου» ως αδύναμου και εξαρτημένου, που στήριζαν την κοινωνικο-πολιτική υποβάθμιση των γυναικών. Από τη στιγμή που για τις φεμινίστριες αυτού του στρατοπέδου η διαφορά ταυτίζεται με την ανισότητα, ο μόνος τρόπος επίτευξης της ισότητας ήταν διαμέσου της ομοιότητας, της εξομοίωσης του «γυναικείου» με το «ανδρικό». Στόχο λοιπόν της ομάδας αυτής αποτέλεσε η αμφισβήτηση των όποιων

³⁹⁵ Οι όροι με τους οποίους συμβαίνει η συζήτηση από την δεκαετία του '70 μπορεί να ειπωθεί ως η «φεμινιστική διάσταση» της μεταπολεμικής στροφής προς την προβληματοποίηση των εννοιών των «διακρίσεων» και της «διαφορετικότητας», την οποία σημειώσαμε στο πρώτο κεφάλαιο

³⁹⁶ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.38-39

διαφορών αναγνωρίζονταν στα φύλα ως ανιστορικών αντιλήψεων και η απόδοση στις γυναίκες των δικαιωμάτων που απολάμβαναν οι άνδρες.³⁹⁷

Εκ διαμέτρου αντίθετη υπήρξε η τοποθέτηση των «φεμινιστριών της διαφοράς». Γι' αυτές το να μην υπογραμμισθεί η γυναικεία διαφορετικότητα θεωρείτο πως αναπόφευκτα θα οδηγούσε στην ταύτιση με το ανδρικό πρότυπο, αφού το μέτρο της κανονικότητας και άρα το μέτρο σύγκρισης υπήρξε ανέκαθεν το ανδρικό. Οι φεμινίστριες αυτού του στρατοπέδου σε μια λογική που αντιμετωπιζόταν το «ανθρώπινο» ως δισυπόστατο, αποδέχονταν τις διαφορές των φύλων ως δύο ουσιώδεις και διαφορετικές εκδοχές του «ανθρώπινου» που ως τέτοιες έπρεπε να θεωρούνται ισάξιες. Με άλλα λόγια, στην βάση της λογικής μιας «διττής οικουμενικότητας» που συνιστά το «ανθρώπινο» θεμελιώνονται ως ισάξιες οι διαφορές των φύλων.³⁹⁸ Η Sylviane Agacinski, στο βιβλίο της *Πολιτική των Φύλων* εκφράζει ακριβώς την ίδια ιδέα: «ο άνθρωπος είναι διττός και όχι ενιαίος, είναι διαιρεμένος και όχι ένας».³⁹⁹

Δεν είναι ούτε προφανής ούτε εφικτή η απόδοση ενός προοδευτικού ή συντηρητικού προσήμου σε ένα εκ των δύο στρατοπέδων άλλα ούτε και η κατάταξή τους σε ένα μέρος μόνο του πολιτικού φάσματος, σύμφωνα με την παραδοσιακή διαιρετική τομή στα πλαίσια του φεμινιστικού κινήματος ανάμεσα σε φιλελεύθερες, σοσιαλίστριες και ριζοσπάστριες φεμινίστριες, καθώς εκπρόσωποι και των τριών ομάδων μπορούν να εντοπισθούν εξίσου και στα δύο στρατόπεδα. Αυτό που έχει σημασία είναι πως για το ΑΦΚ οι «πολιτικές ισότητας», συμπεριλαμβανομένων των προταγμάτων των ποσοτώσεων στην Ελλάδα και της ισάριθμης αντιπροσώπευσης στην Ευρώπη, κατανοήθηκαν ως παράγωγα του «φεμινισμού της διαφοράς».⁴⁰⁰

Τομή στην συζήτηση για την σχέση ανάμεσα στην ισότητα και στην διαφορά θα αποτελέσει η παρέμβαση των φεμινιστριών των μειονοτήτων και ιδιαίτερα των έγχρωμων φεμινιστριών, οι οποίες υφίσταντο μια πολύ πιο πολύπλευρη καταπίεση

³⁹⁷ Στο ίδιο, σ.40. Η τάση αυτή είναι αρκετά συγγενής με την τοποθέτηση του ΣΔΓ στο ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης αλλά και στο γυναικείο ζήτημα εν γένει.

³⁹⁸ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.40

³⁹⁹ Sylviane Agacinski, *Πολιτική των Φύλων*, Αθήνα 2000: Πεδίο. Παρατίθεται στο, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.39-40. Στη λογική των «φεμινιστριών της διαφοράς» θα μπορούσαν να τοποθετηθούν οι επεξεργασίες για το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης της ΕΟΚ/ΕΕ και της ΕΓΕ στην Ελλάδα

⁴⁰⁰ Στο ίδιο, σ.40-42. Ενδεικτικό προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε το σύνθημα των υποστηρικτών της ισάριθμης αντιπροσώπευσης σύμφωνα με το οποίο: «Η ανθρωπότητα θέλει και τα δύο της φτερά για να πετάξει», βλ. στο ίδιο, σ.86

από αυτή των περισσότερων λευκών ομολόγων τους, μια καταπίεση ταυτόχρονα φυλετική, έμφυλη και ταξική, με αποτέλεσμα να μην αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους στον κυρίαρχο λόγο των λευκών φεμινιστριών.⁴⁰¹ Στην βάση αυτής της πολύ πιο πολυσχιδούς καταπίεσης, οι φεμινίστριες των μειονοτήτων αμφισβήτησαν τη θεώρηση της γυναικείας ταυτότητας ως ενιαίας και μη υποκείμενης σε φυλετικούς, ταξικούς και ευρύτερα πολιτισμικούς καταναγκασμούς και αντίστοιχες ανισότητες.⁴⁰² Συνακόλουθα αμφισβήτησαν και την συνολική αντιπαράθεση με το «ανδρικό», το οποίο αντιμετωπιζόταν ως εξίσου ομογενοποιημένο με το «γυναικείο». «Ain' t I a woman?» αναρωτιόταν η γνωστή μαύρη φεμινίστρια Bell Hooks (Gloria Watkins), για να τονίσει πως «αν οι γυναίκες διαφέρουν από τους άνδρες, δεν διαφέρουν όλες με τον ίδιο τρόπο».⁴⁰³

Από τα παραπάνω φαίνεται πως οι φεμινίστριες των μειονοτήτων επαναπροσέγγισαν τη σχέση ισότητας και διαφοράς επεξεργαζόμενες μια διαφορετική έννοια της «διαφοράς» πάνω στην οποία προσπάθησαν να θεμελιώσουν την ισότητα. Για τις φεμινίστριες των μειονοτήτων, η έννοια της «διαφοράς» δεν αναφέρεται στην αντιθετική ή συμπληρωματική σχέση ανάμεσα σε δύο ομογενοποιημένες και εσωτερικά αδιαφοροποίητες έμφυλες κατηγορίες, αλλά σε μια ανθρώπινη ιδιότητα που χαρακτηρίζεται από εσωτερική ποικιλία ταυτίσεων φυλετικών, έμφυλων, ταξικών κοκ. Επομένως, επεξεργάστηκαν μια προσέγγιση της ισότητας που βασίζεται στην κοινή αλλά πολυποίκιλη ανθρώπινη ιδιότητα και όχι σε μια απλουστευμένη έμφυλη διπολικότητα.⁴⁰⁴

Κατανοώντας τις ποσοτώσεις ως απορρέουσες από τις επεξεργασίες του «φεμινισμού της διαφοράς», το μεγαλύτερο μέρος του ΑΦΚ στράφηκε κατά της υιοθέτησής τους. Το αυτόνομο κίνημα αναγνώριζε στις ποσοτώσεις δύο αλληλένδετα χαρακτηριστικά: την ανάδειξη του φύλου σε κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης και την καθιέρωση της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών στην βάση της έμφυλης διαφοροποίησής τους, στο γεγονός και μόνο δηλαδή ότι είναι

⁴⁰¹ Για την σχετικοποίηση του ενιαίου της γυναικείας ταυτότητας από τις έγχρωμες φεμινίστριες βλ. ενδεικτικά Bell Hooks (Gloria Watkins), *Ain't I a Woman?*, Boston 1982: South End Press και Angela Y. Davies, *Women, Race and Class* New York 1981: Random House

⁴⁰² Ποθητή Χατζαρούλα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου» στο Βενετία Καντσά, Βασιλική Μουτάφη, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Θεωρήσεις του φύλου στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα 2011: Αλεξάνδρεια, σ.140-141, 151-155.

⁴⁰³ Bell Hooks (Gloria Watkins), *Ain't I a Woman?*, ό.π., παρατίθεται στο Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.145-146.

⁴⁰⁴ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.41

γυναίκες. Η απόρριψη των ποσοτώσεων από τις αυτόνομες φεμινίστριες αρθρώθηκε πάνω σε τρεις βασικές ιδέες για την λειτουργία του μέτρου: ότι αναπαρήγαν τις ίδιες έμφυλες προϋδεάσεις που μέχρι τότε στήριζαν την γυναικεία καταπίεση, στερούσαν την πολιτική ιδιότητα από τις γυναίκες και, τέλος, απορριζοσπαστικοποιούσαν το φεμινιστικό κίνημα.

Η ανάδειξη του φύλου σε κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης και η ιδέα της ενσωμάτωσης των γυναικών στην βάση της «διαφορετικότητάς» τους, «ως γυναίκες» δηλαδή, καταδείκνυε για τις αυτόνομες φεμινίστριες την θεμελίωση της πολιτικής συμμετοχής εκ μέρους των υπέρμαχων των ποσοτώσεων στην ιδέα της «διττής οικουμενικότητας» και της «έμφυλης συμπληρωματικότητας» του ανθρώπινου γένους. Εντόπιζαν στη θεώρηση αυτή το πρόβλημα ότι αντιμετώπιζε το «ανθρώπινο» ως έμφυλα δισυπόστατο, αποτελούμενο δηλαδή από δύο προφανείς, δεδομένες και εσωτερικά αδιαφοροποίητες έμφυλες κατηγορίες, τον «άνδρα» και την «γυναίκα», οι οποίες χαρακτηρίζονται από παγιωμένα και αμετάβλητα χαρακτηριστικά. Τα τελευταία προικίζουν τα δύο φύλα με διακριτές εμπειρίες, ικανότητες, αξίες και οπτικές, συνολικά με μια διακριτή και έμφυλα προσδιορισμένη κουλτούρα από την οποία προερχόταν μια αντίστοιχα διακριτή και έμφυλα προσδιορισμένη θέαση του κοινωνικού και πολιτικού γίγνεσθαι.⁴⁰⁵ Το ΑΦΚ υποστηρίζει πως επί αυτής της ομογενοποιημένης «γυναικείας κουλτούρας» οι υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων νομιμοποιούν την γυναικεία συμμετοχή στην πολιτική ζωή.⁴⁰⁶

Οι αυτόνομες φεμινίστριες λοιπόν υποστήριζαν πως για τις υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων η ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής των γυναικών θα σήμαινε και την εισαγωγή στο πολιτικό πεδίο εκείνων των αξιών και ικανοτήτων που υποτίθεται πως ήταν συνυφασμένες με το φύλο τους. Θα συνεισέφεραν, δηλαδή, στην «επανηθικοποίηση» της πολιτικής, την οποία θα «νοικοκύρευαν» και με την «ευαισθησία», την «υπευθυνότητα» και την «μη ανταγωνιστικότητα» τους θα την έστρεφαν στον δρόμο της κοινωνικής ειρήνης η οποία λόγω της πολιτικής κρίσης του 1989, είχε μετατραπεί σε κεντρικό διακύβευμα από τον πολιτικό κόσμο. Στον λόγο

⁴⁰⁵ Η ιδέα του «γυναικείου πολιτισμού» και της συμπληρωματικότητας των έμφυλων ρόλων χαρακτήρισε τις προσεγγίσεις της ιστορίας των γυναικών της Γαλλίας, η οποία ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένη από το αναλικό παράδειγμα και ιδιαίτερα από την ιστορία των νοοτροπιών. Ποθητή Χατζαρούλα, ό.π., σ.140-141

⁴⁰⁶ Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας;..», ό.π., σ.53 και Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, σ.86

που συνόδευε τις ποσοτώσεις οι αυτόνομες φεμινίστριες διέβλεπαν την προσπάθεια προώθησης ενός συναινετικού προτύπου πολιτικής το οποίο ενέγραφαν στο μοντέλο της «εθνικής συμφιλίωσης» που ο πολιτικός κόσμος προωθούσε ως μέσο υπέρβασης της κρίσης του '89.⁴⁰⁷

Εκ μέρους του ΑΦΚ, η ανάδειξη του φύλου σε κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης και η θεμελίωση της συμμετοχής των γυναικών «στην διαφορετικότητά» τους από το μέτρο των ποσοτώσεων κατανοείτο πως βασιζόταν σε μια αντίληψη της γυναικείας ταυτότητας, η οποία κατανοούσε τις γυναίκες ως κατ'εξοχήν προοδευτικά πολιτικά υποκείμενα που λόγω του έμφυλου προσδιορισμού τους και μόνο θεωρείτο πως μπορούσαν να δρομολογήσουν θετικές εξελίξεις τόσο για το φύλο τους όσο και για την πολιτική ευρύτερα.⁴⁰⁸ Έτσι, οι υπέρμαχοι των ποσοτώσεων προβάλλονταν να νομιμοποιούν τη γυναικεία αντιπροσώπευση στην πίστη ότι οι γυναίκες επειδή και μόνο είναι γυναίκες θα λάβουν τις σωστές αποφάσεις για το φύλο τους και προς όφελος αυτής της πεποίθησης αντικαθιστούν την επιλογή των πολιτικών υποψηφίων με κριτήριο ένα ολοκληρωμένο πολιτικό πρόγραμμα.⁴⁰⁹ Με τον τρόπο αυτό το φύλο αναδεικνυόταν σε κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης μόνο των γυναικών⁴¹⁰ και ανέκλυτε το σοβαρό ενδεχόμενο η παρουσία τους στα κοινοβούλια να κρίνεται λιγότερο νομιμοποιημένη από εκείνη των ανδρών ομολόγων τους μιας και οι τελευταίοι δεν βρίσκονταν εκεί λόγω του φύλου τους αλλά λόγω της ελεύθερης επιλογής του πολιτικού προγράμματος του κόμματος στο οποίο υπάγονταν.⁴¹¹ Η διάσταση αυτή αποκάλυπτε τον κίνδυνο της μονομερούς απόδοσης της *πολιτικής ιδιότητας* στους άνδρες και του *φύλου* στις γυναίκες: οι άνδρες είχαν «πολιτικότητα», οι γυναίκες «φύλο».

⁴⁰⁷ Δίνη, *Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών, Σπίτι Γυναικών, «Γυναικεία πολιτική και φεμινιστικές πρακτικές»*, Δίνη, τ.4 (Ιούνιος '89), σ.97 και Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, *ό.π.*, σ.16

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, σ.16 και Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της Δημοκρατίας;...», *ό.π.*, σ.49-50

⁴⁰⁹ Από τα παραπάνω, φαίνεται πως οι ποσοτώσεις δεν στηρίζουν την νομιμότητα της γυναικείας συμπερίληψης μόνο στον έμφυλο προσδιορισμό αλλά και στην ικανότητα των γυναικών να δρομολογούν θετικές εξελίξεις για το φύλο τους. Η Ελένη Βαρίκα θέτει το εύλογο ερώτημα πως αν κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε, όπως έχει συμβεί λ.χ. στις περιπτώσεις της Μάργκαρετ Θάτσερ και της Tansu Ciller, οι γυναίκες θα έπρεπε να στερηθούν το δικαίωμα της αντιπροσώπευσης τους; Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας;...», *ό.π.*, σ.50

⁴¹⁰ Σε σχέση με αυτό, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής πως οι ποσοτώσεις ως μέτρο προβλέπονται με αφορμή την γυναικεία υποεκπροσώπηση και προς ενίσχυση της γυναικείας συμμετοχής, όχι της ανδρικής από την στιγμή ιδιαίτερα που οι άντρες ιστορικά ποτέ δεν είχαν αποκλειστεί από την πολιτική κοινότητα λόγω του φύλου τους, επειδή δηλαδή ήταν «άνδρες».

⁴¹¹ Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας;...», *ό.π.*, σ.53-54

Οι ποσοτώσεις λοιπόν απορρίπτονται ως μέσα άρνησης της πολιτικότητας των γυναικών, μιας και θεμελιώναν την ανάγκη της πολιτικής συμμετοχής σε ένα βιολογικό χαρακτηριστικό και όχι με βάση μια συνολικότερη πολιτική που υπόσχονταν να ακολουθήσουν. Αντίθετα, οι αυτόνομες φεμινίστριες κατανοούσαν ως πολύ πιο στοιχειώδες δημοκρατικό δικαίωμα την επιλογή μιας υποψήφιας που ρητά είχε δεσμευτεί να αγωνισθεί κατά λ.χ. της προσωρινότητας της γυναικείας εργασίας, παρά μιας πολιτικού που δεν είχε τοποθετηθεί πάνω στο ζήτημα. Η πρακτική των γυναικών πολιτικών είχε δείξει εξάλλου ότι και αυτές, όπως και οι άνδρες ομόλογοί τους, λειτουργούσαν βάσει του πολιτικού προγράμματος που είχαν υιοθετήσει και όχι βάσει κάποιων συμφερόντων που υποτίθεται ότι απέρρεαν από το φύλο τους καταδεικνύοντας πως το φύλο *του ή της* πολιτικού δεν προδικάζει το φύλο της πολιτικής.⁴¹² Ακόμα κι αν οι γυναίκες δρούσαν ως εκπρόσωποι γυναικείων οργανώσεων, σε ένα πρότυπο της «κατά ομάδων αντιπροσώπευσης»,⁴¹³ δεν σήμαινε αυτόματα πως επειδή και μόνο ήταν γυναίκες αντιπροσώπευαν την κοινωνική κατηγορία των γυναικών, όπως αντίστοιχα οι άνδρες πολιτικοί δεν αντιπροσώπευαν «ως άνδρες» τα συμφέροντα όλων των ανδρών.⁴¹⁴ Άρα το φύλο από μόνο του δεν μπορούσε να αποτελέσει άξονα πολιτικής συμπόρευσης γιατί δεν έφερε κανένα συντηρητικό ή προοδευτικό πολιτικό πρόσημο. Το φύλο, εν κατακλείδι, δεν έχει κανένα πολιτικό νόημα πέραν αυτού που του αποδίδουμε.⁴¹⁵ Η συμπερίληψη των γυναικών στις πολιτικές δομές με βάση το φύλο τους έφερνε στην επιφάνεια μια υποστασιοποιημένη προσέγγιση της γυναικείας ταυτότητας, η οποία αντιμετωπιζόταν ως αδιαφοροποίητη, με σταθερά και αμετάβλητα συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά. Παραγνωρίζονταν, επομένως, τα κοινωνικο-ταξικά, ιδεολογικά, φυλετικά, εθνοτικά και ευρύτερα πολιτισμικά στοιχεία που δημιουργούν ιεραρχίες, σχέσεις ανταγωνισμού και κυριαρχίας ανάμεσα στις γυναίκες και καθιστούν αδύνατη μια «κοινότητα συμφερόντων» αποκλειστικά με βάση το φύλο.⁴¹⁶

⁴¹² Στο ίδιο, σ.50 και Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.84

⁴¹³ Για μια ολοκληρωμένη αντίθεση προς την «κατά ομάδες αντιπροσώπευση» βλ. Στο ίδιο, σ.45-47

⁴¹⁴ Δίνη, *Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών, Σπίτι Γυναικών*, ό.π., σ.97 και Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, ό.π., σ.16 και Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.94

⁴¹⁵ Θα δυσκολευόμασταν πράγματι να φανταστούμε τις γυναίκες αντιπροσώπους της ΝΔ και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α σήμερα να συμφωνούν στον τρόπο διαχείρισης των γυναικών μεταναστριών και προσφύγων επειδή και μόνο είναι γυναίκες. Για ανάλογες παρατηρήσεις βλ. Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρωση ή επιδιόρθωση της Δημοκρατίας;...», ό.π., σ.55-56

⁴¹⁶ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.84, 92-93 και της ίδιας, «Πολιτική υπέρ της ισότητας ή “ισότητα” υπέρ της πολιτικής...», ό.π., σ.27.

Μια τέτοια αντίληψη περί φύλου, συνέχιζαν την κριτική τους οι αυτόνομες φεμινίστριες, στερεί από την έμφυλη ιδιότητα τον κοινωνικό και ιστορικό της χαρακτήρα, παραβλέπει δηλαδή πως ό,τι αποκαλούμε «ανδρικό» και «γυναικείο», και πολύ περισσότερο τα συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά που αναγνωρίζουμε ως «ανδρικά» και «γυναικεία», είναι εξ ορισμού συμβατικά και μεταβλητά γιατί ακριβώς είναι ιστορικά επικαθορισμένα και κοινωνικά κατασκευασμένα. Κοντολογίς, τα συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά που αποδίδουμε στα φύλα ανάγονται και παραπέμπουν στην βιολογική υπόσταση των υποκειμένων, φυσικοποιούνται. Στην βάση αυτής της φυσικοποιημένης έμφυλης διαφοράς και των συνακόλουθων συμπεριφοριστικών προτύπων θεμελιώνεται ένας αντίστοιχος καταμερισμός κοινωνικών ρόλων ως «αντανάκλαση» των υποτιθέμενα φυσικών ιδιοτήτων των φύλων, οι οποίες μετατρέπουν τους ρόλους αυτούς σε «φυσικές αναγκαιότητες». Το αποτέλεσμα δεν είναι άλλο από τη νομιμοποίηση και τη διατήρηση των έμφυλων αλλά και ευρύτερα των κοινωνικών ιεραρχιών, εξουσιαστικών σχέσεων και των ανισοτήτων.⁴¹⁷ Όπως το θέτει ο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «η αναφορά στην βιολογική φύση ηθικά εδραιώνει αυτό που υποτίθεται ότι λογικά εξηγεί».⁴¹⁸ Με τον τρόπο αυτό, η διχοτομική και υποστασιοποιημένη αντίληψη του φύλου επιβάλλει ως «φυσική αναγκαιότητα» την ύπαρξη ενός μόνο έμφυλου βιώματος, δηλαδή ενός μόνο τρόπου να υπάρχει κανείς ως «άνδρας» ή ως «γυναίκα».⁴¹⁹

Αυτή η αποδόμηση της εννοιολόγησης του φύλου διαμόρφωσε τη θεωρητική βάση για την πολιτική κριτική που το αυτόνομο κίνημα άσκησε στις ποσοτώσεις. Από τις υπερμάχους των ποσοτώσεων αναγνωριζόταν ότι το «ανδρικό» δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το «γυναικείο», στην λογική της «συμπληρωματικότητας των φύλων» και της «διττής οικουμενικότητας» που περιγράφηκε προηγουμένως. Ενώ όμως το «ανδρικό» και το «γυναικείο» δεν είναι έννοιες ταυτόσημες με το «αρσενικό» και το «θηλυκό» αλλά αποτελούν μια μόνο συμπεριφοριστική εκδοχή τους, η οποία είναι ιστορικά προσδιορισμένη, η υποστασιοποίηση των φύλων μέσω της διχοτομικής αντιπαράθεσής τους επιβάλλει το «ανδρικό» και το «γυναικείο» ως

⁴¹⁷ Στο ίδιο, σ.155-156, 161-162 και Δίνη, *Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών, Σπίτι Γυναικών*, ό.π., σ.98

⁴¹⁸ Ε. Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας» στο Παπαταξιάρχης, Ε., Παπαρδέλλης, Θ., *Ταυτότητες και φύλο στην σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992: Καστανιώτης/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ.11-92 παραπέμπεται στο Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, ό.π., σ. 160

⁴¹⁹ Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας;..», ό.π., σ.54 και Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, σ. 155-156

τις μόνες κοινωνικά αποδεκτές εκδοχές του «αρσενικού» και του «θηλυκού». Συνακόλουθα, το «φύλο» ως σύστημα σχέσεων με αυτά τα χαρακτηριστικά επιβάλλει έναν μόνο τρόπο έμφυλου βιώματος και στηρίζει πρότυπα συμπεριφοράς διαφορετικά για τα δύο φύλα, απ' όπου προκύπτει και η μεταξύ τους ανισότητα.⁴²⁰

Έτσι, το «φύλο» ως σύστημα έμφυλων σχέσεων που κατ' εξοχήν παράγει ανισότητες και συμπεριφοριστικούς καταναγκασμούς κατανοήθηκε ως καταστατικά αντιτιθέμενο με την «δημοκρατία». Όμως ποιο περιεχόμενο απέδιδαν στη δημοκρατία οι αυτόνομες φεμινίστριες; Ανέλυαν τη δημοκρατία ως ένα σύστημα κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων που στηρίζεται στην ισότητα των υποκειμένων και αποσκοπεί στην σύνδεση των διαφορών τους με δεσμούς ισότητας. Για τον λόγο αυτό επιδιώκει την εξασφάλιση ενός πλαισίου που θα δίνει την δυνατότητα πλήρους ανάπτυξης των υποκειμενικότητων όλων, ώστε ο καθένας ξεχωριστά να μπορεί να υπάρξει αυτεξούσια ως ο εαυτός του, δηλαδή πέραν οποιασδήποτε προκαθορισμένης έμφυλης, φυλετικής ή άλλης ταυτότητας. Επομένως, η θεσμοθέτηση της έμφυλης διαφοράς από τις ποσοτώσεις ήταν αντίθετη στην δημοκρατία γιατί στερούσε ακριβώς αυτή την δυνατότητα.⁴²¹

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως για τις αυτόνομες φεμινίστριες, το φύλο δεν μπορεί, όταν γίνεται κριτήριο πολιτικής συμπερίληψης, να εξισώσει αυτούς που είναι κοινωνικά άνισοι και μάλιστα κοινωνικά άνισοι, μεταξύ άλλων, με έμφυλους όρους.⁴²² Οι ποσοτώσεις λοιπόν θεμελιώνοντας την γυναικεία αντιπροσώπευση στις υποτιθέμενες γυναικείες αξίες, οι οποίες τις προικίζουν με μια μοναδική θέαση του «πολιτικού», απορρίπτονται ως μια οξύμωρη προσπάθεια να μεταβάλλουν την στερεοτυπική θέαση των γυναικών από απαξία σε αξία. Με τον τρόπο αυτό, θεωρείται πως αναπαράγονται οι ίδιες έμφυλες προϊδέασεις οι οποίες μέχρι τότε θεμελιώναν την απαξίωση του «γυναικείου» και οι οποίες δρομολογούσαν την πολιτική περιθωριοποίηση και κοινωνική υποβάθμιση των γυναικών.⁴²³

Για τις αυτόνομες φεμινίστριες το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης δεν έγκειτο απλά στον περιορισμένο αριθμό των γυναικών

⁴²⁰ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.43-46, 132, 136-137, 155-156. 174-175

⁴²¹ Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας;..», ό.π., σ.53

⁴²² Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, ό.π., σ.197,200

⁴²³ Στο ίδιο, σ.198-202

αντιπροσώπων αλλά στην γυναικεία καταπίεση εν γένει. Υποστήριζαν πως κατά τον ίδιο τρόπο που η υποβάθμιση των γυναικών συνέχισε και μετά την κατοχύρωση του δικαιώματος ψήφου, μιας και η κατάκτηση του σχετικού δικαιώματος δεν εξάλειψε τις αιτίες της γυναικεία καταπίεση, για τον ίδιο λόγο και η ενίσχυση του αριθμού των γυναικών στις αντιπροσωπευτικές δομές –η κατάκτηση του «εκλέγεσθαι»– δεν θα ανέτρεπε την γυναικεία καταπίεση. Η στην πράξη εξασφάλιση του εκλέγεσθαι δεν θεωρείτο επαρκής συνθήκη από το ΑΦΚ για την εξουδετέρωση της ιεραρχικής και εξουσιαστικής δυναμικής του «φύλου», η οποία θεωρείτο η κύρια αιτία της γυναικείας καταπίεσης. Με άλλα λόγια, οι ποσοτώσεις επικρίνονταν επειδή αντιμετωπίζοντας τα αποτελέσματα της γυναικείας υποεκπροσώπησης –τον περιορισμένο αριθμό γυναικών αντιπροσώπων– ως αιτία της, επέτρεπαν την αναπαραγωγή των συνθηκών που την προκάλεσαν, την εξουσιαστική διάσταση που ενέχει η ίδια η έννοια του «φύλου», αλλά και την εξουσιαστική διάρθρωση της παραδοσιακής πολιτικής. Η τελευταία εξάλλου θεωρούνταν κεντρικό πεδίο για την αναπαραγωγή της γυναικείας καταπίεσης.⁴²⁴

Πέραν αυτών όμως, όπως και στην περίπτωση της ΕΟΚ/ΕΕ και του ΣΔΓ έτσι και από μέλη του ΑΦΚ –κυρίως κατά την τρίτη φάση της συζήτησης (1995-2002)– η γυναικεία καταπίεση έγινε μεταξύ άλλων κατανοητή και ως αποτέλεσμα των έμφυλων όρων συγκρότησης των «σύγχρονων δημοκρατιών». Μεταξύ των γυναικών του ΑΦΚ, η Ελένη Βαρίκα ανέπτυξε την πιο διεξοδική σύνδεση μεταξύ της γυναικείας καταπίεσης και της έννοιας της «δημοκρατίας». Στην επεξεργασία της Βαρίκα, όπως και στις αντίστοιχες της ΕΟΚ/ΕΕ και του ΣΔΓ, η γυναικεία καταπίεση θεωρήθηκε αποτέλεσμα –πρά τις διακηρύξεις για ισότητα που χαρακτήρισαν τις δημοκρατικές επαναστάσεις– μιας θεμελιώδους αντίφασης των «σύγχρονων δημοκρατιών»: την θεμελίωσή τους σε αξίες οικουμενικού χαρακτήρα και τον ταυτόχρονο αποκλεισμό μιας σειράς κοινωνικών ομάδων στις οποίες ανήκαν και οι γυναίκες. Που οφειλόταν αυτή η αντίφαση; Στην παραγνώριση του γεγονότος πως οι αξίες επί των οποίων βασίστηκαν οι «σύγχρονες δημοκρατίες», αν και προβάλλονταν ως οικουμενικές στην πραγματικότητα ανταποκρίνονταν στις πεποιθήσεις μιας φυλετικά, έμφυλα, ταξικά, ιδεολογικο-πολιτικά και πολιτισμικά προσδιορισμένης κοινωνικής ομάδας που τις επεξεργάστηκε. Με τον τρόπο αυτό, οι εμπειρίες και οι

⁴²⁴ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, Πολιτική υπέρ της ισότητας ή “ισότητα” υπέρ της πολιτικής: Η ιδεολογική λειτουργία της διεκδίκησης του 35%», ό.π., σ.27

αντιλήψεις αυτής της συγκεκριμένης ομάδας «οικουμενικοποιήθηκαν» και μετατράπηκαν σε μέτρο της «κανονικότητας». Από εκεί και πέρα δρομολογήθηκαν είτε ο αποκλεισμό ομάδων με άλλα προσδιοριστικά γνωρίσματα είτε η συμπερίληψή τους ως δεύτερης διαλογής πολίτες.

Την μεθόδευση αυτή η Βαρίκα την εντοπίζει στην θεμελίωση της «υπαρκτής δημοκρατίας», όπως η ίδια αποκαλούσε τις «σύγχρονες δημοκρατίες», σε ένα καθεστώς ετερονομίας, στην ύπαρξη δηλαδή ενός διττού νομικού καθεστώτος που καθόριζε διαφορετικά κριτήρια για την πρόσβαση στην ιδιότητα του πολίτη και τα δικαιώματα που αυτή συνεπαγόταν. Έτσι από την μια, εντοπίζει έναν «γενικό νόμο», ο οποίος αντιμετώπιζε τον «λαό» ως ενιαίο και αδιαίρετο. Ο «γενικός νόμος» ενώ καταστατικά ισχύει για όλους επεξεργάζεται στην πράξη από υποκείμενα με συγκεκριμένα φυλετικά, έμφυλα, ταξικά, ιδεολογικά και ευρύτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Έτσι, αν και διατείνεται πως αφορά τους πάντες στην πραγματικότητα ανταποκρίνεται στις εμπειρίες και πεποιθήσεις της ομάδας που τον επεξεργάστηκε καθιστώντας έτσι το «επιμέρους», «οικουμενικό». Από την άλλη, δίπλα στον «γενικό νόμο» εντοπίζει την ύπαρξη ενός «ειδικού νόμου», ο οποίος αντιμετώπιζε τον «λαό» ως αποτελούμενο από επιμέρους κοινωνικές ομάδες για τις οποίες θεμελιώνονται διαφορετικά κριτήρια πρόσβασης στα δικαιώματα του πολίτη. Τα κριτήρια αυτά καθορίζονταν ανάλογα με τα υπαρκτά ή υποτιθέμενα προσδιοριστικά των κοινωνικών ομάδων, τα οποία κατανοούνταν να επιτελούν σημαντικές λειτουργίες για το «κοινωνικό σύνολο» και με βάση τα οποία νομιμοποιούνταν η συμπερίληψη τους στα κοινά.⁴²⁵

Ενώ όμως για τα υποκείμενα που εμπίπτουν στον «γενικό νόμο» οι ελευθερίες διεκδικούνταν και αποδίδονταν ως «δικαιώματα» και «μέσα αυτοπροσδιορισμού», ως μέσα δηλαδή ελεύθερης ανάπτυξης των υποκειμένων, για τα υποκείμενα που ενέπιπταν στην λογική του «ειδικού νόμου» οι ελευθερίες αποδίδονται ως «παροχές» και μέσα ικανοποίησης των «αδιαίτερων αναγκών» τους, που προέκυπταν από τα υπαρκτά ή υποτιθέμενα προσδιοριστικά των υποκειμένων αυτών. Με τον τρόπο αυτό, η διαφοροποίηση στα κριτήρια πρόσβασης στην ιδιότητα του πολίτη επενδύει τις υπαρκτές ή υποτιθέμενες διαφορές των κοινωνικών ομάδων με πολιτικό νόημα

⁴²⁵ Ελένη Βαρίκα, «Γυναικείο Ζήτημα ή ζήτημα δημοκρατίας;», ό.π., σ.509 και Ελένη Βαρίκα, «Επανίδρυση ή επιδιόρθωση της Δημοκρατίας;...», ό.π., σ.52

μετατρέποντάς τες σε «άλλους», σε ιδιαίτερες, ομογενοποιημένες ομάδες εκτοπισμένες στο περιθώριο του πολιτικού και κοινωνικού γίγνεσθαι.⁴²⁶

Για την Βαρίκα, λοιπόν, η γυναικεία καταπίεση καθίσταται δυνατή λόγω αυτού του καθεστώτος ετερονομίας. Σε αντίθεση ωστόσο με τις επεξεργασίες της ΕΟΚ και του ΣΔΓ, η γυναικεία καταπίεση δεν θεωρήθηκε ως αντιβαίνουσα τις αρχές πάνω στις οποίες θεμελιώθηκαν οι «σύγχρονες δημοκρατίες» αλλά αντίθετα ως ακρογωνιαίος λίθος πάνω στον οποίο βάσισαν την λειτουργία τους: για την Βαρίκα, οι «σύγχρονες δημοκρατίες» θεμελιώθηκαν στην γυναικεία καταπίεση. Την πεποίθηση αυτή την βασίζει στις επεξεργασίες της κεντρικής για την δημοκρατία έννοιας της «ελευθερίας» από τους κλασικούς πολιτικούς στοχαστές με έμφαση στον Jean Jacques Rousseau. Για τον τελευταίο απαραίτητη προϋπόθεση για την ελευθερία των πολιτών και την αφοσίωση στην δημόσια άσκηση του «ορθού λόγου» που συνιστούσε την «πολιτική αρετή» υπήρξε ο σεξουαλικός έλεγχος των γυναικών και ο εγκλεισμός τους στο «ιδιωτικό συμφέρον», στην βάση των οποίων θεμελιώθηκε η υπαγωγή των γυναικών στον «αρχηγό του οίκου» αλλά και στο κράτος. Η υποταγή των γυναικών και η εξάσκηση της «σεξουαλικής αρετής» θεωρούνταν απαραίτητα προαπαιτούμενα, ώστε οι άνδρες να απαλλαγούν από τα «πάθη» τους και να τα μετατρέψουν σε πολιτική ζέση ώστε να μπορούν να ασκήσουν ελεύθερα την «πολιτική αρετή». Με τον τρόπο αυτό για τη Βαρίκα αποδίδονταν μονομερώς το χαρακτηριστικό της «πολιτικότητας» στους άνδρες. Επομένως, για τον Rousseau η υποταγή των γυναικών και η έμφυλη ανισότητα δεν κατανοούνταν ως έργο προκατάληψης αλλά του «ορθού λόγου». Αυτή η επεξεργασία της «ελευθερίας» είχε σαν αποτέλεσμα την θεμελίωση της γυναικείας καταπίεσης που έγκειτο στον σεξουαλικό έλεγχο των γυναικών, στην υποταγή τους στους άνδρες, στον εγκλεισμό τους στον ιδιωτικό χώρο, στην υποταγή τους στον θεσμό της οικογένειας και, τελικά, στο ασυμβίβαστο μεταξύ της γυναικείας ιδιότητας και της μισθωτής εργασίας, το οποίο τεκμηριώνει την οικονομική εξάρτηση των γυναικών.⁴²⁷

Επομένως, για την Βαρίκα η γυναικεία υποτέλεια υπήρξε απόλυτα συμβατή και μάλιστα προαπαιτούμενο της φιλελεύθερης αντίληψης για την δημοκρατία. Γι' αυτή το «γυναικείο ζήτημα» έθετε το ζήτημα της «υπαρκτής δημοκρατίας», ενός πολιτικού συστήματος δηλαδή που βάσιζε την νομιμοποίησή του σε μια αυταρχική

⁴²⁶ Στο ίδιο, σ.509-510,520

⁴²⁷ Στο ίδιο, σ.510-511,519

διαφοροποίηση ρόλων και λειτουργιών και το οποίο εμπόδιζε την αυτόνομη διατύπωση των διαφορών και ιδιαιτεροτήτων των υποκειμένων. Με τον τρόπο αυτό, εγκλώβιζε τα άτομα σε παγιωμένες και υποστασιοποιημένες ταυτότητες που διακηρύσσονταν ως ασυμβίβαστες με την ιδιότητα του πολίτη, όπως αυτή καθοριζόταν από τον «γενικό νόμο».⁴²⁸

Έτσι, τόσο για την Βαρίκα όσο και για το ΑΦΚ ευρύτερα, η υπέρβαση της γυναικείας υποεκπροσώπησης δεν επαρκούσε για την ανατροπή της γυναικείας καταπίεσης. Το ζητούμενο γι' αυτές δεν ήταν απλώς η ενίσχυση του αριθμού των γυναικών αντιπροσώπων, κάτι στο οποίο δεν αντιτίθονταν, αλλά η συνολική απελευθέρωση από το φύλο, το οποίο κατανοούνταν ως η βασική αιτία της γυναικείας καταπίεσης. Την διαδικασία κατάργησης των φύλων την συνέδεαν με την άρθρωση ενός συνολικά εναλλακτικού προτύπου πολιτικής, το οποίο θα έθετε στο επίκεντρο την γυναικεία εμπειρία αποτελώντας με τον τρόπο αυτό μια στην πράξη κριτική στα παραδοσιακά πρότυπα πολιτικής. Στόχος της πολιτικής αυτής θα ήταν η ανάδειξη της κοινωνικής δόμησης του φύλου διαμέσου της «αποϊδιωτικοποίησης» της γυναικείας καταπίεσης στην βάση της διαδικασίας της πολιτικοποίησης του προσωπικού. Η διαδικασία αυτή αναδείκνυε ακριβώς την κοινωνική προέλευση των χαρακτηριστικών και των ρόλων που αποδίδονταν στις γυναίκες ως φυσικά επακόλουθα της έμφυλης υπόστασής τους και, επομένως, τον ενδεχομενικό και μεταβλητό χαρακτήρα τους.⁴²⁹

⁴²⁸ Στο ίδιο, σ.510-511 Αν για την Βαρίκα η γυναικεία καταπίεση και ο αποκλεισμός των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη υπήρξε συγκροτητικός όρος της «υπαρκτής δημοκρατίας» και άρα απόλυτα συμβατός με την σύλληψη και την λειτουργία της, για την Μαλούτα συνιστούσε απόκλιση και αντίθεση με τον οικουμενικό χαρακτήρα της ιδιότητας του πολίτη και άρα από την αναγνώριση της «συμμετοχής όλων στις κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες με βάση την κοινή [...] ανθρώπινη ιδιότητα», που χαρακτήρισε την νεωτερική σύλληψη της δημοκρατίας. Έτσι, και οι δύο αναγνωρίζουν την «δημοκρατία» ως την μορφή που παίρνει το πολιτικό πεδίο της νεωτερικότητας, η νεωτερική αντίληψη δηλαδή για την «νομιμοποιημένη εξουσία» και την πολιτική της οργάνωση. Ωστόσο, για την Βαρίκα, η γυναικεία καταπίεση, ο πολιτικός αποκλεισμός και η μετέπειτα πολιτική περιθωριοποίηση των γυναικών κατανοούνται ως «μέρος ενός τυπικά νεωτερικού σχήματος εγγενούς στην δημοκρατία» και άρα αποτέλεσμα της νεωτερικότητας. Αντίθετα, για την Μαλούτα η γυναικεία καταπίεση και ο πολιτικός αποκλεισμός των γυναικών συνιστά παραμόρφωση των οικουμενικών προταγμάτων που καθόρισαν τον πολιτικό χαρακτήρα της νεωτερικότητας και άρα προδοσία της. Συνακόλουθα, για την Βαρίκα η υπέρβαση της γυναικείας καταπίεσης θα σήμαινε και την υπέρβαση της νεωτερικότητας, ενώ για την Μαλούτα την ολοκλήρωσή της. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.209 και Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας...», ό.π., σ.50

⁴²⁹ Έφη Αβδελά, «Για την κρίση», ό.π., σ.6-7

Μια τέτοια πολιτική θεωρούνταν αδύνατο να αναληφθεί στο πλαίσιο της παραδοσιακής πολιτικής, καθώς η εξουσιαστική διάρθρωσή της συνέβαλλε στην υποβάθμιση των γυναικείων προβλημάτων, τα οποία συχνά αποτιμούνταν ως δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με άλλα πολιτικά διακυβεύματα. Έτσι, οι γυναίκες αποτρέπονταν από το να θέσουν στον εαυτό τους ως πρώτιστο στόχο την απελευθέρωσή τους, την απελευθέρωση δηλαδή από τους συμπεριφοριστικούς καταναγκασμούς και τις κοινωνικές απαιτήσεις που συνόδευαν το φύλο τους και οι οποίες συνέβαλαν σημαντικά στην συνολική τους καταπίεση. Απέναντι λοιπόν στη συμμετοχή των γυναικών, που επιδίωκαν οι ποσοτώσεις, οι αυτόνομες φεμινίστριες αντέτασσαν τις πολιτικές πρακτικές που ανέπτυξε το ΑΦΚ. Η πολιτική των αυτόνομων φεμινιστριών έθετε στο επίκεντρο των πολιτικών του διαδικασιών την γυναικεία εμπειρία βάσει της οποίας καθόριζε τους σκοπούς του, το είδος των παρεμβάσεών του και τελικά –μέσα από την πολιτικοποίηση του προσωπικού– την ίδια την παραγωγή της φεμινιστικής συλλογικότητας. Στόχος της τελευταίας υπήρξε η δημιουργία μιας εναλλακτικής κοινωνίας όπου η έμφυλη διαφορά θα στερούνταν κοινωνικής βαρύτητας και πολιτικού νοήματος και δεν θα παρέπεμπε σε διχοτομικά, ιεραρχικά προκαθορισμένες έμφυλες ταυτότητες αλλά εσωτερικά ποικίλες.⁴³⁰

Για την Βαρίκα η πραγμάτωση μιας τέτοιας κοινωνίας ήταν άμεσα συνυφασμένη με την «επανάδρυση της δημοκρατίας» στην βάση των ριζοσπαστικών εκείνων στοιχείων που χαρακτήρισαν την σύλληψή της αλλά που δεν κατάφεραν να κυριαρχήσουν στην πολιτική της εφαρμογή. Κεντρική θέση ανάμεσα σε αυτά τα στοιχεία κατέχει η αντιμετώπιση των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων ως συμβατικών, ενδεχομενικών και γι' αυτό υπό συνεχή διαπραγμάτευση, συνθήκη την οποία εντοπίζει στον πυρήνα της ιδέας του κοινωνικού συμβολαίου, επί της οποίας βασίστηκε η «υπαρκτή δημοκρατία». Για την Βαρίκα η ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου στηριζόταν στην αντίληψη πως η δεδομένη διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων είναι αποτέλεσμα ανθρώπινων συμβάσεων και ενός ιστορικά προσδιορισμένου συσχετισμού δυνάμεων. Εφόσον λοιπόν οι υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις αναγνωρίζονται ως συμβατικές και όχι ως αντανάκλαση κάποιας υποτιθέμενης «φυσικής τάξης», το κοινωνικό συμβόλαιο εμπεριέχει ως ενδεχόμενο την νομιμοποίηση της αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων υπό το βάρος ενός νέου

⁴³⁰ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.86-90,96 και Έφη Αβδελά, «Για την Κρίση», ό.π., σ.7-8

συμβολαίου του «κοινώς ζην», διάσταση η οποία, για την Βαρίκα, χάθηκε στον ρου της ιστορίας.⁴³¹ Μια τέτοια προσέγγιση του κοινωνικού συμβολαίου μας οδηγεί στην κατανόηση της δημοκρατίας ως μια δράση, η οποία θέτει σε συνεχή διαπραγμάτευση την διάρθρωση των κοινωνικών σχέσεων καθώς και των σχέσεων κοινωνίας και κράτους. Με τον τρόπο αυτό, το στοιχείο της «σύγκρουσης» ανάγεται σε κεντρικό της πολιτικής διαδικασίας νομιμοποιώντας μονάχα την εξουσία εκείνη που έχει την συναίνεση των εξουσιαζόμενων.⁴³²

Κατ' αυτόν τον τρόπο η «δημοκρατία» κατανοείται από την Βαρίκα ως μια δράση η οποία αποτρέπει την εξάρτηση των ανθρώπων από την αυθαίρετη εξουσία άλλων ανθρώπων μέσω της εξασφάλισης της συμμετοχής όλων στην διαμόρφωση του «κοινώς ζην», στον καθορισμό δηλαδή αυτού που είναι «κοινό» και άρα αντικείμενο δημόσιας διαβούλευσης και αυτού που αφήνεται στην ιδιωτική ρύθμιση.⁴³³ Συνακόλουθα, η δημοκρατία λαμβάνει μια διττή μορφή: είναι, αφενός, συνθήκη ισότητας που έγκειται στην αναγνώριση της ικανότητας όλων ανεξαιρέτως να συμμετέχουν στην διαμόρφωση της «κοινότητας» στην βάση της κοινής ανθρώπινης ιδιότητας, αφετέρου, πράξη αντίστασης σε κάθε απόπειρα μονοπόλησης της δημόσιας ζωής από μια επιμέρους κοινωνική ομάδα. Σε αυτό το πλαίσιο η «πολιτική» μπορεί να κατανοηθεί ως διαρκής σύγκρουση ανάμεσα σε αυτό που θα έπρεπε να θεωρείται αντικείμενο δημόσιας διαβούλευσης, και άρα πολιτικό, και αυτό που θα έπρεπε να αφήνεται στην ιδιωτική ρύθμιση και να θεωρείται μη πολιτικό. Με άλλα λόγια, η πολιτική λαμβάνει το νόημα μιας δράσης που συνεχώς ρευστοποιεί και επαναδιαπραγματεύεται τα όρια μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Πρόκειται για ένα νόημα που χαρακτηρίζει ευρύτερα την προσέγγιση του «πολιτικού» από το δεύτερο κύμα και εκφράζεται από την διαδικασία της πολιτικοποίησης του προσωπικού.⁴³⁴

⁴³¹ Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της Δημοκρατίας;...», ο.π., σ. 522-523

⁴³² Ενδεικτική προς αυτή την κατεύθυνση προβάλλει η πύκνωση του νοήματος του κοινωνικού συμβολαίου από την Βαρίκα ως η «κριτική στην αυθαίρετη εξουσία». Βλ σχετικά στο ίδιο, σ.517-518, 520-521

⁴³³ Στο ίδιο, σ.521-523 και Ελένη Βαρίκα, «Γυναικείο Ζήτημα ή ζήτημα δημοκρατίας;...», ό.π., σ.50-51

⁴³⁴ Ανάλογες είναι οι τοποθετήσεις του Γάλλου φιλοσόφου Jacques Rancière σχετικά με την δημοκρατία και την πολιτική. Ο Rancière δίδασκε στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού VIII από το 1969 μέχρι το 2000 όπου από το 1991 βρίσκεται και η Βαρίκα, όποτε δεν θα ήταν αβάσιμη η υπόθεση ότι οι δυο τους έρχονται σε επαφή και ενδεχομένως επηρεάζονται ο ένας από τον άλλο. Για τις σχετικές τοποθετήσεις του Rancière βλ. Jacques Rancière, Νίκη Ιακώβου (μτφρ.), *Το Μίσος Για τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2009: Πεδίο, σ.79-102 και Jacques Rancière, Steven Corcoran (μτφρ.), *Dissensus: On Politics and Aesthetics*, ό.π., σ.27-62

Έτσι, η Βαρίκα διατηρεί δύο βασικά στοιχεία της «υπαρκτής δημοκρατίας», τα οποία έχουν γι' αυτή μια απελευθερωτική προοπτική: αφενός την θεμελίωσή της στην λογική του «φυσικού δικαίου», την αντίληψη δηλαδή πως όλοι οι άνθρωποι είναι εξ ορισμού ίσοι επειδή και μόνο μοιράζονται την ανθρώπινη ιδιότητα, αφετέρου την λογική της «κατάργησης του προνομίου», την πεποίθηση δηλαδή πως ακριβώς επειδή όλοι οι άνθρωποι είναι εξ ορισμού ίσοι, δεν γίνεται δεκτό κανένα «ειδικό κριτήριο» ή η επίδειξη μιας ικανότητας που να εξασφαλίζει σε ορισμένους την προνομιακή πρόσβαση στην εξουσία τοποθετώντας όλους τους υπόλοιπους αποκλειστικά στην θέση του εξουσιαζομένου.⁴³⁵ Κατ' αυτόν τον τρόπο, η δημοκρατία προϋποθέτει την ισότητα και ταυτίζεται με μια πολιτική κοινότητα η οποία αντιτίθεται στην ιδέα μιας κοινωνίας ιεραρχικά διαμορφωμένων διαφορών, και υπόσχεται να συνδέσει με δεσμούς ισότητας τις διαφορές και τις ιδιαιτερότητες που συγκροτούν το ανθρώπινο γένος. Μια τέτοια ιδέα της δημοκρατίας θεωρείται πως παρέχει στα υποκείμενα τον απαραίτητο ζωτικό χώρο ώστε να μιλήσουν αυτεξούσια για τις διαφορές τους και να εκφράσουν αυτόνομα τις επιθυμίες και τις ανάγκες τους πέραν κάθε προκαθορισμένης αντίληψης που τα περιόριζε σε παγιωμένες ταυτότητες που καλούνταν να επιτελέσουν.⁴³⁶

Για τις αυτόνομες φεμινίστριες λοιπόν η πρόσβαση των γυναικών στην εξουσία δεν καθιστούσε την αντιπροσώπευση αυτόματα και αναγκαία πολυφωνική, όσο οι γυναίκες εξαναγκάζονταν να συμμορφώνονται με έναν αυθαίρετο και ομοιογενή ορισμό της «γυναίκας» και δεν τους παρεχόταν ο χώρος για την αυτόνομη έκφραση των πολλαπλών αναγκών, προβλημάτων και επιθυμιών τους, με τρόπους άλλους από εκείνους που είχαν κυριαρχήσει γι' αυτές και χωρίς αυτές. Άρα, η ενίσχυση της γυναικείας αντιπροσώπευσης θα είχε κάποιο νόημα, μόνον εφόσον εξασφαλιζόταν το δικαίωμα των γυναικών να μιλάνε για τον εαυτό τους επιλέγοντας από πολλαπλές και μεταβαλλόμενες ταυτότητες, οι οποίες συνέθεταν την υποκειμενικότητά τους και μέσα από τις οποίες οικοδομούνταν η συμβολή του πολίτη στα κοινά. Αυτήν την κατάσταση η Βαρίκα αποκαλεί «μικτή πολιτική ζωή».⁴³⁷

⁴³⁵ Και για την Μαλούτα η θεσμοθέτηση ειδικών κριτηρίων ή η αναγνώριση ιδιαίτερων ικανοτήτων που πρέπει να φέρουν οι αντιπρόσωποι κατανοείται να αντιβαίνει την ιδέα της «αντιπροσώπευσης» όπου το «τι αντιπροσωπεύεται», η ιδέα, το πολιτικό πρόγραμμα δηλαδή υπερέχει του φορέα της αντιπροσώπευσης. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ.94

⁴³⁶ Ελένη Βαρίκα, «Γυναικείο Ζήτημα ή ζήτημα δημοκρατίας;...», ό.π., σ. 508, 520-523

⁴³⁷ Ελένη Βαρίκα, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας;...», ό.π., σ.56 Σε κάθε περίπτωση το ΑΦΚ απορρίπτοντας την έννοια της «εκπροσώπησης» δεν πίστευε πως η ενίσχυση της

Κεντρική σημασία αποκτούσε η ανασηματοδότηση της «οικουμενικότητας», ώστε να καταστεί συμβατή με την «ποικιλία» και την «πολλαπλότητα», έννοιες που χαρακτήριζαν τον ταυτοτικό προσδιορισμό όλων των υποκειμένων ανεξαρτήτως φύλου. Με τον τρόπο αυτό, οι αυτόνομες φεμινίστριες ευελπιστούσαν να ανατρέψουν τις υποστασιοποιημένες προσεγγίσεις των φύλων, οι οποίες επιβάλλοντας έναν μόνο τρόπο έμφυλου βιώματος ακύρωναν πλευρές της προσωπικότητας των υποκειμένων και στήριζαν τον άνισο καταμερισμό κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών πόρων, που παρήγε την γυναικεία καταπίεση.⁴³⁸

Η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα επέκτεινε την αντίληψη αυτή αναγνωρίζοντας μια κατάσταση «ανδρογυνίας» ως την μόνη ικανή συνθήκη ανάσχεσης της περιβολής του έμφυλου προσδιορισμού με πολιτικό νόημα και κοινωνική βαρύτητα και άρα την μόνη ικανή συνθήκη το φύλο να μην λειτουργεί περιοριστικά στην πλήρη ανάπτυξη της υποκειμενικότητας. Για την Μαλούτα το «έμφυλο υποκείμενο της δημοκρατίας», το μόνο δηλαδή υποκείμενο που η έμφυλη αναφορά του δεν λειτουργεί περιοριστικά, είναι το «ανδρόγυνο υποκείμενο». Χαρακτηριστικό του, η αναγνώριση σε όλους, άνδρες και γυναίκες, στοιχείων που αποδίδουμε στην «αρρενωπότητα» και στην «θηλυκότητα». Το «ανδρόγυνο υποκείμενο» συνιστά ένα υποκείμενο έμφυλο αλλά όχι διχοτομημένο, του οποίου η βιολογία δεν μετατρέπεται σε κοινωνική μοίρα και επιτρέπει την θέαση όλων των υποκειμένων όχι ως εσωτερικά ομογενοποιημένων ως προς το φύλο αλλά ως έμφυλα ποικίλων.⁴³⁹

Έτσι, η κοινωνία στην οποία αποσκοπούσαν οι αυτόνομες φεμινίστριες βασιζόταν στην ιδέα της εξασφάλισης της δικαιωματικής συμμετοχής όλων ανεξαρτήτως φύλου στις κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες, επειδή όλοι ανεξαιρέτως μοιράζονται μια κοινή και πολυποικίλη ανθρώπινη ιδιότητα. Με άλλα λόγια, επιδίωκαν μια νέα οργάνωση της κοινωνίας όπου το φύλο δεν θα συνιστούσε παράγοντα διαφοροποίησης και ιεράρχησης των υποκειμένων.⁴⁴⁰ Με τον τρόπο αυτό,

αντιπροσώπευσης των γυναικών ή η βελτίωση των συνθηκών αντιπροσώπευσής τους θα σήμαινε αυτόματα και μια συνολική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των γυναικών εν γένει αλλά την ανατροπή των σεξιστικών εμποδίων που οι γυναίκες πολιτικοί αντιμετώπιζαν στην πολιτική τους σταδιοδρομία. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, σ.205-206

⁴³⁸ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ό.π., σ. 192

⁴³⁹ Στο ίδιο, σ.192-193 Για μια πληρέστερη ανάλυση του «ανδρόγυνου υποκειμένου» βλ. Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, ό.π., σ. 174-181/Ε1

⁴⁴⁰ Στο ίδιο, σ.185

θεωρούσαν πως πραγματώνεται το θεμελιακό δημοκρατικό πρόταγμα της απόλυτης πολιτικής συμπερίληψης γιατί θα εξασφαλιζόταν η δυνατότητα ενός δικαιότερου προσδιορισμού του «κοινώς ζην», μέσω της συμμετοχής όλων στην διατύπωση του τι είναι κοινό και τι επαφίεται στην ιδιωτική ρύθμιση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θεωρείτο πως αποκαθίστατο το οικουμενικό πρόταγμα των δημοκρατιών και πραγματωνόταν η δημοκρατική υπόσχεση της κατάργησης της εξάρτησης των ανθρώπων από την μη νομιμοποιημένη και άρα αυθαίρετη εξουσία άλλων ανθρώπων.⁴⁴¹

Μια νέα οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων που θα εξασφάλιζε ένα πλαίσιο αυτόνομης έκφρασης των αναγκών και των επιθυμιών των υποκειμένων θεωρείτο πως θα μπορούσε να οδηγήσει στην καταγγελία και άρση της ιεραρχικής δυναμικής των αυθαίρετων κατηγοριοποιήσεων και της διχοτομικής αντίληψης του ανθρώπινου. Η εξασφάλιση ενός τέτοιου πλαισίου, θα αναγνώριζε την συμβολή των υποκειμένων στα κοινά μέσα από την ελεύθερη επιλογή από μια απέραντη ποικιλία ταυτοτικών παραλλαγών και ατομικών κλίσεων που απάρτιζε την υποκειμενικότητά τους. Με τον τρόπο αυτό, θα απελευθέρωνε τα υποκείμενα από προκαθορισμένες ταυτότητες και αντίστοιχους κοινωνικούς προορισμούς και θα επανόρθωνε τις ανισότητες που, βασισμένες σε υποστασιοποιημένες ταυτότητες, προβάλλονταν ως φυσικές. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε να οδηγήσει στην επανεπεξεργασία της έννοιας της «οικουμενικότητας» και στην ανάδειξή της ως απόλυτα συμβατής με την πολλαπλότητα, αποδεικνύοντας πως το θέμα δεν είναι οι υπαρκτές έμφυλες διαφορές αλλά ο τρόπος που αυτές οργανώνονται πολιτικά.⁴⁴²

Τόσο η αναγνώριση της ανδρόγυνης κατάστασης όσο και η εξασφάλιση ενός πλαισίου αυτόνομης έκφρασης των αναγκών και των επιθυμιών θα έδειχναν πόσο παράδοξη είναι η απόδοση πολιτικού νοήματος στις έμφυλες διαφοροποιήσεις από την στιγμή που τα υποκείμενα, ανεξαρτήτως φύλου, χαρακτηρίζονται από αμέτρητες διαφορές μεταξύ τους. Έτσι, η κοινωνία που επιδίωκαν οι αυτόνομες φεμινίστριες θα στηριζόταν στο θεμιτό και αυτονόητο των πολλαπλών ιδιαιτεροτήτων και διαφοροποιήσεων των υποκειμένων, για τα οποία θα έπρεπε να εξασφαλισθεί ένα πλαίσιο τέτοιο ώστε να μπορούν να εκδηλωθούν και να συσχετισθούν με ευρύτερους προβληματισμούς της πολιτικής κοινότητας. Με άλλα λόγια, οι αυτόνομες φεμινίστριες αναζητούσαν την δημιουργία ενός πλαισίου όπου οι ιδιαιτερότητες που

⁴⁴¹ Ελένη Βαρίκα, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα δημοκρατίας;», ό.π., σ.520-521

⁴⁴² Στο ίδιο, σ.517, 522-523

χαρακτηρίζουν τα υποκείμενα θα μπορούσαν να τεθούν με κοινωνικούς και όχι ατομικούς όρους. Με τον τρόπο αυτό, οι προσωπικοί προβληματισμοί που φέρει η ατομική εμπειρία θα μπορούσαν να αποτελέσουν αναγνωρίσιμη αναφορά από άλλα υποκείμενα και να προκαλέσουν ή να συνδεθούν με ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα. Με τον τρόπο αυτό, ευελπιστούσαν πως θα εξασφαλιζόταν το δικαίωμα των υποκειμένων να αναπτύξουν όλες τις πλευρές της προσωπικότητάς τους, η οποία επειδή είναι μοναδική είναι και ασυμβίβαστη με προκαθορισμένους ρόλους και πρότυπα. Επομένως, η απέραντη ποικιλία ταυτίσεων που χαρακτηρίζει κάθε υποκειμενικότητα την καθιστά ασυμβίβαστη με οποιαδήποτε λογική που νομιμοποιεί την διπολικότητα των φύλων επιλύοντας το ζήτημα της ισότητας και της διαφοράς προς την κατεύθυνση της εμπέδωσης της δημοκρατίας.⁴⁴³

Για τις αυτόνομες φεμινίστριες λοιπόν η απλή αύξηση των γυναικών αντιπροσώπων χωρίς την εξασφάλιση ενός τέτοιου πλαισίου αυτόνομης πολιτικής ύπαρξης για τις γυναίκες δεν θα τις εμπόδιζε να περιθωριοποιηθούν εντός των πολιτικών θεσμών. Αυτήν την υποβαθμισμένη θέση στα πλαίσια των πολιτικών θεσμών εντόπιζε το ΑΦΚ πως κατείχαν οι γυναικείες οργανώσεις και πολύ περισσότερο τα γυναικεία τμήματα κομμάτων, τα οποία δεν είχαν κανένα περιθώριο άσκησης αυτόνομης πολιτικής αλλά δεσμεύονταν απόλυτα από τα πολιτικά προγράμματα των κομμάτων τους. Οι ποσοτώσεις λοιπόν επικρίνονταν γιατί προϋπέθεταν ότι το φύλο από μόνο του μπορούσε να καταστεί στοιχείο πολιτικής συνάφειας ανάμεσα στις γυναίκες και επιχειρούσαν να λύσουν το πρόβλημα της υποεκπροσώπησης αφήνοντας αλώβητους τους πολιτικούς θεσμούς. Το μέτρο δεν θα σήμαινε τίποτε παραπάνω από την εναρμόνιση των γυναικών με τις κυρίαρχες πολιτικές επιταγές, ενώ θα απέτρεπε το ενδεχόμενο μιας ριζικής αλλαγής της πολιτικής διαδικασίας. Επομένως, για τις αυτόνομες φεμινίστριες το πρόταγμα των ποσοτώσεων αποτελούσε έναν τρόπο ώστε το κράτος να αποτρέψει στα φεμινιστικά προτάγματα και στην φεμινιστική πολιτική να προκαλέσουν τις ριζικές αλλαγές που συνεπαγόταν για τις κοινωνικές σχέσεις και την ίδια την πολιτική διαδικασία η διεκδίκηση της απελευθέρωσης των γυναικών.⁴⁴⁴

Ως τέτοιες οι ποσοτώσεις εγγράφονταν σε μια ευρύτερη διαδικασία «οικειοποίησης» των φεμινιστικών αιτημάτων από το κράτος και τα κόμματα ώστε οι

⁴⁴³ Στο ίδιο, σ.136-139

⁴⁴⁴ Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, ό.π., σ.16-17

δράσεις που στόχευαν στην ανατροπή της γυναικείας καταπίεσης να μπορέσουν να ενσωματωθούν στα πολιτικά προγράμματά τους και να συνδυαστούν με τις πολιτικές διαθέσιμότητες τους στο πεδίο του γυναικείου ζητήματος. Με τον τρόπο αυτό, κατόρθωναν τόσο τον περιορισμό του ανατρεπτικού ορίζοντα των φεμινιστικών διεκδικήσεων όσο και την προσέλκυση γυναικών ψηφοφόρων. Την απαρχή της διαδικασίας αυτής την εντόπιζαν ήδη κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο στο πλαίσιο της προσπάθειας του κράτους και των κομμάτων να εξασφαλίσουν πως το πεδίο παρέμβασης που είχε εγκαινιαστεί με τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις κατά την περίοδο της μετάβασης στην δημοκρατία δεν θα λάμβανε διαστάσεις ανατρεπτικές για τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις. Όπως σημειώθηκε και στο δεύτερο κεφάλαιο, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων αυτών συμπεριλαμβανόταν και η υποχρέωση της Ελλάδας να ευθυγραμμίσει το νομικό της καθεστώς ρύθμισης των έμφυλων σχέσεων με το κοινοτικό δίκαιο, γεγονός που διάνοιγε ένα πεδίο παρέμβασης για την διεκδίκηση της αναδιάρθρωσης των σχέσεων των δύο φύλων. Σε αυτή την διαδικασία ο λόγος και οι πολιτικές πρακτικές των αυτόνομων ομάδων γυναικών αρχικά και του ΑΦΚ στην συνέχεια αντικατόπτριζαν ακριβώς το ενδεχόμενο αυτής της ανατρεπτικής προοπτικής για το πεδίο των έμφυλων σχέσεων.⁴⁴⁵

Ήδη από την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, λοιπόν, το κράτος και οι κομματικοί σχηματισμοί κατηγορούνται πως επιδίδονται σε μια διαδικασία απορριζοσπαστικοποίησης και κάμψης της ανατρεπτικής διάστασης των φεμινιστικών προταγμάτων μέσω της επιλεκτικής ενσωμάτωσης και θεσμοποίησής τους. Στην διαδικασία αυτή θεσμοποίησης, υποστήριζε το αυτόνομο κίνημα, οι φεμινιστικές ιδέες αποκόπτονταν από το πλαίσιο και τους φορείς που τις είχαν παραγάγει και υφίσταντο μια απλοποίηση αν όχι αλλοίωση, του περιεχομένου τους. Το αποτέλεσμα ήταν η ταύτισή τους με διεκδικήσεις θεσμικού χαρακτήρα για την εξασφάλιση της νομικής ισότητας των φύλων και η απώλεια της ανατρεπτικής προοπτικής τους. Οι γυναικείες οργανώσεις, η Γενική Γραμματεία Ισότητας και τα γυναικεία τμήματα των κομμάτων κατανοούνταν ως η θεσμική ενσάρκωση αυτής της διαδικασίας, ως φορείς δηλαδή ενσωμάτωσης και απορριζοσπαστικοποίησης των φεμινιστικών στόχων οι οποίοι, καθώς εξισώνονταν με θεσμικές μεταρρυθμίσεις που

⁴⁴⁵ Ελένη Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών», ό.π., σ.300

στόχευαν στην έμφυλη ισότητα. Απομάκρυναν το φεμινιστικό κίνημα από τον επαναστατική του ορίζοντα.⁴⁴⁶

Η επαναστατική διάσταση του κινήματος εξαρτιόταν από την ικανότητά του να εφεύρει συνεχώς νέες μορφές διεκδίκησης και παρέμβασης για την απελευθέρωση των γυναικών από κοινωνικούς θεσμούς που αναπαράγουν την γυναικεία υποτέλεια, κυρίως την οικογένεια και την κοινωνική μητρότητα.⁴⁴⁷ Η επαναστατικότητα του φεμινιστικού κινήματος, με άλλα λόγια, φαίνεται πως έγκειτο σε μια δυναμική αντιμετώπιση της πολιτικής, όχι ως ενός παγιωμένου θεματικού πεδίου, στο οποίο το γυναικείο ζήτημα αποτελούσε μια επιμέρους θεματική, αλλά ως μια καινοτόμα, «ποιητική» διαδικασία της οποίας το περιεχόμενο και οι παρεμβάσεις βρίσκονταν σε ευθεία αντιστοιχία με το υποκείμενο που την αποτελούσε. Μέσα από ένα τέτοιο βλέμμα, το ΑΦΚ πρότεινε να κατανοηθεί η πολιτική ως δράση η οποία διαρκώς ρευστοποιεί και αναδιαπραγματεύεται τα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, τα όρια δηλαδή μεταξύ αυτού που πρέπει να θεωρείται αντικείμενο δημόσιας διαβούλευσης, και άρα πολιτικό, και αυτού που πρέπει να αφήνεται στην ιδιωτική ρύθμιση και να θεωρείται μη πολιτικό.

Για τις αυτόνομες φεμινίστριες λοιπόν οι ποσοτώσεις γίνονται κατανοητές ως οργανικό μέρος μιας ευρύτερης απόπειρας εκ μέρους των πολιτικών κομμάτων, των μαζικών γυναικείων οργανώσεων και μετέπειτα των γυναικείων τμημάτων των κομμάτων να στερήσουν από το αυτόνομο κίνημα την επαναστατική του διάσταση αλλά και να απονομιμοποιήσουν το οργανωτικό του πρότυπο. Εκ μέρους των υποστηρικτριών των ποσοτώσεων συμπεριλαμβανομένου και του μεγαλύτερου μέρους του πολιτικού κόσμου που τις ενστερνιζόταν, οι ποσοτώσεις προβάλλονταν ως τα πλέον ριζοσπαστικά μέτρα στην υπόθεση της έμφυλης ισότητας καθώς στην προσπάθεια ανατροπής της γυναικείας καταπίεσης δεν δίσταζαν να αγγίξουν ακόμη και τον πυρήνα των «σύγχρονων δημοκρατιών», την διαδικασία της εκλογής. Το κεντρικό όμως χαρακτηριστικό των ποσοτώσεων, η εξασφάλιση της συμμετοχής των γυναικών στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, ερχόταν σε αντίθεση με τις βασικές οργανωτικές επιλογές του ΑΦΚ, την πολιτική του αυτονομία σε σχέση με τους επίσημους πολιτικούς θεσμούς και την απόρριψη τη εκπροσώπησης, τα οποία

⁴⁴⁶ Έφη Αβδελά, ό.π., σ.8-9 και Μαρίνα Παπαγιαννάκη, Άννα Φραγκουδάκη, «Μήπως το καινούριο “δικό μας δωμάτιο” έχει ένα μπαλκόνι που βλέπει στον γκρεμό;», *Δίνη* τ.4 (Ιούνιος '89), σ.10-11

⁴⁴⁷ Μαρίνα Παπαγιαννάκη, Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ.11-12

θεωρούνταν βασικά προαπαιτούμενα για την ανάπτυξη πολιτικών για την απελευθέρωση των γυναικών.

Για τον λόγο αυτόν οι αυτόνομες φεμινίστριες κατανοούν τις ποσοστώσεις, ως απόπειρες απονομιμοποίησης του οργανωτικού προτύπου του ΑΦΚ στον αντίποδα του οποίου προκρίνονται οι οργανωτικές επιλογές των μαζικών γυναικείων οργανώσεων και των γυναικείων τμημάτων γυναικών, που λειτουργούσαν ως διάλογοι διοχέτευσης των γυναικών στους πολιτικούς θεσμούς και στους κομματικούς σχηματισμούς. Με τον τρόπο αυτό, επιχειρείτο, σύμφωνα με το ΑΦΚ, η προβολή των γυναικείων οργανώσεων και των γυναικείων τμημάτων των κομμάτων ως φορείς ενός «υγιούς» φεμινισμού, που σε αντίθεση με το αυτόνομο κίνημα μπορούσε να παρέμβει στην κεντρική εξουσία και να προκαλέσει ουσιαστικές αλλαγές στις συνθήκες ζωής των γυναικών. Με τον τρόπο αυτό, σημειώνουν η Αγγέλικα Ψαρρά και η Μαριάννα Κονδύλη, το εναλλακτικό και ανατρεπτικό πρότυπο πολιτικής οργάνωσης του ΑΦΚ μετατρέπεται «σε μια παρωχημένη μορφή πάλης», της οποίας ο «σεχταρισμός» θα έπρεπε να υπερβληθεί εάν το κίνημα επιθυμούσε την επιβίωσή του.⁴⁴⁸

Πέραν αυτών, οι ποσοστώσεις ως μια θεσμική πολιτική που υποσχόταν εν πολλοίς την επίλυση του γυναικείου ζητήματος κατανοούνταν από το ΑΦΚ πως συνέβαλαν, στη δημιουργία της παραπλανητικής εικόνας που θέλει τον φεμινισμό να ταυτίζεται αποκλειστικά με διεκδικήσεις θεσμικού χαρακτήρα υπέρ των γυναικών. Η πραγμάτωση ωστόσο των περισσότερων θεσμικών διεκδικήσεων του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος κατά την δεκαετία του '80 σε συνδυασμό με την φιλολογία περί «τέλους των ιδεολογιών» που τροφοδοτήθηκε από την πτώση της ΕΣΣΔ, οδήγησαν στην διάδοση ενός λόγου περί «τέλους φεμινισμού» και μιας αντίληψης εισόδου σε μια «μεταφεμινιστική εποχή».⁴⁴⁹ Για τις αυτόνομες φεμινίστριες, λοιπόν, η ταύτιση του φεμινισμού με θεσμικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των γυναικών, που προκαλούσαν οι ποσοστώσεις και η οικειοποίηση του φεμινιστικού λόγου από τον πολιτικό κόσμο δημιουργούσαν την πεποίθηση πως στις αρχές της δεκαετίας του '90 οι περισσότεροι στόχοι του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος είχαν επιτευχθεί και επομένως πως η αναγκαιότητα της ύπαρξής του είχε παρέλθει. Με τον τρόπο αυτό, οι ποσοστώσεις κατανοούνταν από τις αυτόνομες φεμινίστριες όχι μόνο ως καταλύτης για την κάμψη των επαναστατικών προοπτικών του κινήματος αλλά και για την

⁴⁴⁸ Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, ό.π., σ.16-18

⁴⁴⁹ Μαρίνα Παπαγιαννάκη, Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ.10-12

επίταση της κρίσης που διήγε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και η οποία επρόκειτο να οδηγήσει στην διάλυσή του κατά την δεκαετία του '90.

Τόσο η απορριπτική στάση του μεγαλύτερου μέρους του ΑΦΚ απέναντι στο αίτημα των ποσοτώσεων όσο και οι θέσεις του σχετικά με το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, ήταν άμεσα συνυφασμένες με τη σταδιακή αποδιάρθρωση του κινήματος και τις μετατοπίσεις που τη χαρακτήρισαν. Η διαδικασία αυτή μπορεί να διακριθεί σε δύο επιμέρους φάσεις: μια πρώτη από τα μέσα της δεκαετίας του '80 μέχρι το 1993, όταν και η κάμψη της κινηματικής δραστηριότητας συνοδεύεται από μια στροφή προς την θεωρητικοποίηση της κινηματικής εμπειρίας, και μια δεύτερη από το 1993 μέχρι το 1999 όταν οι προβληματισμοί του κινήματος μεταφέρονται στους χώρους των πανεπιστημίων ακολουθώντας την κινητικότητα ορισμένων μελών του.

Και οι δύο φάσεις αυτές αποτυπώνονται γλαφυρά στην ύλη του περιοδικού *Δίνη*. Το έντυπο εγγράφεται στη συγκυρία της κρίσης του κινήματος, με την έννοια ότι η έκδοσή του το Δεκέμβρη του 1986 σε μεγάλο βαθμό απέβλεπε στην υπέρβαση των κύριων αιτιών αυτής της κρίσης. Ως τέτοιες νοούνταν η «οικειοποίηση», αλλοίωση και απορριζοσπαστικοποίηση των φεμινιστικών προταγμάτων από τον «κρατικό φεμινισμό», τα κόμματα και τα ΜΜΕ.⁴⁵⁰ Η *Δίνη* προσδοκούσε να αποτελέσει ένα «βήμα» από το οποίο άτομα ή ομάδες του ΑΦΚ θα μπορούσαν να εκθέσουν τις απόψεις και τις δράσεις τους. Θα λειτουργούσε, συνεπώς, ως χώρος χαρτογράφησης, οργάνωσης και ανασυγκρότησης του κινήματος.⁴⁵¹ Προς αυτή την κατεύθυνση –και συνεχίζοντας την πρακτική της *Σκούπας*– στην αρχή κάθε τεύχους, παρουσιαζόταν ένα χρονολόγιο με τις σημαντικότερες δράσεις που είχαν πραγματοποιηθεί από την προηγούμενη έκδοση.⁴⁵² Το χρονολόγιο ήταν ένα μέσο ώστε οι αναγνώστριες του περιοδικού να ενημερώνονται για την επικαιρότητα του κινήματος αλλά και να παραμένουν σε εγρήγορση για την ανάληψη δράσης.

Από το έκτο της τεύχος (Μάιος 1993) η «*Δίνη*» από χώρο κινηματικής έκφρασης μετατρέπεται σε περιοδικό «σπουδών φύλου». Η μεταβολή του χαρακτήρα του εντύπου προσφέρει μια από τις χαρακτηριστικότερες εκφάνσεις που έλαβε η

⁴⁵⁰ *Δίνη* τ.1 (Δεκέμβρης '86), [Ανυπόγραφο], σ.3

⁴⁵¹ Στο ίδιο

⁴⁵² Μέχρι το '93 το έντυπο εκδίδονταν σε εξαμηνιαία βάση και έκτοτε σε ετήσια μέχρι την διακοπή της κυκλοφορίας του το '97

σταδιακή αποδιάρθρωση του ΑΦΚ, το γεγονός πως η κάμψη του κινήματος συνοδεύτηκε με μια έντονη στροφή προς την θεωρητική παραγωγή και τις διαδικασίες θεωρητικοποίησης της μέχρι τότε κινηματικής εμπειρίας.⁴⁵³ Η διαδικασία αυτή αποτυπώνεται στην αλλαγή της διάρθρωσης και του περιεχομένου του περιοδικού από τον Μάιο του 1993 με το «χρονικό» που εκτίθονταν στην αρχή κάθε τεύχους να αντικαθίσταται από την εκδοτική δραστηριότητα σε θέματα φεμινιστικής θεωρίας, ενώ πλέον στην ύλη της φιλοξενεί κυρίως άρθρα θεωρητικού στοχασμού και ιστορικοποίησης της μέχρι τότε κινηματικής εμπειρίας.⁴⁵⁴

Σε κάθε περίπτωση όμως, η στροφή προς την θεωρία την συγκεκριμένη περίοδο, ούτε ήταν ούτε αντιμετωπίστηκε από το μεγαλύτερο μέρος των αυτόνομων φεμινιστριών ως αιτία της κρίσης. Αντίθετα, για ικανό μέρος του ΑΦΚ είναι η έλλειψη συστηματοποιημένων και συγκροτημένων θεωρητικών αναζητήσεων αυτή που θεωρείται πως συνέβαλε σημαντικά στην κρίση του κινήματος. Για την Έφη Αβδελά, η στροφή προς την θεωρητική σκευή κατανοήθηκε ως απόπειρα εύρεσης διεξόδου από τις σποραδικές και ατελέσφορες στις αρχές της δεκαετίας του '90 πολιτικές παρεμβάσεις του ΑΦΚ αλλά και ως προσπάθεια αναζωογόνησης του κινήματος.⁴⁵⁵ Και για την Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα δεν ήταν η στροφή προς την θεωρητικοποίηση της κινηματικής εμπειρίας των αρχών της δεκαετίας του '90 εκείνη που οδήγησε στην κρίση του κινήματος αλλά η απουσία της. Για αυτήν το κίνημα θα μπορούσε να υπερβεί χωρίς σημαντικούς τριγμούς την κρίση εάν είχε επεξεργαστεί μια ολοκληρωμένη φεμινιστικής θεωρία, η οποία θα τοποθετούνταν επί καίριων για το κίνημα ζητημάτων όπως η σχέση των γυναικών με το κράτος και του κινήματος με τους θεσμούς. Περαιτέρω όμως για τη Μαλούτα δεν γινόταν αποδεκτό πως το κίνημα εν γένει βρισκόταν σε κρίση υπογραμμίζοντας τις σημαντικές κατακτήσεις που αυτό

⁴⁵³ Η σύνδεση της κάμψης της κινηματικής δραστηριότητας με την στροφή προς την θεωρητική σκευή δεν είναι αιτιακή // Η θεωρία υπήρξε εξ αρχής βασική συνισταμένη του φεμινιστικού κινήματος διεθνώς προσφέροντας στρατηγικές κινηματικής παρέμβασης αλλά και μεθόδους παραγωγής της φεμινιστικής συλλογικότητας, που μορφοποιούμενες στις ομάδες αυτοσυνείδησης προσέφεραν σε ορισμένες γυναίκες διεξόδους για την κατανόηση και διεργασία των προσωπικών τους βιωμάτων καταπίεσης. Όπως το θέτει η Αθηνά Αθανασίου: «Για μας, η θεωρία δεν είναι πολυτέλεια. Δεν είναι το αφηρημένο και υψιπετές υποκατάστατο της εμπειρίας, ούτε η καθυστέρηση ή η ματαίωση της πολιτικής πράξης. Εμείς δεν έχουμε την πολυτέλεια να μην κάνουμε θεωρία». Αθηνά Αθανασίου, «Το “να γίνεσαι” φεμινίστρια ως κριτική επιτελεσματικότητα του πολιτικού», στο Ντίνα Βαϊού, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα 2018: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ.32. Βλ. και Έφη Αβδελά, ό.π., σ.8-9 όπου σημειώνει πως η στροφή προς την θεωρία υπήρξε μια απόπειρα διεξόδου από την κρίση.

⁴⁵⁴ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρρά, ό.π., σ.94-97

⁴⁵⁵ Έφη Αβδελά,

είχε καταφέρει την τελευταία εικοσαετία σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο υπέρ των γυναικών. Αν θα έπρεπε να γινόταν λόγος για κρίση αυτός θα έπρεπε, σύμφωνα με αυτή, να αναφέρεται στην ύφεση του μαζικού, διεκδικητικού του χαρακτήρα που συνιστούσε μόνο μια πτυχή του κινήματος.⁴⁵⁶

Παρόμοια ήταν και η προσέγγιση της κρίσης του κινήματος αλλά και της σχέσης θεωρίας και κρίσης από την Μαρίνα Παπαγιαννάκη και την Άννα Φραγκουδάκη. Γι' αυτές η ύφεση που το κίνημα διήγε σήμαινε το τέλος μιας πρώτης φάσης της ζωής του και θεωρήθηκε ως ένδειξη της εξάντλησης των δυνατοτήτων διεκδίκησης μέσω παραδοσιακών μορφών πάλης, όπως οι απεργίες, οι διαδηλώσεις και η σύγκρουση με τις αστυνομικές αρχές στους δρόμους, που χαρακτήρισαν τις παρεμβάσεις των φεμινιστριών κατά τη δεκαετία του '80. Το κατά πόσο αυτή η πρώτη φάση θα ακολουθείτο από μια δεύτερη ριζοσπαστικότερη ή θα σήμαινε το τέλος του κινήματος επαφίετο στις δυνατότητές του να επινοήσει νέα μέσα πολιτικής οργάνωσης και διεκδίκησης και να προβεί σε συλλογικές επεξεργασίες αναφορικά με τα αίτια της άμβλυνσης της επαναστατικότητάς του.⁴⁵⁷

Και στις δύο περιπτώσεις, η ενασχόληση με την θεωρία δεν προσεγγιζόταν ως μια διάθεση αναχωρητισμού και πράξη αντίθετη της κινηματικής δραστηριότητας αλλά ως προαπαιτούμενο της αναζωογόνησής της. Μέσω της θεωρητικοποίησης της κινηματικής εμπειρίας, της κρίσης συμπεριλαμβανομένης, οι αυτόνομες φεμινίστριες θεωρούσαν και έλπιζαν πως «θα έπαυαν να ζουν την ύφεση ως ήττα και έτσι θα σταματούσαν οι πιθανές ήττες να τις εξουδετερώνουν».⁴⁵⁸ Η θεωρία εξάλλου υπήρξε εξ αρχής βασική συνισταμένη του φεμινιστικού κινήματος διεθνώς προσφέροντας στρατηγικές κινηματικής παρέμβασης, μεθόδους πολιτικής οργάνωσης αλλά και παραγωγής της φεμινιστικής συλλογικότητας. Οι μέθοδοι αυτοί μορφοποιούμενες στις ομάδες αυτοσυνείδησης δεν σφυρηλατούσαν μόνο την φεμινιστική συνάφεια αλλά επίσης προσέφεραν σε ορισμένες γυναίκες διεξόδους για την κατανόηση και διεργασία των προσωπικών τους βιωμάτων καταπίεσης. Όπως το θέτει η Αθηνά Αθανασίου: «Για μας, η θεωρία δεν είναι πολυτέλεια. Δεν είναι το αφηρημένο και

⁴⁵⁶ Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, «Για τον φεμινισμό της κρίσης: από τη διαφορά των φύλων στη(ν) (πολυποίκιλη) γυναικεία υποκειμενικότητα», ό.π., σ.103-104

⁴⁵⁷ Μαρίνα Παπαγιαννάκη, Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ.11-12.

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σ.11-12

υπιπετές υποκατάστατο της εμπειρίας, ούτε η καθυστέρηση ή η ματαίωση της πολιτικής πράξης. Εμείς δεν έχουμε την πολυτέλεια να μην κάνουμε θεωρία».⁴⁵⁹

Μακριά λοιπόν από μια αντίληψη που να αποδίδει την κάμψη της δραστηριότητας και την άμβλυνση της επαναστατικότητας του κινήματος στις θεωρητικές αναζητήσεις του, οι αυτόνομες φεμινίστριες την ενέγραφαν στο πλαίσιο της ευρύτερης διεθνούς κρίσης των επαναστατικών ιδεολογιών και της απαξίωσης της έννοιας της πολιτικής στράτευσης λόγω της πτώσης της ΕΣΣΔ. Η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δίνει την χαρακτηριστική βολή στα κοινωνικά κινήματα που είχαν ξεκινήσει την δράση τους από την δεκαετία του '60 και τα οποία κατά την δεκαετία του '80 διήγαν μια περίοδο κλιμακούμενης ύφεσης, συμπεριλαμβανομένου και του δευτέρου κύματος φεμινισμού.⁴⁶⁰

Σε κάθε περίπτωση όμως, για τις αυτόνομες φεμινίστριες η κρίση του κινήματος των δεν θεωρείτο ως αβίαστο αποτέλεσμα της ευρύτερης διεθνούς κρίσης των κοινωνικών κινήματων ή εν γένει κάποιου εξωτερικού του κινήματος παράγοντα. Μπορεί η ένδεια διεκδικητικών προταγμάτων εν μέρει και λόγω της διαδικασίας ενσωμάτωσης του φεμινιστικού λόγου από τα κόμματα, που σημειώσαμε και προηγουμένως, να αναδεικνύονταν ως σημαντική αιτία για την επίταση της κρίσης, δεν θεωρείτο όμως υπεύθυνη για την πρόκλησή της. Τόσο από την Έφη Αβδελά όσο και από την Μαρίνα Παπαγιαννάκη και την Άννα Φραγκουδάκη, η ενσωμάτωση και θεσμοποίηση ορισμένων εκ των φεμινιστικών διεκδικήσεων δεν κατανοείτο ως κάτι εξορισμού αρνητικό καθώς από την μια συνέβαλε στην διάχυση των φεμινιστικών προβληματισμών και στην κατάκτηση σημαντικών αλλαγών στον πεδίο της θεσμικής ισότητας των φύλων, από την άλλη παρείχε τις δυνατότητες για την δημιουργία χώρων παρέμβασης και διεκδίκησης ριζοσπαστικότερων αλλαγών. Αν η οικειοποίηση των φεμινιστικών διεκδικήσεων οδήγησε στην απορριζοσπαστικοποίηση του κινήματος γι' αυτό, προτείνει η Αβδελά, δεν θα πρέπει να θεωρείται αποκλειστικά υπεύθυνο το κράτος. Αντίθετα, θα έπρεπε να αναζητηθούν οι ευθύνες του ίδιου του κινήματος, το οποίο παρότι οι θεωρητικές του επεξεργασίες στην βάση της πολιτικοποίησης του προσωπικού κατέδειξαν τους τρόπους θεσμικής αναπαραγωγής της γυναικείας καταπίεσης δεν κατάφερε να διατυπώσει επεξεργασμένες αντιλήψεις

⁴⁵⁹ Αθηνά Αθανασίου, «Το “να γίνεσαι” φεμινίστρια ως κριτική επιτελεσματικότητα του πολιτικού», στο Ντίνα Βαΐου, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα 2018: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ.32.

⁴⁶⁰ Έφη Αβδελά, ό.π., σ.7 και Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, ό.π., σ.15

για τους τρόπους που κάθε θεσμός θα έπρεπε να δράσει ώστε να πετύχει την ριζική μεταλλαγή του.⁴⁶¹

Χωρίς να παραγνωρίζονται οι εξωτερικές αιτίες της κρίσης, η κάμψη της δραστηριότητας και η άμβλυνση της επαναστατικότητας του κινήματος κατανοήθηκαν από τις αυτόνομες φεμινίστριες κατά κύριο λόγο ως αποτέλεσμα ενδογενών ζητημάτων. Έτσι, για την Έφη Αβδελά κύρια αιτία της ύφεσης του κινήματος ήταν η αδυναμία του να συγκροτήσει μια ορατή εναλλακτική προοπτική που να ενσωματώνει στο μακροπρόθεσμο όραμα της γυναικείας απελευθέρωσης τις επιτακτικές ανάγκες της συγκυρίας. Αποδίδονταν με άλλα λόγια σε μια δυσκολία του κινήματος να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα των τελών της δεκαετίας του '80 και αρχών του '90 με αποτέλεσμα να χάνει την επαφή με τις πραγματικότητες που βίωναν οι γυναίκες. Το γεγονός αυτό είχε σαν επακόλουθο το οξύμωρο ολοένα και περισσότερες γυναίκες αν και απέρριπταν το αυτονόητο της κατωτερότητας του φύλου τους, τον υποτιθέμενα φυσικό χαρακτήρα της ανδρικής υπεροχής και αντιμετώπιζαν τις εντάσεις της συνειδητοποίησης αυτής στην προσωπική τους ζωή, να μην θεωρούν τους εαυτούς τους φεμινίστριες.⁴⁶²

Η απομάκρυνση του αυτόνομου κινήματος από την κοινωνική κατηγορία των γυναικών αποτελεί και για την Βίκυ Κωτσοβέλου και την Μαρία Ρεπούση σημαντικό σημείο για την ύφεση του κινήματος. Γι' αυτές ωστόσο, η αποξένωση του κινήματος από τα ίδια του τα υποκείμενα προέκυπτε από τις αποπροσανατολιστικές προεκτάσεις που έλαβε η καταστατική απόρριψη της εκπροσώπησης σε σχέση με τους σκοπούς του κινήματος. Στην προσπάθεια του ΑΦΚ να αποφύγει να μιλήσει εξ ονόματος όλων των γυναικών, Κωτσοβέλου και Ρεπούση σημειώνουν την αδικαιολόγητη εγκατάλειψη κάθε προσπάθειας ερμηνείας των συνθηκών μέσα στις οποίες οι γυναίκες ζουν με αποτέλεσμα το κίνημα να αποτυγχάνει στον βασικό του σκοπό, την κατανόηση της γυναικείας καταπίεσης.⁴⁶³ Η κρίση που διάγει το ΑΦΚ, λοιπόν, κατανοείται από τις αυτόνομες φεμινίστριες ως αποτέλεσμα της αποτυχίας του να ακολουθήσει την εποχή του και να προχωρήσει σε μια αυτοκριτική που θα σήμαινε την αναζήτηση διαδικασιών αναπροσδιορισμού της πολιτικής του τακτικής ώστε να ανταποκριθούν στα προβλήματα που οι γυναίκες αντιμετώπιζαν στις αρχές τις

⁴⁶¹ Έφη Αβδελά, ό.π., σ.8-9

⁴⁶² Στο ίδιο, σ.9

⁴⁶³ Βίκυ Κωτσοβέλου, Μαρία Ρεπούση, «Σκέψεις για την πολιτική ταυτότητα του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Δίνη* ρ.4 (Ιούνιος 1989), σ.22-23

δεκαετίας του '90. Την αδυναμία αυτή η Αβδελά την αποδίδει στο γεγονός πως οι αυτόνομες φεμινίστριες ταύτισαν το περιεχόμενο του φεμινισμού με μια μορφή που αυτός έλαβε σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Με τον τρόπο αυτό, αποϊστορικοποιούσαν και στερούσαν το κίνημα από τον δυναμικό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα του με αποτέλεσμα βασικές συντεταγμένες του να μετατρέπονται σε αρχές η σύγκλιση ή απόκλιση από τις οποίες τροφοδοτούσε λόγους περί «προδοσίας» του φεμινισμού. Η δημιουργία αυτής της διχοτομίας περί «πραγματικού» και «μη πραγματικού» φεμινισμού θεωρήθηκε πως διαρρήγνυαν την γυναικεία αλληλεγγύη και την φεμινιστική συλλογικότητα με αποτέλεσμα την κρίση του κινήματος.⁴⁶⁴

Πέραν αυτών όμως, σημειώνεται το σημαντικό προσωπικό κόστος που είχε για τις γυναίκες η υιοθέτηση των φεμινιστικών προταγμάτων και του φεμινιστικού τρόπου ζωής καθώς δημιουργούσε τρομερές αντιφάσεις και προστριβές στην προσωπική τους ζωή. Από την μια, ο σκοπός της γυναικείας απελευθέρωσης και η ανατροπή της καταπίεσης τους από τους άνδρες προκαλούσε τεράστιες επιπτώσεις στην προσωπική σχέση μαζί τους. Από την άλλη, για την συντριπτική πλειοψηφία των φεμινιστριών τους ήταν αδύνατο να φανταστούν ή να επιθυμήσουν την ολοκληρωτική εξόντωση των αντιπάλων-καταπιεστών τους, των ανδρών. Το προσωπικό κόστος που είχε η φεμινιστική στράτευση και οι αντιφάσεις που την συνόδευαν συνέβαλε σημαντικά στον δισταγμό πολλών γυναικών να ενταχθούν στο κίνημα ακόμα κι αν αναγνώριζαν τον εαυτό τους στον λόγο του στερώντας του έτσι την δυνατότητα αναπαραγωγής του. Τόσο για την Έφη Αβδελά όσο και για την Γιώτα Τουλούμη του Σπιτιού Γυναικών, η μη ανανέωση του κινήματος από νέα άτομα την στιγμή που τα ήδη υπάρχοντα μεγαλώνουν σε συνδυασμό με τον δραστικό περιορισμό των χρονικών διαθεσιμοτήτων για την ενεργό εμπλοκή στο κίνημα πολλών γυναικών λόγω της εργασίας τους σημειώνονται ως σημαντικά σημεία που συμβάλλουν στην ύφεση του κινήματος.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Έφη Αβδελά, ό.π., σ.9

⁴⁶⁵ «Συζήτηση: Φεμινισμός και Πολιτική», *Δίνη* τ.3 (Ιούλιος 1988), [Ανυπόγραφο], σ.23,31. Πρόκειται για συζήτηση διεξήχθη ανάμεσα σε γυναίκες του αυτόνομου κινήματος με πρωτοβουλία της *Δίνης* με σκοπό τον καθορισμό των αιτιών της κρίσης του κινήματος. Στην συζήτηση εκ μέρους της *Δίνης* συμμετείχαν η Έφη Αβδελά, η Αγγέλικα Ψαρρά, η Ελένη Φουρναράκη και η Μαρίνα Παπαγιαννάκη, εκ μέρους της *Αυτόνομης Ομάδας Γυναικών* η Μαρίκα Βαϊμάκη και η Βάσω Καραϊνδρου, από την *Κατίνα* συμμετέχουν οι Θεodώρα Γούλιανου και η Μαίρη Καύκα, από την ομάδα *Βιβλιοπωλείο Γυναικών* η Ελένη Γεροντάκου και από το *Σπίτι Γυναικών* η Γιώτα Τουλούμη. Στην συζήτηση επίσης

Μπροστά σε αυτή την πολυσχιδή κρίση, η στροφή προς την θεωρητική σκευή που επιχείρησε ένα τμήμα του αυτόνομου κινήματος δεν κατάφερε να αναχαιτίσει την αποδιάρθρωσή του. Ωστόσο, τόσο η ίδια η κινηματική εμπειρία όσο και η θεωρητικοποίησή της δεν λησμονούνται. Ήδη από την δεκαετία του '80 είχαν προσφέρει το υπόβαθρο για την ανάπτυξη των «σπουδών φύλου» στην Ελλάδα. Ενδεικτικά, το 1982 δημιουργήθηκαν τα πρώτα γυναικεία αρχεία, το βιβλιοπωλείο γυναικών, το οποίο θα μετεξελιχθεί στο Αρχείο Γυναικών Δελφύς. Το 1989, η Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών δημιουργεί το Κέντρο Έρευνας Γυναικείων Θεμάτων ενώ το 1990 φεμινίστριες ιδρύουν το Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών – Διοτίμα. Κατά την δεκαετία του '90 οι προβληματισμοί που είχαν παραχθεί στα πλαίσια του κινήματος για την απελευθέρωση των γυναικών θα ακολουθήσουν την πορεία ορισμένων μελών του προς τον χώρο του πανεπιστημίου όπου την πρώτη δεκαετία 21^{ου} αιώνα πια διστακτικά θα αρχίσουν να κάνουν την εμφάνισή τους στα αναλυτικά προγράμματα των πανεπιστημίων μαθήματα και σεμινάρια που εγγράφονται στην προβληματική των σπουδών φύλου.⁴⁶⁶

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως με την μετάβαση ορισμένων γυναικών του αυτόνομου κινήματος στο χώρο των πανεπιστημίων σε συνδυασμό με την σταδιακή αποδιάρθρωσή του κινήματος κατά τη δεκαετία του '90 ολοκληρώνεται σε ένα κυκλικό σχήμα η ιστορία του ΑΦΚ με τις γυναίκες, οι οποίες είχαν πρωτοστατήσει στην διαμόρφωσή του και είχαν αρχίσει την κινηματική τους δραστηριότητα από τον χώρο του πανεπιστημίου να βρίσκονται πάλι πίσω σε αυτόν αυτή την φορά από την θέση της διδάσκουσας. Η περιστροφή του κινήματος γύρω από τον χώρο του πανεπιστημίου δεν είναι τυχαία αλλά συνδέεται αφενός με το γεγονός πως η δράση του ΑΦΚ στην Ελλάδα αλλά και των αντίστοιχων κινήματων πανευρωπαϊκά τροφοδοτήθηκε από το περιβάλλον ακαδημαϊκής ελευθερίας και διανοητικής περιέργειας που προσέφερε το πανεπιστήμιο, αφετέρου με τη σύνθεση και την κοινωνική εμβέλεια του κινήματος. Σε κάθε περίπτωση, ο κοινωνικός προσδιορισμός των υποκειμένων που απάρτιζαν το αυτόνομο κίνημα αλλά και η κοινωνική του αναφορά, το ερώτημα δηλαδή του σε ποια στρώματα κυρίως απευθυνόταν, παραμένει το ζητούμενο μιας συνολικής ιστορίας του κινήματος, η οποία εκκρεμεί.

συμμετείχαν η Δανάη Χατζόγλου ως εκπρόσωπος της ομάδας εκπομπής *κι άμα δε το λες ξεχνιέσαι*, καθώς και η ομάδα *μητρότητας*

⁴⁶⁶ Άννα Μιχοπούλου, Μαρία Ρεπούση, Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στα χρόνια της μεταπολίτευσης...*, ό.π. σ.94-97

Η κάμψη της κινηματικής δραστηριότητας του ΑΦΚ στα μέσα της δεκαετίας του '80 και η αποδιάρθρωσή του κατά την δεκαετία του '90 συνοδεύεται και από μια ακόμη μετατόπιση, αυτή την φορά σε επίπεδο θεωρητικής σκευής και ιδεολογίας, η οποία σηματοδοτεί την επεξεργασία προβληματισμών που επρόκειτο να χαρακτηρίσουν το τρίτο κύμα του φεμινισμού. Διεθνώς, το τρίτο κύμα στο επίπεδο των θεωρητικών παραδοχών επηρεάστηκε ιδιαίτερα από την γλωσσολογική στροφή και τον μεταμοντερνισμό κυρίως από α έργα του Ferdinand de Saussure, του Claude Levi-Strauss και του Jacques Derrida. Σε κάθε περίπτωση όμως το έργο της Judith Butler, «Η αναταραχή του φύλου» (1990), υπήρξε η θεωρητική συνεισφορά που επηρέασε περισσότερο τις σταθερές του τρίτου κύματος παίζοντας σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο που το έργο της Beauvoir έπαιξε για το δεύτερο κύμα.⁴⁶⁷

Οι νέες θεωρητικές προκείμενες του τρίτου κύματος καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την προσέγγιση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης και τους όρους απόρριψης του αιτήματος των ποσοστάσεων εκ μέρους των γυναικών που έγραφαν στην *Δίνη* αλλά και πέρα απ' αυτή., το τρίτο κύμα. Πολύ συνοπτικά όπως το δεύτερο κύμα έτσι και το τρίτο κατανόησε το φύλο ως ένα σύστημα εξουσίας που κατ' εξοχήν παρήγε ανισότητες. Σε αντίθεση με το δεύτερο κύμα το τρίτο, επηρεαζόμενο από την θεωρία της αποδόμησης αλλά και από τις θεωρητικές παρεμβάσεις των έγχρωμων φεμινιστριών κατά τη δεκαετία του '80, θεώρησε κεντρική για την εξουσιαστική λειτουργία του φύλου την διχοτομική αντιπαράθεση γυναικών και ανδρών. Στη απόλυτη αντίθεση ανάμεσα στα δύο φύλα εντόπιζε την παγίωση έμφυλων και σεξουαλικών πρότυπων συμπεριφοράς και την αναπαραγωγή της κυριαρχίας του «ανδρικού» επί του «γυναικείου» σε κάθε σχεσιακή έκφανση. Με αφετηρία μια τέτοια κατανόηση του φύλου σε επίπεδο θεωρητικό το τρίτο κύμα άσκησε μεταξύ άλλων κριτική και στο δεύτερο κύμα πως μέσω της διχοτομικής αντιπαράθεσης των φύλων οδηγούνταν στην υποστασιοποίησή τους και έτσι στην αναπαραγωγή των ιδεολογικών προϋποθέσεων που αναπαρήγαν την γυναικεία καταπίεση. Συνακόλουθα, ως μέσο για την γυναικεία απελευθέρωση ανέδειξε την κατάργηση της έμφυλης διχοτομίας, η οποία θα λάμβανε την μορφή της κατάργησης των φύλων, της απελευθέρωσης δηλαδή και ανδρών και γυναικών εξίσου από τους συμπεριφοριστικούς καταναγκασμούς που συνόδευαν τις κυρίαρχες εννοιολογήσεις

⁴⁶⁷ Για μια κατατοπιστική σύνοψη των βασικών ιδεών του βλ. Αικατερίνη Τζανακάκη, ό.π., σ.32-33

του φύλου και που επέβαλαν έναν μόνο τρόπο έμφυλου βιώματος, έναν τρόπο δηλαδή οι άνθρωποι να υπάρξουν ως «άνδρες» ή ως «γυναίκες».

Από το 1993 η *Δίνη* σε ένα βαθμό επεξεργάζεται αντίστοιχους προβληματισμούς. Επικεντρώνεται στην κριτική της ρητορικής της «διαφοράς» αρνούμενη τη διχοτομική αντιπαράθεση των φύλων.⁴⁶⁸ Στα τελευταία τεύχη της επιχειρεί επίσης τη σύνδεση της φεμινιστικής θεωρίας με τον μεταμοντερνισμό.⁴⁶⁹ Σε επίπεδο κινηματικό στην Ελλάδα το τρίτο κύμα θα χαρακτηριστεί από διαφορετικά προτάγματα σε σχέση με το δεύτερο. Η ανάπτυξη ενός λόγου για την σωματεμπορία γυναικών, ένα φαινόμενο που μετατρέπεται στην Ελλάδα σε «δημόσιο πρόβλημα» κυρίως μετά την πτώση της ΕΣΣΔ και τις ροές οικονομικών μεταναστών μεταξύ άλλων και προς την Ελλάδα, αποτελεί μια από τις πρώτες του παρεμβάσεις. Οι κινητοποιήσεις με αφορμή τον νόμο 2734/1999 «Εκδιδόμενα με αμοιβή πρόσωπα και άλλες διατάξεις», με αιτήματα για την αναγνώριση πλήρων εργασιακών δικαιωμάτων στις εκδιδόμενες γυναίκες ίσως σηματοδοτεί την έναρξη της κινηματικής εκδοχής του τρίτου κύματος στην Ελλάδα. Η δική του φυσιογνωμία ωστόσο είναι αντικείμενο μιας άλλης ιστορίας.

Αντί Συμπερασμάτων: Γυναικεία υποεκπροσώπηση, δημοκρατία, φύλο

Στην παραπάνω έρευνα η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στις δομές λήψης αποφάσεων και η σύγκρουση για τις ποσοτώσεις ως μέσο υπέρβασής της, υπήρξε η αφορμή ώστε να αναδειχθούν διαδικασίες ιστορικής συγκρότησης νοημάτων της δημοκρατίας κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα και τις αρχές του 21ού.

Η συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση έχοντας στο κέντρο της την πολύ κομβική για την δημοκρατία έννοια της «εκπροσώπησης» εξ ορισμού στρέφει σε καίριες διερωτήσεις για την δημοκρατία με πρωταρχικό ερώτημα το ποιος

⁴⁶⁸ Gisela Bock, «Πέρα από τις διχοτομίες: Πρακτικές στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη* τ.6 (Μάιος '93), σ.55-85 και Michelle Perrot, «Αυτή η έμμονη διαφορά των φύλων», *Δίνη* τ.9 ('97), σ.278-282 και Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, ό.π., σ.101-120

⁴⁶⁹ Αυγή Κοκκινίδου, «Ο λόγος του "άλλου": Φεμινισμός και Μεταμοντερνισμός», *Δίνη* τ.9 ('97), σ.222-239

αντιπροσωπεύεται σε μια δημοκρατία και ως τι. Στρέφει επίσης στην αναζήτηση του τι σημαίνει για την δημοκρατία η αδυναμία των γυναικών –και άρα της πλειοψηφίας του πληθυσμού– να απολαύσουν στην πράξη τα κατοχυρωμένα τους δικαιώματα, όπως του «εκλέγεσθαι», πώς τα δικαιώματά τους θα μπορούσαν να κατοχυρωθούν στην πράξη, και κατά πόσο η εκπροσώπηση μιας κοινωνικής ομάδας –εν προκειμένω των γυναικών– επαρκεί για την εισαγωγή στην πολιτική σφαίρα και την μετατροπή σε δημόσια διακυβεύματα των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ομάδα αυτή όπως και για την επίτευξη λύσεων. Προκαλεί επίσης το ερώτημα κατά πόσο είναι σύμφωνη με την δημοκρατική λειτουργία μια αντιπροσώπηση βασισμένη στο φύλο, όπως αυτή που επιδιώκουν οι ποσοτώσεις. Αναδεικνύει τελικά, το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στη «δημοκρατία» και το «φύλο».

Στα παραπάνω ερωτήματα, που άμεσα ή έμμεσα τέθηκαν από τις γυναίκες που συμμετείχαν στον δημόσιο διάλογο, προστέθηκαν ορισμένα που προέκυψαν από την έρευνα και μέσα από τα οποία επιχείρησα να θέσω εκείνη την συζήτηση σε μια ιστορική προοπτική. Έτσι, πρωταρχικό ερευνητικό ερώτημα υπήρξε το γιατί το ζήτημα της υποεκπροσώπησης προκύπτει τόσο στην ΕΟΚ/ΕΕ όσο και στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '80 και όχι νωρίτερα. Η κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών συνέβη για τις περισσότερες –ευρωπαϊκές τουλάχιστον– χώρες μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα και, την επαύριον του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, είχε ήδη φανεί πως η κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου δεν συνοδευόταν από την εκλογή γυναικών στα κοινοβούλια και, άρα, μια πιο αναλογική εκπροσώπηση των φύλων. Πίσω από αυτό το πρωτεύον ερώτημα ενυπάρχει ένα βαθύτερο: σε ποιες συνθήκες και κάτω υπό ποιες προϋποθέσεις η δημοκρατία μετατρέπεται σε διακύβευμα του δημόσιου διαλόγου και επιχειρούνται νοηματοδοτήσεις της. Μια έμμεση έστω απάντηση επιχειρήθηκε να δοθεί μέσω της σκιαγράφησης των διαδικασιών που οδήγησαν στην προβληματοποίηση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των λόγων που το ζήτημα συνδέθηκε με την έννοια της «δημοκρατίας». Από την ίδια την συζήτηση και την ανίχνευση των όρων με τους οποίους το ζήτημα συνδέθηκε με κρίσεις για την δημοκρατία επιχειρήθηκε η αναζήτηση των αντιλήψεων των συμμετεχόντων για τη δημοκρατία με την έμφαση να δίνεται στην ανάδειξη των σχέσεων μεταξύ «δημοκρατίας» και «φύλου».

Στην περίπτωση της ΕΟΚ/ΕΕ η ανάδυση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των ποσοτώσεων τοποθετήθηκε στο πλαίσιο της ιστορίας

των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των διαδικασιών εισδοχής της έμφυλης ισότητας στις πολιτικές της διεθνούς κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, η μετατροπή της γυναικείας υποεκπροσώπησης σε αντικείμενο της δημόσιας συζήτησης έγινε κατανοητή ως αποτέλεσμα σημασιολογικών μετατοπίσεων σε κεντρικές έννοιες για την δημοκρατία όπως το «δικαίωμα», η «ισότητα» και η «εκπροσώπηση» υπό το βάρος τομών που καθόρισαν την ιστορία του «σύντομου εικοστού αιώνα» των δύο παγκοσμίων πολέμων, των κοινωνικών δικαιωμάτων και του κράτους πρόνοιας, της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της πτώσης της ΕΣΣΔ. Εξίσου όμως θεωρήθηκε αποτέλεσμα της ματαίωσης των ελπίδων των φεμινιστριών του πρώτου κύματος για την επίτευξη της έμφυλης ισότητας, ως άμεσο αποτέλεσμα της κατοχύρωσης των πολιτικών τους δικαιωμάτων όπως επίσης και ως αποτέλεσμα της διάδοσης των νέων αντιλήψεων για τη γυναικεία καταπίεση και των τρόπων κατανόησης του «πολιτικού» από το δεύτερο κύμα.

Στο πλαίσιο αυτό, για την ανάδυση των θετικών μέτρων κεντρική θεωρήθηκε η μετατόπιση από την αντίληψη μιας «απρόσωπης» και «ουδέτερης» νομικής αρχής που χαρακτήριζε το παραδοσιακό φιλελεύθερο κράτος σε μια «εξειδικευμένη», που χαρακτήρισε το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας. Η τελευταία αναγνωρίζοντας τα ειδικά προσκόμματα που κάθε κοινωνική ομάδα αντιμετώπιζε για την απόλαυση των κατοχυρωμένων της δικαιωμάτων στην πράξη λειτουργούσε προς την «ουσιαστικοποίηση» της «τυπικής ισότητας», καθιστούσε δηλαδή δυνατή την απόλαυση στην πράξη της ισότητας που κατοχυρωνόταν νομικά. Αυτή ακριβώς υπήρξε η λογική των θετικών μέτρων και ο βασικός λόγος κυριαρχίας τους ως στρατηγική εξασφάλισης της ισότητας μεταπολεμικά, όταν και η τελευταία θεωρήθηκε ένα από τα βασικά εχέγγυα διατήρησης της μεταπολεμικής ειρήνης. Παράλληλα, η πρόσληψη της έννοιας των «διακρίσεων» ως εχέγγυο αποτροπής των ρατσιστικών φαινομένων που οδήγησαν στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σε συνδυασμό με την διεθνοποίηση του προβληματισμού για την έμφυλη ισότητα λόγω των δράσεων του πρώτου κύματος, συνέβαλαν στην εισαγωγή της έμφυλης ισότητας στις συνθήκες που διαμόρφωσαν το νομικό καθεστώς του μεταπολεμικού κόσμου με πρώτη τη Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 1948. Η απήχηση του λόγου και των διεκδικήσεων του δεύτερου κύματος κατά τις δεκαετίες του '60 και '70 συνέβαλαν ώστε η εξασφάλιση των γυναικείων δικαιωμάτων και η θεσμική κατοχύρωση της έμφυλης ισότητας, τα οποία κατανοούνταν από τους διεθνείς

οργανισμούς (ΟΗΕ, ΕΟΚ/ΕΕ) ως βασικά προτάγματα του φεμινισμού και συνώνυμα της προόδου και του ριζοσπαστισμού, να συμπεριληφθούν στις περισσότερες διεθνείς συμβάσεις του ΟΗΕ και της ΕΟΚ/ΕΕ ως ενδείξεις της προοδευτικότητας των οργανισμών αυτών.

Η απήχηση που είχε ο λόγος περί γυναικείας απελευθέρωσης και κατοχύρωσης των γυναικείων δικαιωμάτων από την δεκαετία του '60 συνέβαλε ώστε η έμφυλη ισότητα να εισαχθεί στην νομολογία και τις πολιτικές της ΕΟΚ, όπου διένυσε μια πορεία από την περιφέρεια του ενδιαφέροντος στο επίκεντρο των πολιτικών της κοινότητας. Η επικέντρωση στην γυναικεία υποεκπροσώπηση ειδικά υπήρξε σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της ίδιας της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, οργανικό μέρος της οποίας ήταν η προσπάθεια της κοινότητας να εγκαθιδρυθεί στις συνειδήσεις ως μετωνυμία της προόδου και της ευημερίας, ώστε να προσελκύσει ευρωπαϊκές χώρες στο εγχείρημα της ενοποίησης. Η ισχυρή γυναικεία υποεκπροσώπηση μετά τις πρώτες ευρωεκλογές του 1979 σε συνδυασμό με τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 προκάλεσαν ρωγμές στην εικόνα αυτή παίζοντας σημαντικό ρόλο στην ενασχόληση της κοινότητας με το φαινόμενο της γυναικείας υποεκπροσώπησης. Δέκα χρόνια αργότερα, οι ευρωεκλογές του 1989 με φόντο την επικείμενη ενοποίηση το 1992 και υπό το βάρος της διεθνούς τομής της πτώσης της ΕΣΣΔ συνέβαλαν στην σύνδεση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης με την έννοια της «δημοκρατίας».

Στην περίπτωση της Ελλάδας, η παρούσα έρευνα προσέγγισε την ανάδυση του ζητήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης και των ποσοστώσεων ως οργανικό μέρος της ιστορίας του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης στα πλαίσια του οποίου κατά κύριο λόγο αναπτύχθηκαν οι πιο ολοκληρωμένοι προβληματισμοί σχετικά με το ζήτημα. Πιο συγκεκριμένα, αναζήτησε τους λόγους που οδήγησαν στην συζήτηση στην Ελλάδα στο πλαίσιο της κρίσης του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος των μέσων της δεκαετίας του '80. Η τελευταία κατανοήθηκε από τον γράφοντα ως οργανικό μέρος της ευρύτερης κάμψης της κινηματικής δραστηριότητας της δεκαετίας του '80 διεθνώς υπό το βάρος των συνεπειών των πετρελαϊκών κρίσεων της προηγούμενης δεκαετίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η κάμψη του κινήματος τροφοδοτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την εκπλήρωση σημαντικού μέρους των αιτημάτων του, τουλάχιστον αυτών που αφορούσαν την θεσμική κατοχύρωση θεμελιωδών δικαιωμάτων των γυναικών, από το Πασοκ κατά

την δεκαετία του '80. Το γεγονός αυτό δημιούργησε ένα κενό στις διεκδικήσεις του κινήματος το οποίο ικανό μέρος του κινήματος επιχείρησε να αναπληρώσει μέσα από το πρόταγμα της μαζικής εισόδου των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων. Η στροφή προς το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης και στην ΕΟΚ/ΕΕ στα μέσα της δεκαετίας του '80 συνιστούσε μια ευνοϊκή συγκυρία ώστε να προωθηθεί και στην Ελλάδα. Η «άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου» το 1989 συνέβαλε ώστε η έννοια του «εκδημοκρατισμού» να απασφαλισθεί από την μονομερή αναφορά στο «εμφυλιοπολεμικό παρελθόν» επιτρέποντας την ανάπτυξη και την σχετική διάδοση προβληματισμών για την δημοκρατία και από την οπτική του φύλου.

Ωστόσο, τόσο στην ΕΟΚ/ΕΕ όσο και στην Ελλάδα η γυναικεία υποεκπροσώπηση δεν προκαλεί μια συζήτηση για τη λειτουργία και το περιεχόμενο της δημοκρατίας μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Η κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος των τελών του '80 και αρχών του '90 συνιστά καταλύτη για την σύνδεση του ζητήματος με την έννοια της «δημοκρατίας». Η αδυναμία του πολιτικού συστήματος να αποτρέψει τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70, οι οποίες συνέβαλαν στην αισθητή πτώση του βιοτικού επιπέδου σε μια στιγμή πύκνωσης φαινομένων πολιτικής διαφθοράς, σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες τοπικής, περιφερειακής ή διεθνικής εμβέλειας είχαν σαν αποτέλεσμα την αυξανόμενη κατά την δεκαετία του '80 απαξίωση των κυβερνήσεων και των κομματικών σχηματισμών. Το γεγονός αυτό συνέβαλε ώστε η κρίση του πολιτικού συστήματος στα τέλη της δεκαετίας να εκδηλωθεί ως μια κρίση αντιπροσώπευσης, ενός αισθήματος δηλαδή εκ μέρους των κοινωνιών που επλήγησαν από τις κρίσεις πως δεν αντιπροσωπεύονται από τις κυβερνήσεις τους και δεν εκφράζονται από τα υπάρχοντα κόμματα. Η απαξίωση αυτή τροφοδότησε σε μεγάλο βαθμό την ήδη αυξανόμενη καθ' όλη την δεκαετία του '80 τάση αποπολιτικοποίησης του κοινωνικού σώματος, η οποία επιτείνεται από την πτώση της ΕΣΣΔ, η οποία συμπαρασύρει στην ανυποληψία τις έννοιες της «αδεολογίας» και της «πολιτικής στράτευσης». Η τάση αποπολιτικοποίησης παίρνει την μορφή τόσο της κάμψης της κινηματικής δραστηριότητας όσο και της αποχής από τις εκλογικές διαδικασίες εγείροντας ζητήματα νομιμοποίησης του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος. Αυτή η νομιμοποιητική ένδεια έγινε κατανοητή ως «δημοκρατικό έλλειμμα» το οποίο έπληττε το πολιτικό σύστημα και ως οργανικό μέρος του οποίου αναγνωριζόταν η

γυναικεία υποεκπροσώπηση με την ιδέα πως κανένα πολιτικό σύστημα δεν μπορούσε να θεωρηθεί επαρκώς αντιπροσωπευτικό και δημοκρατικό εφόσον υποεκπροσωπούνταν το μισό του συνολικού πληθυσμού.

Η σύνδεση μεταξύ «δημοκρατικού ελλείμματος» και γυναικείας υποεκπροσώπησης συνέβαλε ώστε τόσο αυτή όσο και ευρύτερα η γυναικεία καταπίεση να γίνουν κατανοητές από τις συμμετέχουσες στην συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση στην ΕΟΚ/ΕΕ και στην Ελλάδα μεταξύ άλλων και ως αποτελέσματα των έμφυλων όρων συγκρότησης και λειτουργίας των «σύγχρονων δημοκρατιών» στρέφοντας στην αναζήτηση των τρόπων που η κατηγορία του «φύλου» επηρέασε την μορφή και την λειτουργία των «σύγχρονων δημοκρατιών» και κατ' επέκταση στις σχέσεις μεταξύ «δημοκρατίας» και «φύλου». Τόσο στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Επιτροπής για τα Δικαιώματα των Γυναικών, που αποτέλεσαν τα βασικά όργανα διαμόρφωσης των πολιτικών της ΕΟΚ/ΕΕ για την έμφυλη ισότητα όσο και του ΣΔΓ στην Ελλάδα, η γυναικεία υποεκπροσώπηση και η γυναικεία καταπίεση έγιναν καταληπτές ως αποτέλεσμα μιας θεμελιώδους αντίφασης που χαρακτήριζε την συγκρότηση των «σύγχρονων δημοκρατιών»: από την μια επιδίωκαν τη νομιμοποίησή τους στην βάση αξιών και κατηγοριών οικουμενικών - όπως είναι η «ισότητα», η «ελευθερία», ο «πολίτης», ο «άνθρωπος» από την άλλη απέκλειαν *de jure* ή *de facto* από τις «οικουμενικές» αυτές αξίες και κατηγορίες μια σειρά κοινωνικών ομάδων συμπεριλαμβανομένων των γυναικών. Στην περίπτωση της ΕΟΚ/ΕΕ και του ΣΔΓ ο αποκλεισμός αυτός έγινε κατανοητός ως αποτέλεσμα της πολιτισμικής απαξίωσης του «γυναικείου», της υποβάθμισης δηλαδή στο πεδίο των αντιλήψεων όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που αποδίδονταν στις γυναίκες, με αποτέλεσμα σε ένα πρώτο επίπεδο να αποκλείονται από τα δημοκρατικά δικαιώματα και σε ένα δεύτερο να αποτρέπονται από την απόλαυσή τους στην πράξη. Η πολιτισμική απαξίωση του «γυναικείου» θεωρήθηκε λοιπόν την συνολική υποβάθμιση και περιθωριοποίηση των γυναικών συμβάλλοντας στην δημιουργία του χάσματος ανάμεσα στην «τυπική» και την «ουσιαστική ισότητα», το οποίο τις καθιστούσε *de facto* δεύτερης διαλογής πολίτες.

Η θεμελίωση των «σύγχρονων δημοκρατιών» σε μια ουδέτερη ως προς τις υπαρκτές κοινωνικές ανισότητες νομική αρχή συνέβαλε στην διαιώνιση αυτού του χάσματος και συνακόλουθα στην διαιώνιση της πολιτικής περιθωριοποίησης των γυναικών. Τόσο στα πλαίσια των συζητήσεων στην ΕΟΚ όσο και εκ μέρους του ΣΔΓ,

η υπέρβαση της γυναικείας καταπίεσης συνίστατο ακριβώς στην αποκατάσταση των δυνατοτήτων των γυναικών να είναι μέτοχοι των κατοχυρωμένων τους δικαιωμάτων στην πράξη, στην ουσιαστικοποίηση δηλαδή της ισότητας για τις γυναίκες. Τόσο στα πλαίσια της «δημοκρατίας της ισάριθμης αντιπροσώπευσης» όπως αναπτύσσεται στην ΕΟΚ όσο και της «Συμμετοχικής Κοινωνικής Δημοκρατίας» του ΣΔΓ, η έννοια της «συμμετοχής» παίζει καταλυτικό ρόλο στην επίτευξη της έμφυλης ισότητας, η οποία ταυτίζεται με την επί ίσοις όροις συμμετοχή και των δύο φύλων εξίσου στα δημοκρατικά δικαιώματα (ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά) και σε όλες τις όψεις της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής. Και στις δύο περιπτώσεις τα θετικά μέτρα λειτουργώντας ακριβώς στην λογική της υπέρβασης των έμφυλων ανισοτήτων μέσω της ενίσχυσης της παρουσίας των γυναικών σε δομές, περιβάλλοντα και σχέσεις όπου αποκλείονταν λόγω της προκατειλημμένης προσέγγισης του φύλου τους, αναδείχθηκαν σε κατ' εξοχήν στρατηγικές υπέρβασης της γυναικείας υποεκπροσώπησης.

Το ζήτημα της γυναικείας υποεκπροσώπησης λοιπόν τόσο εκ μέρους της ΕΟΚ όσο και του ΣΔΓ υπήρξε αφορμή για την απόδοση νοημάτων στη «δημοκρατία», που μαρτυρούσαν την μετατόπιση από μια παραδοσιακή φιλελεύθερη αντίληψη, η οποία στηριζόταν στην «τυπική ισότητα»-ισονομία και σε μια «ουδέτερη» ως προς τις κοινωνικές ανισότητες νομική τάξη, προς την επεξεργασία συμμετοχικότερων εκδοχών της δημοκρατίας. Σε αυτή την ανανεωμένη αντίληψη της δημοκρατίας, η πλήρης και απρόσκοπτη συμμετοχή όλων ανεξαιρέτως στα δημοκρατικά δικαιώματα και ιδιαίτερα στην λήψη αποφάσεων θεωρούνταν βασικό προαπαιτούμενο για την νομιμότητα οποιουδήποτε πολιτικού συστήματος και «δείκτης» της δημοκρατικότητάς του. Τοποθετώντας στο επίκεντρο των αναλύσεών τους την έννοια της «συμμετοχής» οι επεξεργασίες της «δημοκρατίας» από την ΕΟΚ/ΕΕ και τον ΣΔΓ επιδίωκαν την επαναπολιτικοποίηση του κοινωνικού σώματος και ιδιαίτερα των γυναικών. Η ενίσχυση των πολιτικών θεσμών με την γυναικεία παρουσία θα σήμαινε και την υπέρβαση της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος καθώς θα αποκαθιστούσε τον αντιπροσωπευτικό του χαρακτήρα. Παράλληλα, η ενίσχυση της αντιπροσώπευσης των γυναικών και άρα του «άλλου μισού πληθυσμού» θα σήμαινε και την «ολοκλήρωση» της δημοκρατίας, καθώς θα καθιστούσε τις αξίες και τις κατηγορίες πάνω στις οποίες είχαν βασιστεί οι «σύγχρονες δημοκρατίες», πράγματι οικουμενικές.

Από την πλευρά του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος διατυπώνεται ένας ισχυρός αντίλογος στις παραπάνω θέσεις. Για την Ελένη Βαρίκα, η οποία επιχειρεί ίσως την πιο συστηματική σύνδεση μεταξύ της γυναικείας καταπίεσης και της δημοκρατίας, δεν κατανοεί την υποτέλεια των γυναικών ως αντιβαίνουσα τη φυσιογνωμία των «σύγχρονων δημοκρατιών» -την «υπαρκτή δημοκρατία», όπως τις χαρακτηρίζει- αλλά αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο πάνω στον οποίο βάσισαν την λειτουργία τους. Προς αυτή την κατεύθυνση επισημαίνει την θεμελίωση της έννοιας της «ελευθερίας» που χαρακτήρισε τον «δημοκρατικό πολίτη» πάνω στον σεξουαλικό έλεγχο και στον εγκλεισμό των γυναικών στο «αδιωτικό συμφέρον», στην βάση των οποίων θεμελιώθηκε η υποταγή των γυναικών στον «αρχηγό του οίκου» αλλά και στο κράτος. Η απρόσκοπτη άσκηση της «σεξουαλικής αρετής» θεωρήθηκε προαπαιτούμενο ώστε οι άνδρες να απαλλαγούν από τα «πάθη» τους και να προβούν στην δημόσια άσκηση του «ορθού λόγου» που συνιστούσε την «πολιτική αρετή». Με τον τρόπο αυτό, η πολιτική λειτουργία της «υπαρκτής δημοκρατίας» κατανοείται να θεμελιώνεται στην γυναικεία υποταγή και στον αποκλεισμό των γυναικών από τις εννοιολογικές κατηγορίες του «ορθού λόγου» και του «πολίτη», οι οποίες αποδίδονταν μονομερώς στους άνδρες.

Η νομική θεμελίωση της «υπαρκτής δημοκρατίας» σε ένα καθεστώς ετερονομίας, σε ένα διττό δηλαδή νομικό καθεστώς που αναγνώριζε διαφορετικά κριτήρια πρόσβασης στα δικαιώματα που απέρρεαν από την ιδιότητα του πολίτη, σημειωνόταν ως κεντρική για την αναπαραγωγή της γυναικείας καταπίεσης. Έτσι, η «υπαρκτή δημοκρατία» αναδεικνύεται να βασίζεται σε έναν «γενικό νόμο» ο οποίος, αν και διατείνεται πως αφορά τους πάντες, στην ουσία ανταποκρίνεται στις εμπειρίες και στις πεποιθήσεις των υποκειμένων που τον επεξεργάστηκαν, οι ελευθερίες των οποίων αναγνωρίζονται ως «δικαιώματα» και «μέσα αυτοπροσδιορισμού». Ταυτόχρονα η υπαρκτή δημοκρατία θεμελιώνεται και σε έναν «ειδικό νόμο», σύμφωνα με τον οποίο οι ελευθερίες αποδίδονται ως «παροχές» και μέσα ικανοποίησης των «αδιαίτερων αναγκών» των υποκειμένων στα οποία αναφέρεται. Με τον τρόπο αυτό, η διαφοροποίηση στα κριτήρια πρόσβασης στην ιδιότητα του πολίτη επενδύει τις υπαρκτές ή υποτιθέμενες διαφορές των κοινωνικών ομάδων που υπόκεινται στον «ειδικό νόμο» με πολιτικό νόημα μετατρέποντάς τες σε «άλλους», σε ιδιαίτερες, ομογενοποιημένες, πολιτικά και κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες.

Για την Βαρίκα, τα θετικά μέτρα και οι ποσοτώσεις ενέπιπταν ακριβώς στην λογική του «ειδικού νόμου» και, γι' αυτό, απορρίπτονταν ως μια οξύμωρη προσπάθεια ανατροπής της γυναικείας καταπίεσης διαμέσου των ίδιων λειτουργιών που την κατέστησαν δυνατή. Και για το μεγαλύτερο μέρος του ΑΦΚ όμως, οι ποσοτώσεις απορρίφθηκαν με την ίδια περίπου λογική με αυτή της Βαρίκα, με βάση την πεποίθηση δηλαδή πως βασισμένες σε υποστασιοποιημένες προσεγγίσεις των φύλων αναπαρήγαν τις ιδεολογικές και διανοητικές προϋποθέσεις που κατέστησαν την γυναικεία καταπίεση δυνατή. Στον αντίποδα μιας τέτοιας πολιτικής, ικανό μέρος του ΑΦΚ προέτασε την ανάγκη να εξασφαλιστεί ένα πλαίσιο όπου οι γυναίκες δεν θα αναγκάζονταν να συμμορφωθούν με έναν αυθαίρετο και ομοιογενή ορισμό της «γυναίκας», αλλά θα μπορούσαν αυτόνομα να μιλήσουν για τις διαφορές τους και να εκφράσουν τις ανάγκες και τις επιθυμίες τους. Κατά την δεύτερη περίοδο της συζήτησης (1989-1994) το πλαίσιο αυτό ταυτιζόταν με το ΑΦΚ, ενώ στην τρίτη περίοδο της συζήτησης (1995-2002), όταν πια το αυτόνομο κίνημα θα έχει πάψει να υπάρχει το πλαίσιο αυτό θα αναζητηθεί στην απελευθερωτική προοπτική που ενυπήρχε στην ίδια την έννοια της «δημοκρατίας».

Σε αντίστιξη με τις ποσοτώσεις, οι οποίες θεωρήθηκαν μια απόπειρα «επιδιόρθωσης της δημοκρατίας», η Βαρίκα αντιπρότεινε την «επανίδρυση της δημοκρατίας» στην βάση των στοιχείων εκείνων που την καθιστούσαν ανατρεπτική και απελευθερωτική: την λογική του «φυσικού δικαίου» και της «κατάργησης του προνομίου». Τα στοιχεία αυτά θεμελιώναν την δημοκρατία ως την συνθήκη όπου αναγνωριζόταν η ικανότητα όλων ανεξαιρέτως να συμμετέχουν στη διαμόρφωση της «κοινότητας», στον καθορισμό δηλαδή του τι είναι κοινό στην βάση της κοινής σε όλους ανθρώπινης ιδιότητας, η οποία κατανοούνταν όχι ως μια ομογενοποιημένη και παγιωμένη κατηγορία αλλά ως απόλυτα συμβατή με την άπειρη ποικιλία των υποκειμενικών χαρακτηριστικών που συνιστούσαν το ανθρώπινο γένος. Με τον τρόπο αυτό, η δημοκρατία αντιτίθετο στην ιδέα μιας κοινωνίας ιεραρχικά διαμορφωμένων διαφορών και ταυτιζόταν με μια πολιτική κοινότητα η οποία υποσχόταν να συνδέσει με δεσμούς ισότητας τις διαφορές και τις ιδιαιτερότητες που συγκροτούν το ανθρώπινο γένος. Για να συμβεί αυτό απαραίτητη πρόβαλε η αναγνώριση της ικανότητας όλων –ως υποκειμένων εξ ορισμού ταυτοτικά ποικίλων– να συμβάλλουν στον καθορισμό του «κοινώς ζην».

Παρά τις όποιες αποκλίσεις στις σχετικές συζητήσεις, η συσχέτιση της γυναικείας υποεκπροσώπησης, και ευρύτερα της γυναικείας καταπίεσης, με την έννοια της «δημοκρατίας», κατέδειξε την έμφυλη συγκρότηση των «σύγχρονων δημοκρατιών». Η μεταβλητή του «φύλου» καθορίζει την πρόσβαση σε δικαιώματα, κρατικές, εργασιακές και ευρύτερα δημόσιες δομές από τις οποίες οι γυναίκες είτε αποκλείονταν είτε η παρουσία τους ήταν περιθωριακή και απαξιωμένη λόγω του έμφυλου προσδιορισμού τους και μόνο. Ιδιαίτερα η ελληνική εκδοχή της συζήτησης, ανέδειξε με ποιους τρόπους οι αξίες επί των οποίων στηρίχθηκαν οι «σύγχρονες δημοκρατίες» μετατράπηκαν σε «οικουμενικές» με αποτέλεσμα να αποκρύβεται ο ενδογενής ανδροκεντρισμός τους. Η παραγνώριση του γεγονότος πως οι δημοκρατικές αξίες ανταποκρίνονταν στις εμπειρίες και τις αντιλήψεις για τους κοινωνικούς ρόλους των φύλων μιας ολιγάριθμης ομάδας φυλετικά, ταξικά, έμφυλα, πολιτικο-ιδεολογικά και ευρύτερα πολιτισμικά επικαθορισμένης, που τις είχε επεξεργασθεί, συνέβαλε στην «οικουμενοποίηση» του «ανδρικού», στην ανάδειξή του σε μέτρο της «οικουμενικότητας» και της «κανονικότητας», στην ταύτιση με το «πολιτικό» και το «ανθρώπινο».⁴⁷⁰

Είναι σε μεγάλο βαθμό λόγω αυτών των χαρακτηριστικών της συγκρότησης και της λειτουργίας των «σύγχρονων δημοκρατιών» που η γυναικεία καταπίεση, ο πολιτικός τους αποκλεισμός και η κοινωνική τους περιθωριοποίηση δεν έγιναν αντιληπτές ως ασυμβίβαστες με την δημοκρατία –νοούμενη σε ένα πρωταρχικό επίπεδο ως μια συνθήκη ισότητας ανάμεσα στα υποκείμενα που την απάρτιζαν– επιτρέποντας την αναπαραγωγή τους στα δημοκρατικά πλαίσια. Είναι ακριβώς για τον ίδιο λόγο που η κατάκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων δεν εξασφάλισε έναν αναλογικότερο καταμερισμό των φύλων στα κοινοβούλια, πολλώ δε μάλλον την ανατροπή της πολιτισμικής τους απαξίωσης και της κοινωνικής τους υποβάθμισης.

Στο πλαίσιο αυτό, η γυναικεία υποεκπροσώπηση λαμβάνει παραδειγματικό χαρακτήρα για τους αποκλεισμούς που συμβαίνουν σε συνθήκες νομικής ισότητας με

⁴⁷⁰ Δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής πως στο μεγαλύτερο μέρος της «δυτικής» πολιτικής φιλοσοφίας οι γυναίκες κατά κύριο λόγο τοποθετούνταν στα περίχωρα της κατηγορίας του «ανθρώπου». Ήδη από τον Αριστοτέλη οι γυναίκες ορίζονταν ως «ατελή αρσενικά» μια άποψη η οποία απηχεί στην χριστιανική κοσμοθεώρηση που θέλει την Εύα να προέρχεται από το πλευρό του Αδάμ ενώ και στην πολιτική φιλοσοφία του Διαφωτισμού η «γυναίκα» εξορίζεται από την κατηγορία του «ορθού λόγου». Για την προσέγγιση των γυναικών από τον Αριστοτέλη βλ. Maryanne Cline Horowitz, « Aristotle and Woman », *Journal of the History of Biology*, Vol. 9, No. 2 (Autumn, 1976), σ. 183-213

βάση το φύλο των υποκειμένων και εξίσου της έμφυλης συγκρότησης της δημοκρατίας που αποκαλύπτει η συνθήκη αυτή. Η γυναικεία υποεκπροσώπηση επιτρέπει, κατά συνέπεια, μια διαφορετική κατανόηση της δημοκρατίας όχι απλά ως ένα δεδομένο θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της λαϊκής αντιπροσώπευσης, αλλά ως ένα συνεχές ζητούμενο, ως ένα διακύβευμα που είναι διαρκώς προς κατάκτηση. Μια τέτοια προσέγγιση της δημοκρατίας έχει ως βασικό επίδικο την αναγνώριση της ικανότητας όλων ανεξαιρέτως ως πολιτικών υποκειμένων να τοποθετηθούν και να διαμορφώσουν επί ίσοις όροις το περιεχόμενο της «κοινότητας», αυτού δηλαδή που πρέπει να θεωρείται να θεωρείται «κοινό», και άρα να επαφίεται στην δημόσια διαβούλευση και αυτού που θα πρέπει να αφήνεται στην ιδιωτική ρύθμιση. Κατ' επέκταση μας στρέφει στην κατανόηση της δημοκρατίας ως μια πράξη αντίστασης σε κάθε απόπειρα μονοπώλησης της δημόσιας ζωής από μια μόνο κοινωνική ομάδα και κάθε απόπειρα περιχαράκωσης του βάθους και της έκτασης της δημόσιας σφαίρας. Σε αυτό το πλαίσιο, η «πολιτική» λαμβάνει το νόημα μιας δράσης η οποία θέτει υπό συνεχή διαπραγμάτευση τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, και κατ' επέκταση αυτού που θεωρείται πολιτικό και αυτού που θεωρείται μη πολιτικό, μια διαδικασία στην οποία καταφανώς βασίστηκε το δεύτερο κύμα φεμινισμού με την μεθοδολογία της «πολιτικοποίησης του προσωπικού».

Στα πλαίσια της συζήτησης τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΟΚ/ΕΕ, το «φύλο» έγινε κατανοητό ως μια μεταβλητή η οποία παρήγε την συνολική γυναικεία καταπίεση. Από την μεριά των υποστηρικτριών των ποσοτώσεων, η καταπίεση αυτή οφειλόταν στην πολιτισμική απαξίωση του «γυναικείου» και στην προκατειλημμένη κατανόηση της έμφυλης διαφοράς στην βάση της οποίας στηριζόταν ένας έμφυλος καταμερισμός κοινωνικών ρόλων, χώρων και δραστηριοτήτων που επιφύλασσαν στις γυναίκες την θέση του ανίσχυρου, σε σχέση με τους άνδρες, σε κάθε δημόσια ή ιδιωτική σχέση. Από την μεριά του ΑΦΚ, η γυναικεία καταπίεση θεωρήθηκε άμεσο απότοκο του εξουσιαστικού χαρακτήρα και της ιεραρχικής δυναμικής της ίδιας της κατηγορίας του «φύλου». Ο εξουσιαστικός αυτός χαρακτήρας κατανοήθηκε ως αποτέλεσμα της διχοτομικής αντιπαράθεσης των κατηγοριών του «άνδρα» και της «γυναίκας», οι οποίες νοούμενες ως ομογενοποιημένες και εσωτερικά αδιαφοροποίητες, με παγιωμένα συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά, απρόσβλητα από την ιστορική μεταβολή, θεμελιώναν έναν μόνο τρόπο έμφυλου βιώματος, έναν μόνο τρόπο δηλαδή να υπάρχει κανείς «ως γυναίκα» ή «ως άνδρας». Με τον τρόπο αυτό,

τα χαρακτηριστικά που αποδίδονταν στους άνδρες και στις γυναίκες ανάγονταν στην βιολογική υπόσταση των υποκειμένων, φυσικοποιούνταν και έχαναν τον κοινωνικό και ιστορικό τους χαρακτήρα. Η απόδοση κοινωνικής και πολιτικής βαρύτητας σε αυτή τη φυσικοποιημένη έμφυλη διαφορά, η αντίληψη δηλαδή πως ο γενετήσιος προσδιορισμός και μόνο προίκιζε τα δύο φύλα με συγκεκριμένες ικανότητες και αντίστοιχους κοινωνικούς προορισμούς, στήριζε έναν έμφυλο καταμερισμό κοινωνικών ρόλων ως «αντανάκλαση» των υποτιθέμενα φυσικών ιδιοτήτων των φύλων. Με τον τρόπο αυτό, οι κοινωνικοί ρόλοι που επιφυλάσσονται στα δύο φύλα μετατρέπονται σε «φυσικές αναγκαιότητες» και παγιώνονται αναπαράγοντας αέναα την γυναικεία καταπίεση.

Επομένως, από την μεριά των υποστηρικτριών των ποσοτώσεων το πρόβλημα έγκειτο στην προκατειλημμένη αντίληψη της έμφυλης διαφοράς και όχι στην κατηγορία του «φύλου» καθεαυτή. Για τον ΣΔΓ το φύλο νοούνταν ως μια ουδέτερη εννοιολογική κατηγορία που δεν σήμαινε από μόνη της ούτε μειονεκτήματα ούτε προτερήματα. Στις προσεγγίσεις της ΕΟΚ/ΕΕ και στην περίπτωση της Ελλάδας για την ΕΓΕ, το φύλο όχι μόνο δεν συνεπαγόταν μειονεκτήματα αλλά κατανοείτο να προικίζει τα δύο φύλα με δύο μοναδικές και έμφυλα προσδιορισμένες θεάσεις του «κοινωνικού» και του «πολιτικού» στην βάση της «διττής οικουμενικότητας» και «έμφυλης συμπληρωματικότητας» του ανθρωπίνου γένους. Από την μεριά του ΑΦΚ, αντίθετα, το πρόβλημα έγκειτο στην ίδια την κατηγορία «φύλο», το οποίο θεωρείτο πως εξ ορισμού ενείχε μια ιεραρχική και εξουσιαστική δυναμική και επομένως αντιμετωπιζόταν ως κατ' εξοχήν πηγή ανισοτήτων. Είναι γι' αυτούς τους λόγους που για τις υποστηρίκτριες των ποσοτώσεων η επίλυση του γυναικείου ζητήματος ταυτιζόταν με την επίτευξη της έμφυλης ισότητας πρωταρχικά μέσω της ανατροπής των προκαταλήψεων που συνόδευαν το γυναικείο φύλο. Αντίθετα, για το ΑΦΚ το πρόταγμα της έμφυλης ισότητας αναπαρήγε την διχοτομική κατανόηση των φύλων και άρα την ιεραρχική και εξουσιαστική δυναμική του «φύλου». Είναι γι' αυτόν τον λόγο που στόχος του ΑΦΚ δεν υπήρξε η έμφυλη ισότητα αλλά η κατάργηση των φύλων ως ο μόνος ικανός τρόπος για την απελευθέρωση από τους συμπεριφοριστικούς καταναγκασμούς και τις κοινωνικές ιεραρχίες που στήριζε και, άρα, ως ο μόνος τρόπος εξασφάλισης ενός πλαισίου ελεύθερης ανάπτυξης των υποκειμενικότητων ανεξαρτήτως φύλου.

Έτσι και από τα δύο «στρατόπεδα» το «φύλο» πρόβαλλε ως παράγοντας που είτε υπό προϋποθέσεις –για τις υποστηρίκτριες των ποσοστώσεων– είτε εξ ορισμού – για το ΑΦΚ– παράγει ανισότητες και λειτουργεί ως μέσο πειθάρχησης των συμπεριφορών επειδή επιβάλλει έναν μόνο τρόπο έμφυλου βιώματος. Με τον τρόπο αυτό, το φύλο επειδή παράγει ανισότητες και καταναγκασμούς, έρχεται σε αντίθεση με την αντίληψη της δημοκρατίας ως ένα σύστημα κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων, που καταστατική αρχή έχει την αναγνώριση της ισότητας όλων ανεξαιρέτως επειδή και μόνο μοιράζονται μια κοινή ανθρώπινη ιδιότητα. Η αντίληψη αυτή, φαίνεται να χαρακτηρίζει και τα δύο στρατόπεδα της συζήτησης. Υπό το φως αυτής της συγκρουσιακής σχέσης ανάμεσα στην κυρίαρχη εννοιολόγηση του «φύλου» και της «δημοκρατίας», η γυναικεία υποεκπροσώπηση προβάλλει ως ένα ζήτημα που δεν άπτεται μονάχα του περιορισμένου αριθμού γυναικών αντιπροσώπων ούτε μόνο της συνεχιζόμενης γυναικείας καταπίεσης και άρα ένα πρόβλημα μόνο γυναικείο. Πολύ περισσότερο είναι ενδεικτική του ασυμβίβαστου μεταξύ του «φύλου», ως ένα σύστημα έμφυλων σχέσεων που παράγει ανισότητες και συμπεριφοριστικούς καταναγκασμούς και της «δημοκρατίας», ως ένα σύστημα κοινωνικό-πολιτικών σχέσεων που στηρίζεται στην ισότητα των υποκειμένων που την αποτελούν και αποσκοπεί στην σύνδεση των μεταξύ τους διαφορών με δεσμούς ισότητας.

Αν και για τις δύο πλευρές της συζήτησης υπήρχε μια ελάχιστη συμφωνία στην αντίληψη περί δημοκρατίας ως ταυτόχρονα στηριζόμενη και αποσκοπούσα στην ισότητα, δεν υπήρχε και μια αντίστοιχη συμφωνία ως προς τους όρους συμμετοχής στην πολιτική κοινότητα, ως προς τον καθορισμό δηλαδή του «δημοκρατικού υποκειμένου». Οι προσπάθειες του προσδιορισμού μάλιστα του υποκειμένου της δημοκρατίας προκαλούσε ρήξεις στο εσωτερικό κάθε στρατοπέδου. Έτσι, για την ΕΟΚ/ΕΕ και τον ΣΔΓ μπορεί η επιδιωκόμενη ισότητα να ταυτιζόταν με την επί ίσοις όροις συμμετοχής των ανδρών και των γυναικών στα κατοχυρωμένα δικαιώματα, ωστόσο δεν υπήρχε μια συμφωνία ως προς τους όρους συμμετοχής σε αυτά. Για την ΕΟΚ/ΕΕ και στην περίπτωση της Ελλάδας την ΕΓΕ, η συμμετοχή των υποκειμένων στην πολιτική κοινότητα βασίστηκε στην ιδέα του «έμφυλου πολίτη», στην ιδέα δηλαδή πως τα υποκείμενα συμμετείχαν στο πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι «ως άνδρες» ή «ως γυναίκες».

Στην περίπτωση του ΣΔΓ όπως και του ΑΦΚ, η συμμετοχή βασιζόταν στην πολιτική ιδιότητα των υποκειμένων, η οποία προερχόταν από την ανθρώπινή τους

ιδιότητα και μόνο και άρα ήταν ανεξάρτητη από το φύλο. Για τον ΣΔΓ οι ποσοτώσεις και τα υπόλοιπα θετικά μέτρα, αποκαθιστώντας τις ανισότητες που οι γυναίκες υφίσταντο τους, σε πολλαπλά πεδία, λειτουργούσαν προς την κατεύθυνση της ακύρωσης του φύλου ως πηγή ανισοτήτων και αποκλεισμών των υποκειμένων από την πολιτική κοινότητα και τα δημοκρατικά δικαιώματα. Για το ΑΦΚ ο μόνος τρόπος για την εξασφάλιση της επί ίσοις όροις διαβίωση των υποκειμένων ήταν η κατάργηση των φύλων κάτι που δεν μπορούσαν να το επιτύχουν τα θετικά μέτρα και οι ποσοτώσεις ως κεντρικό χαρακτηριστικό των οποίων αναγνώριζε την αναγωγή του φύλου σε κριτήριο συμπερίληψης και αποκλεισμού.

Σε κάθε περίπτωση, οι συμμετέχουσες στην συζήτηση τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΟΚ/ΕΕ διατήρησαν μια αντιφατική τοποθέτηση απέναντι στην κατηγορία του «φύλου». Από την μια κατανοείτο ως πηγή κοινωνικών ανισοτήτων που το έφερνε σε αντιπαράθεση με την έννοια της «δημοκρατίας». Από την άλλη, η ίδια πάλι έννοια του «φύλου» χρησιμοποιήθηκε ως αναλυτικό εργαλείο που σε ένα πρώτο επίπεδο μπορούσε να καταστήσει ορατές ανισότητες και όψεις καταπίεσης εντός του δημοκρατικού πλαισίου, -που περνούσαν απαρατήρητες, σε ένα δεύτερο επίπεδο μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο κατανόησης αυτών των ανισοτήτων και, σε ένα τρίτο, ως μέσο ανατροπής και άρα απελευθέρωσης. Επομένως, στο φύλο αποδιδόταν μια αντιφατική δισυπόστατη διάσταση: ήταν ταυτόχρονα πηγή ανισότητας και καταπίεσης, από τη μια, μέσο απελευθέρωσης από την καταπίεση που το ίδιο παρήγε, από την άλλη, και, άρα, εργαλείο ισότητας.

Η αντίφαση μπορεί να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα του σημειολογικού χάσματος που προσδιορίζει το φύλο ως «ιθαγενή» έννοια (emic), δηλαδή ως κοινωνική συνθήκη η οποία χαρακτηρίζει τις διαπροσωπικές σχέσεις, και ως «ετερογενή έννοια» (etic), ως αναλυτικό εργαλείο δηλαδή της ερμηνείας των κοινωνικών σχέσεων.⁴⁷¹ Το «φύλο» ως «ιθαγενής έννοια» αποτελεί συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων και μια θεσμοθετημένη μορφή ιεράρχησης, κυριαρχίας και ανισότητας, ενώ ως αναλυτικό εργαλείο συνιστά έναν πρωταρχικό τρόπο νοηματοδότησης των σχέσεων εξουσίας και ως τέτοιο αποτελεί κομβικό

⁴⁷¹ Ο διαχωρισμός των εννοιών σε «ιθαγενείς» και «ετερογενείς» προέρχεται από τον Carlo Ginzburg, ο οποίος την δανείζεται από την γλωσσολογική θεωρία του Kenneth L. Pike. Carlo Ginzburg, «Our Words and Theirs A Reflection on the Historian's Craft, Today», *Historical Knowledge. In Quest of Theory, Method and Evidence*, Cambridge 2012: Cambridge Scholars Publishing, σ.107-111

εργαλείο ανάλυσης της δημοκρατίας ως ιστορικού φαινομένου. Η Judith Butler, εντοπίζοντας την ίδια σημασιολογική αντίφαση στην χρήση της έννοιας, επισημαίνει πως η αποδόμηση μιας έννοιας δεν σημαίνει και το τέλος της χρήσης της, αλλά την μετατόπισή της από το καθιερωμένο περιβάλλον, όπου χρησιμοποιείται ως όργανο καταπίεσης, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ανατρεπτικά.⁴⁷²

Προς την ίδια κατεύθυνση, οι γυναίκες που συμμετείχαν στη δημόσια συζήτηση για την γυναικεία υποεκπροσώπηση, επεξεργάστηκαν έμφυλα νοήματα της δημοκρατίας μετατοπίζοντας την εννοιολόγηση του «φύλου» από ένα περιβάλλον όπου ταυτίζεται με διακρίσεις και ανισότητες σε ένα περιβάλλον όπου θα μπορούσε να λειτουργήσει εξισωτικά και απελευθερωτικά: να συμβάλει, με άλλα λόγια, στην προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος της γυναικείας υποεκπροσώπησης αλλά και ευρύτερα της γυναικείας καταπίεσης προς την κατεύθυνση της εμπέδωσης της δημοκρατίας. Εξίσου όμως οι επεξεργασίες αυτές αρθρώθηκαν και ως ανάχωμα στον συγκεντρωτισμό και τον πολιτικό ελιτισμό που το μεγαλύτερο μέρος των γυναικών της συζήτησης διέβλεπε στην τάση κυριαρχίας –ιδιαίτερα υπό το βάρος της πτώσης της ΕΣΣΔ– του νεοφιλελευθερισμού.

Οι πρωταγωνίστριες της συζήτησης συσχέτισαν τις επεξεργασίες τους με την κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος των τελών του '80–αρχών '90, την οποία κατανοούσαν ως μια στιγμή αλλαγής του κοινωνικο-πολιτικού παραδείγματος του καπιταλισμού, στροφής προς μονεταριστικά πρότυπα οικονομικής ανάπτυξης, συγκεντρωτικότερων πολιτικών προτύπων και εγκατάλειψης της ιδέας του κράτους πρόνοιας και των κοινωνικών πολιτικών.⁴⁷³ Ταυτόχρονα, γινόταν κατανοητή ως μια στιγμή γενικευμένου κοινωνικού συντηρητισμού, αποϊδεολογικοποίησης και αποπολιτικοποίησης του κοινωνικού σώματος, γεγονός που ευνοούσε την ανάπτυξη μορφών πολιτικού ελιτισμού και περιχαράκωσης της πολιτικής και δημιουργούσε συνθήκες, ώστε οι διεκδικήσεις και τα δικαιώματα των γυναικών να μοιάζουν για μια ακόμη φορά στην ιστορία να απειλούνται.⁴⁷⁴ Έτσι, η ανάδειξη της έμφυλης συγκρότησης των «σύγχρονων δημοκρατιών» και η διαλεύκανση του τρόπου με τον οποίο η γυναικεία καταπίεση αναπαράγεται στα δημοκρατικά πλαίσια μπορούν να διαβαστούν ως πρώτες απόπειρες κριτικής υπό έμφυλο πρίσμα στα νεοφιλελεύθερα

⁴⁷² Παρατίθεται στο Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα, *Το Φύλο της Δημοκρατίας*, ο.π., σ.119

⁴⁷³ Ενδεικτικά III Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), ο.π., σ. 1-4

⁴⁷⁴ Ενδεικτικά, Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριάννα Κονδύλη, ο.π., σ.15

πρότυπα πολιτικής και της «μεταδημοκρατικής» συνθήκης νομιμοποίησης της εξουσίας, την οποία οι πρωταγωνίστριες της συζήτησης κατανοούσαν ως απειλή όχι μόνο των γυναικείων δικαιωμάτων αλλά των δημοκρατικών δικαιωμάτων εν γένει.⁴⁷⁵ Σε κάθε περίπτωση όμως, μια ολοκληρωμένη κριτική υπό έμφυλο πρίσμα της «μεταδημοκρατίας», του νεοφιλελευθερισμού και της υποστασιοποιημένης αντίληψης του «πολιτικού» πάνω στην οποία βασίζονται, παραμένει τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς ζητούμενο.

Περαιτέρω όμως η σημασία που είχε η συνθήκη της κρίσης νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος για την σύνδεση της γυναικείας υποεκπροσώπησης με την δημοκρατία μας οδηγεί να αναρωτηθούμε για την έννοια της «κρίσης» ως συνθήκη, η οποία ωθεί στην προβληματοποίηση της έννοιας της «δημοκρατίας». Ο Peter Burke σε ανακοίνωσή του την 1^η Δεκεμβρίου του 2017 στο πλαίσιο διημερίδας με τίτλο «Theorizing historical culture»⁴⁷⁶ επισημαίνοντας την ετυμολογική προέλευση της λέξης «κρίση» από το ρήμα «κρίνω», δηλαδή αποφασίζω, προσέγγισε την έννοια της «κρίσης» ως μια «στιγμή» κατά την οποία διαδικασίες, οι οποίες λαμβάνουν χώρα στην «μακρά» και «μέση» διάρκεια πυκνώνουν και γίνονται ορατές δημιουργώντας την ανάγκη λήψης αποφάσεων, που δυνητικά μπορούν να προκαλέσουν αλλαγές στις δομές.⁴⁷⁷ Με βάση μια τέτοια ιδέα της «κρίσης» ο Burke επιχείρησε να δοκιμάσει μια νέα περιοδολόγηση της συγκρότησης της ιστοριογραφίας ως επαγγελματικού κλάδου εντοπίζοντας τέτοιες «στιγμές κρίσης», οι οποίες μετατρέποντας την ιστορία σε ερώτημα, προκαλώντας δηλαδή διερωτήσεις αναφορικά με το τι αντιλαμβανόμαστε ως «ιστορία» και ποιες μεθοδολογίες έρευνας ακολουθούμε, οδήγησαν τελικά στην μεταβολή του «ιστορικού παραδείγματος».

Είναι ένα ερώτημα λοιπόν το κατά πόσο θα μπορούσε αυτή η έννοια της «κρίσης» να λειτουργήσει ως αναλυτικό εργαλείο για την ιστορικοποίηση του

⁴⁷⁵ Ήδη η Αθηνά Αθανασίου στα πλαίσια του συλλογικού τόμου «Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων» είχε επιχειρήσει μια κριτική στην «αντί-μεταπολίτευση» ως την ελληνική εκδοχή της «μεταδημοκρατίας» και ενός σύγχρονου αντιδημοκρατικού λόγου, ο οποίος «χρέωνε» στην μεταπολίτευση και στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία την οικονομική κρίση του 2008. Αθηνά Αθανασίου, «Αντι-μεταπολίτευση, μετα-δημοκρατία, βιοπολιτική», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ), ο.π., σ.421-429

⁴⁷⁶ Peter Burke, «Crisis in History and Historical Culture», διημερίδα «Theorizing historical culture» Αθήνα 1-2 Δεκεμβρίου 2017

⁴⁷⁷ Ο Burke χαρακτήριζε την διαδικασία αυτή με την φράση «αναταραχή στις δομές» (“turbulence in the structures”) θέλοντας με την επιλογή της λέξης «αναταραχή» έναντι της λέξης «αλλαγή» να επισημάνει πως οι κρίσεις μπορεί να καθιστούν ορατές τις διαδικασίες αυτές αλλά δεν οδηγούν αναγκαστικά σε αλλαγές στις δομές

«δημοκρατικού φαινομένου» και την περιοδολόγησή του βάσει του εντοπισμού αντίστοιχων «στιγμών κρίσης», όταν το περιεχόμενο, η λειτουργία και το υποκείμενο της «δημοκρατίας» τίθενται υπό διαβούλευση. Σε μια πρώτη ανάγνωση, η διεθνής και η ελληνική εμπειρία δίνουν μια καταφατική απάντηση στο ερώτημα της σύνδεσης ανάμεσα στην προβληματοποίηση της έννοιας της «δημοκρατίας» και των συγκυριών «κρίσης». Όπως φάνηκε και στην παρούσα εργασία, η κρίση νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, ως έκφανση της μετάβασης από τους μεταπολεμικούς όρους κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης στους αντίστοιχους που θα χαρακτηρίσουν την νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, παίζει καταλυτικό ρόλο για τη μετατροπή της «δημοκρατίας» σε μια έννοια-πρόβλημα, το περιεχόμενο της οποίας δεν είναι δεδομένο αλλά ζητούμενο και, σίγουρα, διαμφισβητούμενο.

Στην περίπτωση της Ελλάδας η συγκυρία μετάβασης στην δημοκρατία ως μια στιγμή κατά την οποία διαδικασίες και θεσμοί της «μακράς» και της «μέσης» διάρκειας, όπως ήταν η εμπλοκή του στρατού στην πολιτική ζωή, η ύπαρξη της βασιλείας και η κοινωνική και πολιτική συμπερίληψη βάσει των κοινωνικών φρονημάτων των πολιτών, τίθενται υπό διαπραγμάτευση με διακύβευμα τη φυσιογνωμία της ίδιας της δημοκρατίας που οικοδομούνταν. Έτσι, η μετάβαση στη δημοκρατία συνιστά άλλη μια «στιγμή» που εμπίπτει στην προσέγγιση της «κρίσης» απ' τον Burke, κατά την οποία η «δημοκρατία» αποτέλεσε διακύβευμα. Και πιο πρόσφατα όμως, η κρίση από το 2008 και μετά προκάλεσε μια συζήτηση σε ακαδημαϊκό αλλά και ευρύτερα δημόσιο επίπεδο σχετικά με το κατά πόσο η «πολιτική φυσιογνωμία» της μεταπολίτευσης, και άρα η «πολιτική ποιότητα» της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, ευθύνεται για την οικονομική κρίση, συνιστώντας άλλη μια συγκυρία όπου μια «στιγμή κρίσης» προκαλεί ανησυχίες, προβληματισμούς αλλά και στοχασμό γύρω από την «δημοκρατία». Σε κάθε περίπτωση μια πιο εμπειριστατωμένη ανάλυση των συναφειών μεταξύ των δύο εννοιών θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης μελλοντικής έρευνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενής

Αρχειακές Πηγές

Ιστορικό Αρχείο Γενικής Γραμματείας Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων

Αρχείο Γυναικών «Δελφύς»

Οδηγίες, Αποφάσεις, Εκθέσεις, Ψηφίσματα, Διακηρύξεις, Συστάσεις

«Για μια νέα ευρωπαϊκή υπηκοότητα για τις γυναίκες και τους άνδρες», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Σ17/ΦΠΠ/Φ25.4378, [Ανυπόγραφο], σ.1-7

«Σχέδιο Ανακοίνωσης της Επιτροπής στο Συμβούλιο: Μια νέα σχέση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες: ισότιμη εκπροσώπηση και συμμετοχή: Οι προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για το Τέταρτο Παγκόσμιο Συνέδριο του ΟΗΕ για τις γυναίκες», 15 Μαΐου 1995: Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αρχείο Βάσως Λειβαδίτη, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α25/ΦΠΠ/Φ3.6369, [Ανυπόγραφο], σ.1-10

Ahrens Karl, 15.5.81 «Report “On the role of women within the Council of Europe”», στο *Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Strasbourg 1989: Council of Europe, σ. 97

Boucaud Pascal (εισηγητής), EG (89) 2, «The Council of Europe's standard setting activities relating to equality between the sexes», Strasbourg 1989: Council of Europe, διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <https://rm.coe.int/09000016809b2439> [τ.π.] 25.5.2020

Committee of Experts on the situation of women in the political process, H (85) 4, «The situation of women in the political process: A programme for action in the Council of Europe», Strasbourg 1985: Council of Europe, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <https://rm.coe.int/09000016809b66b1> [τ.π.] 25.5.2020

Committee of Ministers, «Explanatory Memorandum» στο Recommendation Rec (2003) 3 of the Committee of Ministers and explanatory memorandum, «Balanced

participation of women and men in political and public decision-making» Council of Europe 12 March 2003: Directorate General of Human Rights. Council of Europe

De La Moussaye A., «Resolution 142 (1983) on the status and working conditions of local and regional elected representatives», διατίθεται ηλεκτρονικά στην Ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/090000168071968d> [τ.π.] 25.5.2020

De La Moussaye A., Doc. CPL (18) 6, 18.10.83 «Report on “the status and working conditions of local and regional elected representatives”» στο *Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Strasbourg 1989: Council of Europe, σ. 97.

Doreen Fleming, CPL (21) 8 prov, “Women’s participation in local and regional life” (16 October 1986), διαθέσιμο διαδικτυακά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης <https://rm.coe.int/09000016808bcbf9> [τ.π.] 25.5.2020

European Committee for Equality between Women and Men, EG/Sem (89) 5 rev. «Seminar on “The democratic principle of equal representation-Forty years of Council of Europe activity” Conclusions», Strasbourg 6-7 November 1989: Council of Europe, σ.1-4

European Ministerial conference on equality between women and men, “Resolution: on policy and strategies for achieving equality in political life and in decision making process 4 March ‘86”, *Council of Europe, Committee for Equality between Women and Men, Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Strasbourg 1989: Council of Europe, σ.65-69

European Ministerial Conference on Equality between women and men “Declaration on equality between women and men in political and public life 4 March ‘86”, *Council of Europe, Committee for Equality between Women and Men, Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Strasbourg 1989: Council of Europe, σ. 70-71

Fletcher Raymond, As/Pol (27) 4, «The political rights and position of women», Strasbourg 30 May 1975: Council Of Europe, Parliamentary Assembly, σ.1-19 διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/09000016807a1a8e> [τ.π.] 25.5.2020

Kok Geertuida S. N. M., AS/Soc (19), «Revised draft Report on “the political, social, and civic position of women in Europe”», Strasbourg 15 August 1967 Council of Europe, Consultative Assembly, Social Committee, σ.1-30 διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/090000168079a176> [τ.π.] 25.5.2020

Larive Jessica (εισηγήτρια), «Εκθεση της Επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας σχετικά με την συμμετοχή των γυναικών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων», A3-0035/94, 27.1.1994, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: έγγραφα συνεδρίασης, σ.1-17

Maij-Weggen Ferrer και Γιαννάκου-Κουτσίκου Μαριέττα, B5-0342/1999, «Κοινή πρόταση ψηφίσματος “σχετικά με το δικαίωμα ψήφου των γυναικών στο Κουβέιτ”, διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα της Μαριέττας Γιαννάκου-Κουτσίκου, <http://www.giannakou.gr/drasi/eurwpaiko-koinoboulio/5-koinobouleutiki-periodos/protaseis-psifismaton/item/109-δικαίωμα-ψήφου-των-γυναικών-στο-κουβέιτ> [τ.π.] 7.5.2020

Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Thirty Seventh Ordinary Session, Recommendation 1008 (1985) “Women in politics”, στο *Council of Europe, Committee for Equality between Women and Men, Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988), Strasbourg 1989: Council of Europe*, σ. 59-60

Parliamentary Assembly, Legal Affairs Committee, «Recommendation 741 (1974) “on the legal position of women (30 September 1974)”», σ.1-3, διατίθεται διαδικτυακά στην ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, <https://rm.coe.int/09000016807a1460> [τ.π.] 25.5.2020

Proceedings of the European Conference on women in local and regional life –Equal participation by women in policy making in local and regional level (Athens 10-12 September 1986), Council of Europe 1987, *Council of Europe, Committee for Equality between Women and Men, Collection of the Council of Europe’s work relating to equality between women and men (1950-1988), Strasbourg 1989: Council of Europe*, σ. 98

Γιαννάκου-Κουτσίκου Μαριέττα (εισηγήτρια), εγγρ. A2-0169/88, «Εκθεση “εξ ονόματος της επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας σχετικά με τις γυναίκες στα

κέντρα αποφάσεων”», σ.1-28. Διατίθεται ηλεκτρονικά στην ιστοσελίδα της Μαριέττας Γιαννάκου-Κουτσίκου, http://www.giannakou.gr/images/stories/PDFs/Ginaikes_sta_kentra_lipseos_apofaseo_n.pdf [τ.π.] 26.5.2020

Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αρ. C 186/3, 21.7. 82, «Ψήφισμα του Συμβουλίου, 12.7.82 "σχετικά με την προώθηση της ισότητας ευκαιριών για τις γυναίκες"»

Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αρ. L 331/34, 19.12.'84, «Σύσταση Συμβουλίου της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1984 σχετικά με την προώθηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών (84/635)»

Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, COM (96) 67, «Ένταξη της ισότητας ευκαιριών μεταξύ των γυναικών και των ανδρών στο σύνολο των κοινοτικών πολιτικών και στόχων», Βρυξέλες (21.2.1996), σ.1-26

Ευρωπαϊκή Σύνοδος Υπουργών για Θέματα Ισότητας μεταξύ Ανδρών και Γυναικών, EG (89) 6, «Πολιτικές στρατηγικές για την επίτευξη της πραγματικής ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών», Βιέννη 4-5 Ιουλίου 1989: Συμβούλιο της Ευρώπης, σ.1-8

Ευρωπαϊκό Δίκτυο Εμπειρογνομόνων «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Λήψης αποφάσεων», «Οι Γυναίκες στα Κέντρα Λήψης αποφάσεων: Στοιχεία και Αριθμητικά Δεδομένα σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στα δημόσια και πολιτικά κέντρα αποφάσεων στην Ευρώπη», 1995: Ευρωπαϊκή Επιτροπή, σ. 1-16

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, «Ψήφισμα σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων» (εγγρ. A2-169/'88), Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Σ10/ΦΠΠ/Φ1.1288, σ. 33-38

Οδηγία 75/117/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 10^{ης} Φεβρουαρίου 1975 «περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών που αφορούν την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών»

Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 «περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την

πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας»

Οδηγία 79/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1978 «περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφαλίσεως»

Σημείωμα της Προεδρίας, «Πρόταση σύστασης “Ισόρροπη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων”», Διοργανωτικός Φάκελος: αρ. 95/0308 (CNS), έγγραφο: 12662/95 LIMITE SOC 487 Βρυξέλλες 22.1.1995: Συμβούλιο της Ευρώπης, σ.1-9

Συμβούλιο Ισότητας, *What has been done towards Equality: 1981 - 1985*, Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α4/ΦΠΠ.251

Συμβούλιο της Ευρώπης, «Σύσταση του Συμβουλίου για την ισόρροπη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων», Διοργανωτικός Φάκελος: αρ. 95/0308 (CNS), έγγραφο: 7047/96 LIMITE SOC 124, σ. 1-8

Συμβούλιο της Ευρώπης, «Σύσταση του Συμβουλίου για την ισόρροπη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στη διαδικασία λήψης αποφάσεων», Διοργανωτικός Φάκελος: αρ. 95/0308 (CNS), έγγραφο: 7047/96 LIMITE SOC 124, σ. 1-8

Πρακτικά Συνεδριάσεων του Ευρωκοινοβουλίου

Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αρ. 2-368/307, 15.9.'88, «5. Γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων»

Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, αρ. 2-368/338, 16/9/'88, «Έκθεση (Έγγραφο Α2-169/'88) της Γιαννάκου Κουτσίκου εξ ονόματος της επιτροπής για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σχετικά με τις γυναίκες στα κέντρα λήψης αποφάσεων- Αιτιολογήσεις ψήφου»

Εισηγήσεις Συνδιασκέψεων, Συνεδρίων, Ιδεολογικές Διακηρύξεις

Beleza Leonor, [άτιτλο], στο Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ.181-182

Burke Peter, «Crisis in History and Historical Culture», διημερίδα «Theorizing historical culture», Αθήνα 1-2 Δεκεμβρίου 2017

D' Ancona Hedy, [άτιτλο], Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ. 172-174

Dybkjoer Lone, «Ο λόγος που εκφωνήθηκε από την Lone Dybkjoer», στο Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ.161-164

Sledziewski Elisabeth, «Η ισομερής Δημοκρατία, αναγκαίο στάδιο για τη συγκρότηση της Δημοκρατίας», Ευρωπαϊκή Διάσκεψη «Γυναίκες στην Εξουσία» (Αθήνα 2-3 Νοεμβρίου 1992), Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ.51-53

Vallin Jean-François (επιμ.), *Party of European Socialists Manifesto for the 1999 European Elections: 21 Commitments for the 21st Century*, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στην επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος των Ευρωπαίων Σοσιαλιστών https://www.pes.eu/export/sites/default/Downloads/PES-Documents/Manifeste_1999_EN.pdf_2063069299.pdf [τ.π.] 12.5.2020

Vogel-Polsky Eliane, «Positive Action and the constitutional hindrances to its implementation in the members of the Council of Europe», Council of Europe, European Committee for Equality Between Women and Men Στρασβούργο 27 Οκτωβρίου '88

Διοικητικό Συμβούλιο ΕΓΕ, «Κεντρική Εισήγηση Συνδιάσκεψης (5-6 Μαΐου '84)», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7680, σ.1-23

Ι Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (1982), «Η Ι Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της Ένωσης Γυναικών Ελλάδος Αποφάσισε: Α. Σχετικά με την ιδεολογία της», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ3/ΥΦ1.7629, σ.1-2

Ι Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (1982), «πρώτη ενημερωτική συνάντηση των νέων μελών της ΕΓΕ: ιστορία-ιδεολογία-στόχοι», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ3/ΥΦ1.7628, σ.1-3

I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (26,27,28 Νοεμβρίου 1982), «6^η Ιδεολογική Εισήγηση, θέμα: Τάσεις στο φεμινιστικό κίνημα», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7674, σ.1-9

I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (26,27,28 Νοεμβρίου 1982), «9^η ιδεολογική εισήγηση, θέμα: Ο ρόλος και η στρατηγική της ΕΓΕ στη διαδικασία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7678, 7679, σ.1-3

I Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (26,27,28 Νοεμβρίου 1982), «1η ιδεολογική εισήγηση, θέμα: Γυναικείο Ζήτημα. Ιστορική Αναδρομή των Αγώνων για την Γυναικεία Απελευθέρωση στο Διεθνή Χώρο», σ.1-12, Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7667, σ.1-12

III Πανελλαδική Συνδιάσκεψη ΕΓΕ (21-22-23 Μάρτη '86), «Ιδεολογική Εισήγηση», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ4.7685, σ.1-25

Κροβαρίτου Γιώτα, «Αξίες της Δημοκρατικής Σφαίρας και δημοκρατικές διαδικασίες», Πρακτικά Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία» (Αθήνα 2-3 Νοεμβρίου 1992), σ.1-13

Παπανδρέου Βάσω, «Κήρυξη Εργασιών» στο Πρακτικά της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης «Γυναίκες στην Εξουσία», Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ.29-47

Παπανδρέου Βάσω, *Ομιλία*, Ευρωπαϊκή Διάσκεψη «Γυναίκες στην Εξουσία» (Αθήνα 2-3 Νοεμβρίου 1992), Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Σ10/ΦΠΠ/Φ4.1317, σ.1-10

Παπανδρέου Γ. Ανδρέας, «Ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ στο Συνέδριο Γυναικών της Μεσογείου», Γενική Γραμματεία Ισότητας, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α26/ΦΠΠ/Φ3.7497, σ.1-4

Ρανού Μαριάννα, «Γυναίκα και εκλογικοί στόχοι του ΚΚΕ», Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αρχείο Βάσως Λειβαδίτη, GR ΓΓΙ/ΙΑΒ/Α25/ΦΠΠ/Φ1.5175, σ.24-31

Άρθρα σε περιοδικά

«Γυναίκα και ΕΟΚ», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.6 (Σεπτέμβριος- Νοέμβριος '79), [Ανυπόγραφο], σ. 6-11

«Γυναίκα και Πολιτική», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.27 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος '84), [Ανυπόγραφο], σ.4-6

«Η γυναίκα στην πολιτική και δημόσια ζωή», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.7 (Δεκέμβριος-Ιανουάριος '80), [Ανυπόγραφο], σ.1

«Περισσότερες γυναίκες στην Βουλή», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ. 9 (Απρίλιος-Ιούνιος '80), [Ανυπόγραφο], σ.1

«Συζήτηση: Φεμινισμός και πολιτική», *Δίνη* τ.3 (Ιούλιος '88), [Ανυπόγραφο], σ.23-31

«Τα γυναικεία προβλήματα και ο αγώνας για την λύση τους στα πλαίσια των εκλογών», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.14 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '81), [Ανυπόγραφο], σ.1

«Το Πασοκ διακηρύσσει την ισότητα των δύο φύλων», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.14 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '81), [Ανυπόγραφο], σ.7

Melandri Lea, (μτφρ. Αγγέλικα Ψαρρά, Μαριλίζα-Μήτσου Παππά), «Για μια ανάλυση της διαφοράς» *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, τ.4 (Ιούλιος '80), σ. 78-84.

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Αλίκη, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στη σύγχρονη δημοκρατία», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ.51-54 ('92) <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14633.pdf>

Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου Αλίκη, «Ο Αγώνας... συνεχίζεται», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τ.1 (1979), ηλεκτρονική έκδοση <https://www.gender.panteion.gr/gr/anazitisi.php> [τ.π.] 16.3.20

Καρυωτάκη-Καπάζογλου Εύη, «Τα προγράμματα “θετικών δράσεων” στην εργασία: Μειώνουν τις διακρίσεις... όχι όμως και τα αίτια», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.23 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '83), σ.18-21

Κωτσοβέλου Βίκυ, Ρεπούση Μαρία, «Σκέψεις για την πολιτική ταυτότητα του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Δίνη* ρ.4 (Ιούνιος 1989), σ.19-25

Λαΐου-Αντωνίου Χρυσάνθη, «Γυναίκες στην τοπική και περιφερειακή ζωή: αποκέντρωση και λαϊκοί θεσμοί σαν στοιχεία συμμετοχής στα κέντρα λήψης αποφάσεων», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ. 35 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος '86), σ.,4-8, 31

Μιχοπούλου Άννα, «Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό *Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα 1979-1981*», *Δίνη* τ.8 ('95-'96), σ. 30-72

Παντελίδου-Μαλούτα Μάρω, «Για τον φεμινισμό της κρίσης: από τη διαφορά των φύλων στη(ν) (πολυποίκιλη) γυναικεία υποκειμενικότητα», *Δίνη* τ.8 ('95-'96), σ.101-120

-, «Πολιτική υπέρ της ισότητας ή “ισότητα” υπέρ της πολιτικής: Η ιδεολογική λειτουργία της διεκδίκησης του 35%», *Δίνη* τ.4 (Ιούνιος '89), σ.25-28

Παπαγαρουφάλη Άννα, «Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών: Ένα (δι-)ερευνητικό ταξίδι στο παρελθόν του ελληνικού γυναικείου κινήματος», *Δίνη* τ.8 ('95-'96), σ.15-30

Παπανδρέου Μαργαρίτα, «Ομιλία της Μαργαρίτας Παπανδρέου στο Συνέδριο: “Γυναίκες και τοπική αυτοδιοίκηση” της ΓΓΙ και του ΣτΕ» *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ. 35 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος '86), σ. 9-15, 31

Πετρινώτη Ξανθή, «“Γυναίκες και Πολιτική” Ποια πολιτική;», *Ο αγώνας της Γυναίκας*, τ.42 (Ιούλιος-Δεκέμβριος '89), <https://www.gender.panteion.gr/gr/pdffiles/clp14293.pdf> [τ.π.] 31.3.20

Πραξιάδου Ελπίδα, «Γιατί φεμινίστρια-σοσιαλίστρια;», *Ανοιχτό Παράθυρο* τ.38 (Μάρτιος-Απρίλιος '87), σ.4-8

Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα, τ.1 (Γενάρης '79), [Ανυπόγραφο], σ. 3-4

Σταμίρη Ελένη, «Θετικά και αρνητικά στοιχεία των “θετικών δράσεων”», *Ανοιχτό Παράθυρο*, τ.23 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος '83), σ.22-23

Ψαρρά Αγγέλικα, Κονδύλη Μαριάννα, «Πολιτική, Φύλο, Γυναικεία Πολιτική», *Δίνη* τ.4 (Ιούνιος '89), σ.13-18

Άρθρα σε εφημερίδες

Νικολάου Νίκος, Καθημερινή, 17.11.2007, «Αφηγήσεις», ηλεκτρονική έκδοση <http://www.kathimerini.gr/304833/article/epikairothta/ellada/afhgheis>, [τ.π.] 13.3.2020

Ηλεκτρονική έκδοση του CNN Greece, 11.9.19, «Ο Μητσοτάκης εξηγεί στο BBC γιατί υπάρχουν μόνο πέντε γυναίκες στην κυβέρνηση», [Ανυπόγραφο], <https://www.cnn.gr/news/politiki/story/184095/o-mitsotakis-exigei-sto-bbc-giati-yparchoyn-mono-pente-gynaikes-stin-kyvernisi> [τ.π.] 4.4.20

Δευτερογενής

Βιβλία και Συλλογικοί Τόμοι

Ahrens Petra, Rolandsen Agustin Lisa (επιμ.), *Gendering European Parliament: Structures, Policies, and Practices*, 2019: Rowman & Littlefield International
Agacinski Sylviane, *Πολιτική των Φύλων*, Αθήνα 2000: Πεδίο

Council of Europe, Committee for Equality between Women and Men, *Collection of the Council of Europe's work relating to equality between women and men (1950-1988)*, Strasbourg 1989: Council of Europe

Davies Y. Angela, *Women, Race and Class* New York 1981: Random House

Geoff Eley, *Forging Democracy: The history of the left in Europe 1850-2000*, Oxford 2002: Oxford University Press

Hooks Bell (Watkins Gloria), *Ain't I a Woman?*, Boston 1982: South End Press

Klausen Jytte, Maier Charles, *Has Liberalism Failed Women? Assuring Equal Representation in Europe and the United States*, New York 2001: Pelgrave

Lovenduski Joni (επιμ.), *State Feminism and political representation*, Cambridge 2005: Cambridge University Press

Papadogiannis Nikolaos, *Militant Around the Clock?: Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981 (Protest, Culture & Society)*, Oxford 2018: Berghahn Books

Pitkin Fenichel Hannah, *The Concept of representation*, Berkley 1967: University of California Press

Rancière Jacques, Corcoran Steven (μτφρ.) *Dissensus: On Politics and Aesthetics*, New York, London 2010: Continuum

Rancière Jacques, Ιακώβου Βίκυ (μτφρ.), *Το Μίσος Για τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2009: Πεδίο

Scott W. Joan, *Parite! Sexual Equality and the crisis of French Universalism*, Chicago, London 2005: The University of Chicago Press

Sofía Rodríguez López, *l patio de la cárcel. La Sección Femenina de FET-JONS en Almería (1937-1977)*. Sevilla 2010: Centro de Estudios Andaluces

Vryonis Speros, *Greece on the road to democracy: from the junta to PASOK, 1974-1986*, New Rochelle, N.Y. 1991: Center for the Study of Hellenism, A.D. Caratzas

Αβδελά Έφη, Εξερζόγλου Χάρης, Λυριτζής Χρήστος (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο 2015: Πανεπιστήμιο Κρήτης

Αντζουλάτου-Ρετσίλα Ευρυδίκη (επιμ.), *Η Συμμετοχή των Γυναικών στα Κέντρα Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων στην Ελλάδα*, Αθήνα 2006: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας https://kethi.gr/wp-content/uploads/2009/01/126_GYNAIKES_SYMMETOXH_KLPA.pdf

Αυγερίδης Μάνος, Γαζή Έφη, Κορνέτης Κωστής (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα 2015: Θεμέλιο

Βαΐου Ντίνα, Ψαρρά Αγγελίκα (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα 2018: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων

Βούλγαρης Γιάννης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2008

Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου Αλίκη, Κριστάκις Γιάννης (επιμ.), *Ισότητα και Ανάπτυξη: Πεντηκονταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Αθήνα-Κομοτηνή '98: Σάκκουλα

Καντσά Βενετία, Μουτάφη Βασιλική, Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), *Θεωρήσεις του φύλου στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα 2011: Αλεξάνδρεια

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Νικολακόπουλος Ηλίας, Σακελλαρόπουλος Τάσος (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση '74- '75: Στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα 2016: Θεμέλιο

Μεγάλου Άννα, *Οι γυναίκες ως ομάδα στόχος της πολιτικής*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, τμήμα πολιτικής επιστήμης και δημόσιας διοίκησης, Αθήνα 2008

Μιχοπούλου Άννα, Ρεπούση Μαρία, Ψαρά Αγγέλικα (επιμ.), «Ο φεμινισμός στα χρόνια της Μεταπολίτευσης 1974-1990: ιδέες, συλλογικότητες, διεκδικήσεις», Αθήνα 2017: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων

Οικονόμου Ράνια (επιμ.) *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, πρακτικά ευρωπαϊκού συνεδρίου 9-10 Φεβρουαρίου 1996, Αθήνα 1999: Νεφέλη

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλλης Θεόδωρος, (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο στην σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992: Καστανιώτης/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Πουλαντζάς Νίκος, «Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός», Αθήνα 2008: Θεμέλιο

Σαμίου Δήμητρα, *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952*, Αθήνα-Κομοτηνή 2013: Σάκκουλας

Στρατηγάκη Μαρία (επιμ.), *Θετικές Δράσεις για την Ισότητα των Ευκαιριών Ανδρών και Γυναικών στις (sic) ΜΜΕ και στις μεγάλες επιχειρήσεις* Αθήνα 2002: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας

Τζανακάκη Αικατερίνη, *Ευάλωτες ταυτότητες: τοπικές δομές και δράσεις για την στήριξη των γυναικών*, Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, 2017 διαθέσιμο ηλεκτρονικά από την βιβλιοθήκη και κέντρο πληροφόρησης του Αριστοτελείου πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, <http://ikee.lib.auth.gr/record/292383/files/GRI-2017-19703.pdf> [τ.π.] 26.5.2020

Άρθρα σε συλλογικούς τόμους και περιοδικά

Gaspard Françoise, «Για την ισάριθμη αντιπροσώπευση: γένεση μιας έννοιας, γένεση ενός κινήματος», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.57 (1995), σ.32-41

Horowitz Cline Maryanne, «Aristotle and Woman», *Journal of the History of Biology*, Vol. 9, No. 2 (Autumn, 1976), σ. 183-213

Hubert Agnes, «From Equal Pay to Parity Democracy: The Rocky Ride of Women's Policy in the European Union», στο Klausen Jytte, Maier Charles *Has Liberalism Failed Women?*, New York 2001: Pelgrave

MacKinnon Catherine, «Feminism, Marxism, method and the State: An agenda for theory», *Feminist Theory* Vol. 7, No. 3 (spring, 1982), σ. 515-544

Vogel-Polsky Eliane, «Οι γυναίκες, η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και η συνθήκη του Μάαστριχτ», στο Ράνια Οικονόμου (επιμ.), *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 1999: Νεφέλη, σ.478-505

Αβδελά Έφη, «Φεμινιστικές κριτικές της ιδιότητας του πολίτη: από την ψευδή οικουμενικότητα στην διεκδίκηση της πολιτικής», Ράνια Οικονόμου (επιμ.), *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 1999: Νεφέλη, σ. 551-558

Αθανασάτου Γιάννα, «Η επανεμφάνιση των φεμινιστικών διεκδικήσεων στην μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους: μεταξύ “παράδοσης” και “εκσυγχρονισμού”» στο Καλλιόπη Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές Διεκδικήσεις και Κρατικές Πολιτικές*, Αθήνα 1995: Σάκκουλας, σ. 295-307

Αθανασίου Αθηνά, «Αντι-μεταπολίτευση, μετα-δημοκρατία, βιοπολιτική», στο στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα 2015: Θεμέλιο, σ.421-429

Αθανασίου Αθηνά, «Το “να γίνεσαι” φεμινίστρια ως κριτική επιτελεστικότητα του πολιτικού», στο Ντίνα Βαΐου, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα 2018: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ. 19-32

Βαρίκα Ελένη, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών» στο Βαρίκα Ελένη (επιμ.), *Με διαφορετικό πρόσωπο: Φύλο, Διαφορά και Οικουμενικότητα* Αθήνα 2000: Κατάρτι, σ.293-308

-, «Γυναικείο ζήτημα ή ζήτημα για την δημοκρατία;», Ράνια Οικονόμου (επιμ.), *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 1999: Νεφέλη, σ.508-526

-, «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της Δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», *Σύγχρονα Θέματα* τ.57 (1995), σ.42-58

Βούλγαρης Γιάννης, «Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ.28 (Νοέμβριος 2006), σ.2-33

Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου Αλίκη, «Η εξέλιξη της έννοιας της ισότητας στην σύγχρονη Δημοκρατία», στο *Ισότητα και Ανάπτυξη: Πεντηκονταετής συμβολή του ΟΗΕ στην εξελικτική τους πορεία*, Αθήνα- Κομοτηνή '98: Σάκκουλα

Καλτσόγια Τουρναβίτη Νίκη, «Υποαντιπροσώπευση γυναικών και Δημοκρατία: Η Συνταγματικότητα των ποσοτώσεων», στο Ράνια Οικονόμου (επιμ.) *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, πρακτικά ευρωπαϊκού συνεδρίου 9-10 Φεβρουαρίου 1996, Αθήνα 1999: Νεφέλη

Καλτσόγια-Τουρναβίτη Νίκη, «Υποαντιπροσώπευση των γυναικών και δημοκρατία: η συνταγματικότητα των ποσοτώσεων», *Το Φύλο των Δικαιωμάτων: Γυναίκες, Εξουσία και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα 1999: Νεφέλη, σ.461-477

Καραγιάννης Γιάννης, Λουκίδου Κατερίνα, «Κοινωνικότητα και δημοσιότητα: Επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις και συλλογική δράση στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας» στο Αβδελά Έφη, Εξερζόγλου Χάρης, Λυριτζής Χρήστος (επιμ.), *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο 2015: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 354-379

Καραγιάννης Γιάννης, Λυριτζής Χρήστος, «Όψεις της κοινωνικής και πολιτικής διεκδίκησης στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας: ποσοτικές και ποιοτικές καταγραφές», στο Αβδελά Έφη, Εξερζόγλου Χάρης, Λυριτζής Χρήστος (επιμ.) *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο 2015: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 314-336

Λουκίδου Κατερίνα, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Αναζητώντας την Κοινωνία των πολιτών κατά την πρώτη περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση» στο Αβδελά Έφη, Εξερζόγλου Χάρης, Λυριτζής Χρήστος (επιμ.) *Μορφές Δημόσιας Κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Ρέθυμνο 2015: Πανεπιστήμιο Κρήτης, σ. 337-353

Παπαδογιάννης Νικόλαος, «Νεανική πολιτικοποίηση και “πολιτισμός” στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης, *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα 2015: Θεμέλιο, σ.133-150

Παπαδοπούλου Λίνα, «Γυναικεία Συμμετοχή και Δημοκρατία: Οι ποσοτώσεις υπό το φως της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας» στο *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 32(2006), Κομοτηνή- Αθήνα 2006: Σάκκουλα, σ.1243-1298

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Παραδέλλης Θεόδωρος, (επιμ.) *Ταυτότητες και φύλο στην σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 1992: Καστανιώτης/ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σ.11-92

Ρεπούση Μαρία, «Το υποκείμενο των δικαιωμάτων, το φύλο της πολιτικής, οι αποκλεισμοί της δημοκρατίας», *Σύγχρονα Θέματα* (1995)τ.54 ('95), σ.28-31

Σερντεδάκης Νίκος, «Συνέχειες και Ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την “Καχεκτική Δημοκρατία” στην “Μεταπολίτευση”», στο Μάνος Αυγερίδης, Έφη Γαζή, Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο Μεταίχμιο Δύο Αιώνων*, Αθήνα 2015: Θεμέλιο, σ.99-115

Στρατηγάκη Μαρία, «Πολιτικές Ισότητας στη Μεταπολίτευση: θετικά βήματα, συνεχιζόμενα κενά», στο Βαΐου Ντίνα, Ψαρρά Αγγέλικα (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και “μετά”*, Αθήνα 2018: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σ.115-125

Χατζαρούλα Ποθητή, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του φύλου» στο Καντσά Βενετία, Μουτάφη Βασιλική, Παπαταξιάρχης Ευθύμιος (επιμ.), *Θεωρήσεις του φύλου στην ανθρωπολογία και την ιστορία*, Αθήνα 2011: Αλεξάνδρεια, σ.129-226

Διαδικτυακοί Τόποι

Ahrens Petra, Rolandsen Agustin Lisa, «The European Parliament and gender equality: a continuing struggle», <https://www.socialeurope.eu> [τ.π.] 6.6.2020

Ερευνητικό ίδρυμα Champalimaud, Βιογραφικά στοιχεία Leonor Belez, <http://first.fchampalimaud.org/en/the-foundation/people/leadership/board-directors/leonor-beleza/> [τ.π.] 13.5.2020

Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Για την Ισότητα των Φύλων, «Gender statistics database: National parliaments: presidents and members», https://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs/indicator/wmidm_pol_parl_wmid_natparl [τ.π.] 9.4.20

Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Για την Ισότητα των Φύλων, «Gender statistics database: National governments: ministers by seniority and function of government», https://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs/indicator/wmidm_pol_gov_wmid_natgov_minis [τ.π.], 9.4.20

Ηλεκτρονική Έκδοση της Ιδρυτικής Διακήρυξης του Πασοκ, <http://pasok.gr/diakhyryxh/> [τ.π.] 11.3.20

Ηλεκτρονική έκδοση του *Αγώνα της Γυναίκας* https://www.gender.panteion.gr/gr/arxeia_agonas.php [τ.π.] 8.3.20

Ιστοσελίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. «Τύποι νομικών πράξεων ΕΟΚ/ΕΕ» https://europa.eu/european-union/eu-law/legal-acts_en [τ.π.] 11.5.2020

Ιστοσελίδα της Μαριέττας Γιαννάκου-Κουτσίκου, Στοιχεία για την πολιτική της δράση, <http://www.giannakou.gr/biografiko/politiki-drasi> [τ.π.] 7.5.2020 και Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Μαριέττας Γιαννάκου-Κουτσίκου, https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1431/MARIETTA_GIANNAKOU/history/5#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για την Ισότητα των Φύλων, «Ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου» <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/what-is-gender-mainstreaming> [τ.π.] 11.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Marijke Van Hemeldonck, https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1430/MARIJKE+J.H._VAN+HEMELDONCK/history/1#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Κωνσταντίνα Πανταζή, https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1540/KONSTANTINA_PANTAZI/history/2 [τ.π.] 7.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Ursula Braun Moser, https://www.europarl.europa.eu/meps/en/941/URSULA_BRAUN-MOSER/history/2#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Marlene Lenz, https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1236/MARLENE_LENZ/history/4#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Carmen Llorca Vilaplana, https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1306/CARMEN_LLORCA+VILAPLANA/history/2#detailedcardmep [τ.π.] 7.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Lone Dybkjaer, https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1901/LONE_DYBKJAER/history/5#detailedcardmep [τ.π.] 13.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Hedy d'Ancona, https://www.europarl.europa.eu/meps/el/1432/HEDY_D%27ANCONA/history/4#detailedcardmep [τ.π.] 13.5.2020

Ιστοσελίδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στοιχεία για την κοινοβουλευτική θητεία της Miet Smet, https://www.europarl.europa.eu/meps/el/4240/MIET_SMET/history/5 [τ.π.] 13.5.2020

Ιστοσελίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, «Τύποι νομικών πράξεων EOK/EE» <https://www.consilium.europa.eu/en/council-eu/conclusions-resolutions/> [τ.π.] 11.5.2020

